

Кыргыз Республикасынын Билим берүү
жана илим министрлиги
Ош мамлекеттик университети
Чет тилдер жана маданий аралык коммуникациялар кафедрасы

Кол жазма укугунда
УДК 4:481-52:494.3-52

Амиралиев Семетей Манасович

**ТИЛДИН МЕНТАЛДЫК СЕМАНТИКАСЫНДАГЫ
КИНОЛОГИЯЛЫК КОНЦЕПТТЕР**

10. 02. 19 - тилдин теориясы

филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн илимий доклад түрүндөгү
диссертация

Илимий жетекчи – филология илимдеринин доктору,
профессор Зулпукаров К.З.

Ош – 2014

МАЗМУНУ

Кириш\	3
1-бап. Концептуалдык изилдөөлөрдүн негизги принциптери (тарыхына жана идеяларына мүнөздөмө)	
Кириш сөз.....	12
1.1. Когнитивдик лингвистика илими жана аны изилдеген окумуштуулар.....	13
1.2. Когнитивдик лингвистикадагы дүйнө сүрөт\, менталитет, менталдуулук сыяктуу негизги түшүнүктөргө мүнөздөмө.....	16
1.3. Концепт жана концептосфера.....	22
1.4. Концепттин ички категорияларынын тилдик каражаттарда берилиши.....	27
1.5. Концептуалдык изилдөөнүн методдору жана ыкмалары.....	31
1-баптан алынган тыянактар	34
2-бап. Кинологиялык лексиканын түзүм\ жана менталдык мазмуну	
Алгы сөз.....	35
2.1. Кинологиялык лексиканын жалпы түзүм\.....	36
2.2. Кинологиялык алкактагы негизги түшүнүктөр.....	48
2.3. «Кумайык» - мифологиялык концепт: теги жана мазмуну.....	52
2.4. «Кинизм» концепти философияда.....	55
2.5. Макал-лакаптардагы «Ит» концептинин борбору жана жакабели.....	57
2.6. Кинологиялык сөздөрдөг\ денотативдик жана коннотативдик маанилер.....	65
2.7. «Ит» концепти кирген провербиалдык каражаттар.....	73
2.7.1. Фразеологизмдер.....	75
2.7.2. Макал-лакаптар.....	76
2.7.3. Афоризмдер.....	81
2.7.4. Табышмактар.....	82
2.7.5. Улуттук символдор – лингвоэтномаданиятыбыздын көөнөргүс фрагменти.....	84
2.7.6. «Ит» концептиндеги магиялык-мифтик катмар.....	85
2.8. Кинологиялык лексемалардын тексттеги статистикасы.....	89
2.9. Кинологиялык сөздөрдүн этимологиясы.....	94
2-баптан алынган тыянактар	98
3-бап. «Ит» концепти кыргыз ойтуумунда	
Кириш сөз.....	99
3.1. «Ит» фрейминин концептуалдык мазмуну: денотаттын касиеттери, түрлөр\ (породалары) жана функциялары	101

3.2. «Ит» концепти социумдун аксиологиялык парадигмасында.....	104
3.3. «Ит» концептосферасынын лексикографияда толук репрезентацияланышына карата.....	109
3.4. «Ит» компоненти бар провербиалдык каражаттардагы когнитемалар.....	113
3.5. «Ит» компонентт\ \ провербиалдык бирдиктерге когнитивдик анализ жүргүз\ \.....	123
3.5.1. «Ит» концептинин ядролук зонасы.....	123
3.5.1.1. «Ит – терс сапаттуу айбан» тобундагы когнитемалар.....	123
3.5.1.2. «Ит – оң сапаттагы айбан» тобундагы когнитемалар.....	143
3.5.2. «Ит» концептинин перифериялык зонасы.....	155
3.6. «Ит» концепти кандай ассоциацияларды пайда кылат?.....	176
3-баптан алынган тыянактар.....	184
Корутунду.....	185
Колдонулган адабияттардын тизмеси.....	190
Колдонулган көркөм адабияттардын тизмеси.....	206
Тиркемелер.....	207

Кириш\

Бул изилдөө когнитивдик лингвистика, этнолингвистика, лингвомаданият таануу, лингвопаремиология сыяктуу тил илиминин жаңы тармактарынын контекстинде аткарылат жана салттуу лингвистиканын идеяларына, методдоруна жана принциптерине таянат.

Семантика менталдык жана тилдик мүнөздө болот. Тилдик семантика лексикалык жана грамматикалык түрлөргө бөлүнөт. Ал эми менталдык семантика аң-сезимдин, эс-тутумдун жана ойлоонун мазмунун кучагына алат. Биздин изилдөө менталдык семантиканын нугунда аткарылат.

Изилдөөнүн актуалдуулугу:

1) кинологиялык лексиканын жалпы жана кыргыз лингвистикасында атайын иликтенбегендиги;

2) ага тиешел\ концепттердин маани-маңызынын атайын талдана электиги;

3) «*Ит*» концептин репрезентациялоочу каражаттардын түрлөр\, саны, текст уюштуруучу касиеттери ушул кезге чейин аныкталбай келгендиги;

4) бул концептти уюштуруучу сөздөрдүн, фразеологизмдердин жана паремиялардын мазмунундагы түшүнүк, фрейм, гештальт, пропозиция, сценарий, элес, символ ж.б. семантикалык категориялардын айкындалбагандыгы;

5) «*Ит*» концептинин чегинде ядро–периферия, денотация–коннотация, баштапкы–туунду, туруктуу–туруксуз (константа–өзгөрүлмө), нейтралдуу–эмоциялуу, объективд\–субъективд\, универсалдуу–индивидуалдуу, улуттук–улут аралык ж.б. көрсөткүчтөрдүн милдеттери жана касиеттери каралбагандыгы менен шартталат.

«*Ит*» концепти эмнеликтен лингвисттердин көңүлүн бурбай келет? Кыргыз этномаданиятында «*Ит*» концепти негативд\ ассоцияларга ээ. Иттин жашоосу, кулк-мүнөз\, өлүм\ этностук менталитетте терс сыпатталат. Ошондуктан «*Ит*» концептин изилдөө ыңгайсыздыкты же куру намысты

жаратышы мүмкүн. Биз бул “тоскоолдукка” карабастан изилдөө объектиси катары итке тиешел\ \ когнитивдик-тилдик проблематиканы тандап алдык.

Итке байланыштуу сөздөрдүн жыйындысын кинологиялык лексика деп атоого болот. Ал эми итке тиешел\ \ маалыматтардын, тажрыйбалардын, билимдердин, ой-пикирлердин тобун кинологиялык концепттер катары белгилейбиз.

Диссертациянын темасынын негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Тема Билим бер\ \ жана илим министрлиги каржылаган «Кыргызстандын лингвомаданий объектилери учурдагы илимий парадигмалардын контекстинде» (2009-2011-ж.ж.) жана «Тилдин полипарадигмалык теориясынын когнитивдик-психолингвистикалык жана лингвоэтномаданият таануу аспектилери» (2012-ж.) аттуу долбоорлордун алкагында иликтенди.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөөнүн максаты катары кыргыз тилиндеги «*Ит*» концептинин когнитивдик мазмунун, деривациялык жана провербиалдык бирдиктерди лингвомаданият таануу алкагында комплекст\ \ изилдөө тандалып алынды.

Бул максатка жет\ \ чүн төмөнкүдөй **милдеттер** алдыга коюлду:

1) тандалган предметке байланыштуу лингвистикалык, лингвостилистикалык, лексикографиялык, этнографиялык, лингвомаданият таануу, когнитивдик лингвистика өңүтүндөг\ \ эмгектер менен таанышып чыгуу; когнитивдик лингвистиканын азыркы абалын, салааларын, багыттарын, ошону менен бирге дүйнөнүн тилдик-когнитивдик сүрөтүнүн жана анын түрлөрүнүн аныктамаларын серептеп, азыркы илимде кеңири колдонулуучу дүйнө сүрөт\ , дүйнөнүн тилдик сүрөт\ , концепт, менталитет, менталдуулук түшүнүктөрүнө болгон түрд\ \ көз караштарды анализдөө;

2) когнитология менен концептологиянын маселелерине жана когнитивдик-концептуалдык анализдин методикасына карата азыркы илимий көз караштарга теориялык талдоо жүргүз\ \; концепт жана анын ички

категорияларына (фрейм, когнитема, гештальт, элес, скрипт, пропозиция, символ ж.б.) мүнөздөмө бер\;

3) «*Ит*» концептинин вербализациялык каражаттарын каттап, талдап изилдөө жана ар тараптан сыпаттап чыгуу; концептин турпатын түзгөн тилдик каражаттардын чегин, түзүмүн, көлөмүн, санын жана түрлөрүн аныктоо;

4) тилдеги итке байланыштуу лексика-фразеологиялык, паремиялык бирдиктерге когнитивдик-семантикалык талдоо жүргүз\ жана маанисине карай классификациялоо;

5) «*Ит*» концептинде берилген этномаданий көрүнүштөрд\, стереотиптерди, образдарды, ырым-жырымдарды, эрежелерди, белгилерди, салыштырууларды аныктап сыпаттоо; андагы этноменталдык фреймдерди, скрипттерди, когнитемаларды ж.б. бөтөнчөлүктөрд\ белгилөө;

6) «*Ит*» концептинин мазмунундагы иерархиялык түзүлүштүн ички критерийлерин (ядро–периферия, жыш–сейрек, алгачкы–туунду, денотаттык–түшүнүктүк, түз–өтмө, нейтралдуу–субъективд\ ж.б.) айкындоо; концептуалдык анализдин негизинде «*Ит*» концептинин дифференциялык (айырмалоочу) жана классификациялык (бириктир\ч\) белгилеринин жыйындысын аныктоо, алардын арасынан маанил\лөрүн белгилеп көрсөт\;

7) кинологиялык алкактагы негизги аталыштардын, образдардын, түшүнүктөрдүн этимологиясына, дериватологиясына талдоо жүргүз\; ассоциативдик эксперименттин жыйынтыгынын негизинде тил өкүлдөрүнүн аң-сезиминдеги концептин чагылуу өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөт\.

Коюлган маселелерди чеч\ изилдөөнүн илимий **жаңылыгын** ачып берет. Эмгекте кинологиялык концепттер жалпысынан берилип, мүнөздөлүп көрсөтүлөт. «*Ит*» концепти алгач ирет бир эле учурда когнитивдик, лингвомаданий жана концептуалдык анализдер аркылуу иликтенет.

Илимий изилдөөнүн объектиси болуп кинологиялык түшүнүктөрд\ бер\ч\ тилдин провербиалдык фонду саналат.

Илимий изилдөөнүн предмети катары дүйнөнүн тилдеги кинологиялык сүрөтүнүн негизги каркасы жана мазмуну тандалып алынды.

Илимий изилдөөнүн талдоо материалдары катарында түрдүү лексикографиялык булактар, илимий-популярдуу басылмалар, кыргыз тилинин провербиалдык бирдиктери, ар кыл сөздүктөр, ошондой эле, төмөнкү булактардын негизинде түзүлгөн картотека кызмат кылат: «Эл ичи – өнөр кенчи» (Ж.Мукамбаев, 1990); «Кара кыргыз» 5-том (Орозбек Айтымбет, 2007); «Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөр» (М.Ибрагимов, 2005); «Кыргыз элинин макал-ылакаптары» (А.Джапанов, 2011); «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү» (Ж.Осмонова, К.Конкобаев, Ш.Жапаров, 2001); «Русско-кыргызский словарь» академик К.К.Юдахиндин ред. астында (2000); «Кыргыз тилинин сөздүгү» академик А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында (2010); «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү» (Ж.Мукамбаев, 2009); «Толковый словарь живого русского языка» (В.И.Даль, 1989); «Пословицы русского народа» (В.И.Даль, 1957); «Словарь русского языка» (С.И.Ожегов, Н.Ю.Шведова, 1999) ж.б. Толук тандап жана иргеп алуу ыкмаларынын натыйжасында топтолгон 823 провербиалдык бирдик анализденген материалдардын **жалпы көлөмүн** түзөт.

Диссертациялык эмгектин **теориялык жана методологиялык негиздерин** *когнитивдик лингвистика* боюнча төмөнкү авторлордун: С.А.Аскольдов, 1997; Д.С.Лихачев, 1997; Е.С.Кубрякова, 1994, 1996, 1997, 1999, 2004; Н.Хомский, 1983; Ч.Филлмор, 1988; В.Б.Касевич, 1989; Р.Джекендофф, 1994; Дж.Лакофф, 2004; А.Вежбицкая, 1997, 1999, 2002; В.И.Постовалова, 1988; Р.И.Павиленис, 1983; М.В.Никитин, 1999; З.Д.Попова, И.А.Стернин, 2001, 2003, 2010; В.З.Демьянков, 1994; А.В.Кравченко, 1999; А.П.Бабушкин, 1996; Р.М.Фрумкина, 1989, 1992; В.И.Карасик, 1997, 2002; С.Е.Никитина, 1991, 1999; А.А.Залевская, 2002; С.Г.Воркачев, 2002, 2003; Г.А.Крюкова, 2007; В.В.Колесов, 1992, 2006, 2008; М.Ж.Тагаев 2004; Л.И.Дрофа, 2009; К.Зулпукаров, 2010; Ы.А.Темиркулова, 2010 жана башкалар.; *менталитет* жана *менталдуулук* боюнча: А.Я.Гуревич,

1981, 1984, 1988, 1990, 1992; Ю.Н.Афанасьев, 1980, 1981, 1993; Ю.Л.Бессмертный, 1982, 1991; Ф.Х.Кессиди, 2003; В.В.Колесов, 2006 ж.б.; *фразеология* боюнча: В.В.Виноградов, 1977; В.В.Мокиенко, 1989, 1990; А.Н.Баранов, Д.О.Добровольский, 1991, 1997, 2005, 2008; В.Н.Телия, 1991-2004; *лингвомаданият* боюнча: В.В.Воробьев, 1994; Ю.С.Степанов, 1997, 2000; С.Ибрагимов, 2004; С.Г.Тер-Минасова, 2000; В.А.Маслова, 2004; З.К.Дербишева, 2012; П.К.Кадырбекова, 2012; *паремиология* боюнча: Х.Касарес, 1958; В.Мидер, 1978, 1993; Ю.И.Левин, 1984; Г.Л.Пермяков, 1988, 2001; В.П.Жуков, 1991; З.К.Тарланов, 1993; *лексикология* боюнча: Ю.Д.Апресян, 1995; Н.Д.Арутюнова, 1990, 1991, 1993; Л.П.Крысин, 1996, 2001, 2009; Е.В.Иванова 2006 ж.б. эмгектеринде чагылтылган когнитивдик жана концептуалдык анализдин методикалары, семантикалык жана когнитивдик концепциялар түзөт.

Эмгектин теориялык мааниси жана натыйжаларынын жаңылыгы.

Иш Кыргызстандагы когнитивдик лингвистиканын калыптануусуна жана өнүгүүсүнө белгилүү деңгээлде салымын кошо алат жана бул багыттагы илимий изилдөөлөргө теориялык жана методологиялык негиз катары кызмат кыла алат. Анткени диссертациялык иште функционалдык-семантикалык, когнитологиялык, лингвомаданий талдоонун негизинде кыргыз тилиндеги «*Ит*» концептин уюштуруучу лексика-фразеологиялык сөз курамынын, макал-лакаптардын ж.б. провербиалдык бирдиктердин табияты иликтенип, алардын түз-өтмө, денотативдик-коннотативдик, баштапкы-туунду, нейтралдуу-эмоциялуу, жалпы-улуттук, жыш-сейрек, социалдык-индивидуалдык ж.б. маанилери аныкталды. «*Ит*» концептинин репрезентацияланышы, турпатталыш жолдору кенен баяндалды. Бул концептин ички түзүлүшү, түрлөрү жана категориялары толук сыпаттоого ээ болду. Кинологиялык маалыматтардын, тажрыйбалардын, билимдердин жыйындысы, кинологиялык түшүнүктөрдүн, образдардын, маанилердин системасы «*Ит*» концептинин жалпы мазмунун түзөрлүгү далилденди. Бул концептин өзөктүк (ядролук) жана жакабелдик (перифериялык) алкактары

жиктелди. Провербиалдык каражаттардын негизинде «Ит» концептин уюштуруучу когнитемалар айкындалды. Концептти репрезентациялоочу каражаттардын статистикасы аныкталды. Бул натыйжалар кыргыз лингвистикасында биринчи жолу алынгандыгы – иштин жаңылыгы.

Иштин практикалык баалуулугу. Диссертациялык эмгек кыргыз тил илиминде лингвомаданият таануу, когнитивдик лингвистика, этнолингвистика багытында, анын ичинде этимология, семасиология, лексикология тармактары боюнча изилдөө иштерин жүргүзүүгө теориялык жана практикалык негиз боло алат. Изилдөөдөн алынган материалдарды, табылгаларды жана жоболорду кыргыз тилинин сөз корун, сөз курамын, фразеологизмдерди; сөздүн семантикалык маанисин: сөздүн моносемия, полисемия, өтмө маанилерин изилдөөдө кеңири колдонууга болот. Изилдөө материалдарын лексикология, фразеология, паремиология боюнча сабактарды өтүүдө, атайын курстарды окууда жана практикалык иштерди жүргүзүүдө, окуу китептери менен окуу куралдарын жазууда, сөздүктөрдү түзүүдө кеңири колдонсо болот.

Коргоого коюлуучу жоболор:

1. итке байланыштуу лексика-фразеологиялык сөз курамы жана макал-лакаптар, оозеки кепте, адабий чыгармаларда жыш колдонулган тилдик катмарга кирет жана ал тил ээсинин маданий, интеллектуалдык жана социалдык деңгээлин чагылдыруучу каражат катары кызмат кылат. Мындай деңгээл номинативдик каражаттардын санын, курамын аныктайт;

2. «Ит» концепти татаал лингвоменталдык түзүлүшкө ээ. Ал предметтик, образдык, аксиологиялык компоненттерден турат жана провербиалдык мейкиндикте макалдардын, лакаптардын, санаат сөздөрдүн, фразеологизмдердин, афоризмдердин, кептик формулалардын, идиомалардын системасы аркылуу репрезентацияланат. «Ит» концептин вербализациялоодо колдонулуучу лексикалык жана провербиалдык каражаттардын кенендиги бул концепттин кыргыз лингвомаданиятында жана менталитетинде мааниси зор экендигинен кабар берет;

3. концепт кепте колдонулуу учурунда образдык, аксиологиялык өзгөрүүлөргө дуушар болот. Бул өзгөрүүлөр экстралингвистикалык факторлор менен аныкталат (убакыт, орун, кырдаал, себеп, максат ж.б.; адресат менен адресанттын маанайы, тажрыйбасы, кулк-мүнөз, жашы, кызматы, алакасы ж.б.). Концепттин түшүнүк берүү жөндөмү же предметтик мазмуну кырдаалга баш ийбейт. Анткени иттин аныктамасы дайыма бирдей болот. Мындайда концепттин түшүнүк берүүчү көлөмү өзгөрүүсүз калат;

4. кинологиялык тил бирдиктери өзүнчө обочолонгон лексика-фразеологиялык кичи топту (подсистеманы) түзөт. Бул подсистемага тиешелүү болгон тилдик бирдиктердин карым-катнаштарында, ошонун ичинде провербиалдык бирдиктердин арасында синонимдик, антонимдик, полисемиялык кубулуштар кеңири орун алат;

5. итке байланыштуу тилдик бирдиктер мифтер, легендалар, белгилер, ырым-жырымдар, көз караштар, ишенимдер, паремия, фразеологизм өңдүү ж.б. лингвомаданият таанытуучу категориялар аркылуу чечмеленет;

6. итке байланыштуу лексемалар, фразеологиялык сөз курамы жана макал-лакаптар кишинин менталдык дүйнөсүн чагылдырат. Улуттук түшүнүктөр ар түрдүү когнитивдик түзүлүштөр (фрейм, сценарий, когнитив ж.б.) аркылуу уюшулат;

7. «Ит» концептинин вербализациялык каражаты катары колдонулган провербиалдык бирдиктер дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөдө негизги фонд болуп саналат. Анткени алар этностук тажрыйбаны каттап жайылтат. Провербиалдык бирдиктерде когнитивдик мазмун жалпы этностук көз караш, ой-пикир катары түптөлөт. Когнитивдик анализ аркылуу дүйнөнүн провербиалдык сүрөтүн реконструкциялоодо маани эле изилденбестен, провербиалдык бирдиктердин ички формасы, лексикалык составы, коннотациясы жана ассоциативдик комплекси биргеликте иликтенет. Себеби аларды бирге анализдөө аркылуу гана дүйнөнүн провербиалдык элесин толук сүрөттөөгө болот.

Изилдөөнүн методологиялык негизи жана колдонулган методдору.

Жогоруда көрсөтүлгөн максат жана милдеттер иш боюнча факт-материалдарды чогултуунун жана аларды изилдөөнүн принциптерин аныктады. Изилдөөнүн жүрүшүндө белгилүү окумуштуулардын (Ю.Д.Апресян, Н.Н.Болдырев, А.Вежбицкая, В.В.Воробьев, В.А.Звегинцев, В.И.Карасик, В.В.Красных, Е.С.Кубрякова, В.А.Маслова, М.Минский, Ю.С.Степанов, З.Д.Попова, И.А.Стернин, В.Н.Телия, С.Г.Тер-Минасова, Ч.Филлмор, Д.Н.Шмелев ж.б.), түркологдордун (Б.М.Юнусалиев, К.К.Юдахин, Б.Ө.Орузбаева, Р.Шүкүров, Ж.Мамытов, С.Н.Абдуллаев, К.З.Зулпукаров, С.Ж.Мусаев, Т.Маразыков, Т.Садыков, С.Ибрагимов, К.Саматов, М.Ж.Тагаев, З.К.Дербишева, С.Гапаров, Ж.Осмонова, Б.Сагынбаева, А.Э.Абдыкеримова ж.б.) илимий изилдөөлөр, монографиялары, окуу китептери, сөздүктөр изилдөөнүн булактары катары пайдаланылды. Ал эми жогоруда коюлган маселелерди чечүүчү материал жыйноо, каттоо, системалаштыруу, чечмелөө, топтоштуруу, анализдөө, провербиалдык бирдиктерди семантикалык-когнитивдик жактан чечмелөө, концептуалдык анализ, статистикалык метод, байкоо жүргүзүү, ассоциативдик эксперимент, этимологиялык талдоо, которуу, трансформациялоо, моделдештирүү, маани көлөмүнө жана өзгөчөлүгүнө анализ жүргүзүү методдору жана ыкмалары пайдаланылды.

Автордун жекече салымы. Теманын, багыттын тандалышы, материал жыйноо, системалаштыруу, чечмелөө жана жалпылоо изденүүчү тарабынан жекече аткарылды. Айрым жалпы темадагы макалалар авторлоштор менен кошо басылып чыгарылгандыгына карабай, иштеги негизги натыйжалар жана тыянактар изденүүчүгө гана таандык.

Изилдөөнүн апробацияланышы жана колдонулушу.

Диссертациялык изилдөөнүн негизги тыянактары, жоболору, мазмуну автордун 9 илимий макаласында чагылдырылган, Ош мамлекеттик университетинде 2010-2013-жылдары өткөрүлгөн 4 илимий-практикалык конференцияларда жасалган илимий баяндамаларда талкууланды.

Изилдөөнүн мазмунун түзгөн материалдар орто мектептерде жана ЖОЖдордо кыргыз тилин өтүүдө, бул тилди экинчи тил катары окутууда колдонула алат. Айрыкча айыл чарба окуу жайларынын студенттери үчүн мындагы фактылар жана тыянактар кызык болушу мүмкүн. Бөтөн тилдүү окуучулар кыргызча кинологиялык концепттерди туюнтуучу каражаттарды өздөштүрүүдө бул эмгектин материалдарына таяна алат. Изилдөөнүн натыйжаларын “Маданият аралык коммуникациялар”, “Лингвосомиотика”, “Лексикология” дисциплиналарында, “Когнитивдик лингвистика”, “Лингвомаданият таануу” боюнча атайын курстарда пайдаланууга болот.

Диссертациялык эмгектин структурасы. Эмгек киришүүдөн, үч баптан, корутундунан туруп, анда колдонулган адабияттардын тизмеси, тиркемелер берилген. Иштин жалпы көлөмү - 189 бет. Эмгекте ар түрдүү чиймелер, сүрөттөр жана таблицалар колдонулду.

1-бап. Концептуалдык изилдөөлөрдүн негизги принциптери (тарыхына жана идеяларына мүнөздөмө)

Кириш сөз

XX кылымдын экинчи жарымында жана XXI кылымдын башында когнитивдик лингвистика өзүнчө илимий салаа катары пайда болгон эле. Тилдин, ойдун, аң-сезимдин жана маданияттын ортосундагы өз ара алакаларды изилдөө бул тармактын негизги максаты болуп калды. Когнитивдик лингвистиканын объектиси катары тил аркылуу дүйнөнү өздөштүрүү, тилде катталган этностук билим-тажрыйбаны жана билимди изилдөө, тилде чагылдырылган дүйнө сүрөтүн жана концептосфераны талдоо проблематикасы калыптанды.

Когнитивдик изилдөөлөр элдин маданий эстутумунда калыптанган универсалдуу тажрыйбаны таанып билүүгө багытталып, улуттук менталитетти, анын баалуулуктарын жана приоритеттерин терең түшүнүүгө жол ачат.

Бул бапта жарык көргөн адабияттарга обзор берилип, диссертациялык изилдөөнүн зарылчылдыгы негизделип, тилдин азыркы учурдагы антропоборбордук парадигмасындагы когнитивдик лингвистиканын абалы сыпатталып, диссертациялык эмгекте колдонулуучу *дүйнөнүн сүрөтү*, *дүйнөнүн тилдик сүрөтү*, *когнитивдик түзүм (структура)*, *менталитет*, *менталдуулук*, *концепт*, *концептосфера*, *сценарий*, *фрейм*, *геиштальт*, *когнитивдик тема*, *пропозиция*, *лингвомаданият* сыяктуу негизги терминдердин энциклопедиялардагы, түшүндүрмө сөздүктөрдөгү жана илимий изилдөөлөрдөгү аныктамалары чечмеленет. Ошондой эле, когнитивдик лингвистикада концептти изилдөөнүн азыркы абалы, концептуалдык талаа түшүнүгү жана концептуалдык анализдин түрдүү жолдору, ыкмалары каралат.

1.1. Когнитивдик лингвистика илими жана аны изилдеген окумуштуулар

Акыркы жүз жылдыкта **когнитивдик лингвистика** тилди изилдөөдөгү негизги багыттардын бири боло алды. Анын пайда болуусу, Е.С.Кубрякова айткандай, Джордж Лакофф, Рональд Лангакер, Рэй Джекендофф ж.б. америкалык лингвисттердин ысымдары менен байланыштуу [Е.С.Кубрякова, 1999. - 3-12-бб.]. XX кылымдын экинчи жарымынан тартып, Е.С.Кубрякова, Ю.С.Степанов, В.В.Колесов, В.З.Демьянков, В.Н.Телия, И.А.Стернин, З.Д.Попова, А.П.Бабушкин, Л.О.Чернейко, Н.Н.Болдырев, В.В.Красных, Е.А.Селиванова, З.А.Харитончик ж.б. советтик-россиялык окумуштуулар когнитивдик лингвистиканын негиздөөчүлөрү болушат. Кыргызстанда когнитивдик тил илиминин маселелери менен М.Дж.Тагаев, К.З.Зулпукаров, З.К.Дербишева, Б.Т.Борчиева, Ы.А.Темиркулова, А.Өмүралиева, Э.Т.Төлөкова, Г.А.Абыканова ж.б.у.с. көптөгөн илимпоздор алектенишет.

Тилге карата колдонулган когнитивдик принцип тилдик формада адамдын аң-сезиминин, ойлоосунун жана таанып билүүсүнүн структурасын, адамдын дүйнө өздөштүрүү аракетин, дүйнөнүн концепттештирүү жана категориялаштыруу акты менен байланышкан тилдик процесстерди чагылдырат дегенди билдирет. Демек, когнитивдик лингвистика адамдын тилди өздөштүрүүсүнүн механизмдерин ачып берүү жана бул механизмдерди тизмектөө принциптери менен алектенет [Демьянков, 2001, 45-б.]. Когнитивдик лингвистика лингвомаданият таануу менен тыгыз байланышта. Анын принциптери адамдын акыл-эси жана таанып билүү ишмердүүлүгү менен байланышкан бардык лингвистикалык дисциплиналардын негизинде жатат, андыктан когнитивдик лингвистика лингвомаданият таануунун теориялык негизи болот деп саноого болот. Тилдин, адамдын жана маданияттын өз ара алакасын иликтөө - лингвомаданият таануунун изилдөө предмети болот, бул жаатта бардык лингвомаданият таануу боюнча

изилдөөлөр ошол эле учурда когнитивдик изилдөөлөргө да таандык болот. Лингвомаданият таануу илими тил аркылуу улуттук маданиятты изилдейт.

Когнитивдик лингвистика 1956-ж. Массачусетс (АКШ) университетинде болуп өткөн симпозиумда окумуштуулар тарабынан кабыл алынган. 1989-жылы Дуйсбургда (ФРГ) өткөн илимий конференциядан соң когнитивдик лингвистика илими өз алдынча илимий тармак катары калыптана баштаган. Азыркы когнитивдик лингвистиканын калыптануусуна Джордж Лакофф, Рональд Лангакер, Рей Джекендофф ж.б.у.с. америкалык авторлордун эмгектери зор салымын кошкон. Окумуштуу Е.С.Кубрякованын бул жааттагы эмгектери Россиянын когнитивдик лингвистикасынын негизин түзөт.

Когнитивдик лингвистиканын негизги милдети, окумуштуу Кубрякова белгилегендей, «аң-сезим чыгармачылыгынын натыйжасын аныктоо» болуп эсептелет [Кубрякова, 2002, 13-б.]. Когнитивдик лингвистика антрополингвистиканын багыттарынын бири болуп да саналат.

М.Дж.Тагаев сөз жасоонун материалында деривациялык каражаттар аркылуу маалыматты когнитивдик жаатта иштеп чыгуунун жолдорун иликтейт. Автор тилдерди контрастивдик жактан сыпаттоо прикладдык лингвистиканын негизги багыттарынын бири экендигин белгилейт [Тагаев, 2004, 282 б.].

Азыркы когнитивдик лингвистика жалпы бир предметти – *когницияны* изилдеген көптөгөн илимдердин (когнитивдик психология, когнитивдик социология, когнитивдик антропология ж.б.) катарына кирет. **Когниция** – **андап-туюу процесси катары адамдын аң-сезиминде дүйнө элесинин чагылышын, мээдеги маалыматтын жаралуу, сакталуу, иштелип чыгуу ж.б. булагын иликтейт.** Заманбап лингвистикада когниция термини кеңири мааниде каралат. Мурда ал «андап-туюучу» же «андап-туюуга кир\ч\» процесс катары каралса, учурда бул термин «менталдык», «ички» мазмунду иликтөөчү түшүнүк катары да каралат [Краткий словарь когнитивных терминов, 1997, 9-б.].

Когнитивдик лингвистика боюнча иштеген авторлор (Розина, 1994; Демьянков, 1994; Худяков, 1996; Фрумкина, 1996; Рузин, 1996; Баранов, Добровольский, 1997; Болдырев, 1998; 1999, 2000, 2001; Залевская, 1998, 2000; Шарандин, 1998; Шаховский, 2000; Красных, 2000; Архипов, 2001 ж.б.) ушул мезгилге чейин бул илимдин предметине жана категорияларына байланыштуу ар түрдүү пикирлерди айтып келишет.

Биздин изилдөөнүн аткарылышына башка эмгектер да зор өбөлгө болду. З.К.Дербишеванын «Кыргызский этнос в зеркале языка» аттуу эмгегинде берилген этнолингвистика жана когнитивдик тил илиминин башкы жоболору, дүйнөнүн тилдик сүрөтү, тил менен этностун, улуттук маданияттын байланышы, улуттук көз караштын, баалуулуктардын, ойтуюмдардын тилде чагылдырылышы биздин ишке таасирин тийгизди [Дербишева, 2011, 365-389 бб.]. Ал эми «Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры» аттуу изилдөөсү тилдик маданият таануу багытында аткарылып, анда концепт жана анын түрлөрү, «комуз», «боз ай», «тоо», «жылкы», «бакыт», «ак калпак» ж.б. улуттук маданий концепттер жалпы талдоого алынат [Дербишева, 2012, 155-175 бб.]. «Им» концептинин номинанттарын талдоого бул эмгектин айрым бөлүктөрү [164-175 б.] орчундуу таасир тийгизди

Бүгүнкү күндө когнитивдик илим – бул психологияны, лингвистиканы, философияны, социологияны, адабият таанууну, антропологияны, маданият таанууну, б.а., гуманитардык билимдердин бардык спектрлерин камтуучу дисциплиналар аралык илим катары саналат. Анда адамдын дүйнө туюму, андап-туюусу, көз карашы, эске тутуусу ж.б. менталдык тараптарынын тилде берилиши, чагылдырылышы иликтенет. Негизинен, когнитивдик лингвистикада адамдын маалыматты кабыл алуу жана аны иштеп чыгаруу процессиндеги терминдештирилген билими каралып, талданат [Попова, Стернин, 2010, 229-б.].

Анын негизги түшүнүктөрү болуп дүйнө сүрөтү, менталитет, менталдуулук, концепт, когнитивдик тема ж.б. эсептелинет.

1.2. Когнитивдик лингвистикадагы дүйнө сүрөт\, менталитет, менталдуулук сыяктуу негизги түшүнүктөргө мүнөздөмө

Когнитология менен социологияда «дүйнө сүрөт\» түшүнүг\ бар. Ал философияда, гносеологияда да учурайт. Бирок окумуштуулар дүйнө сүрөтүн түрд\чө аныкташат. Ага берилген аныктамалар да бир кылка эмес. Ар бир аныктама жекече (индивидуалдык) же автордук дүйнө сүрөтүнүн таасири менен берилиши ыктымал. Дүйнө сүрөтүн аныктоого, колдонууга философтор, психолог-когнитологдор, гносеологдор, маданият таануучулар, адабиятчы-илимпоздор, лингвисттер аракет кылышат [Попова, Стернин, 2010. 50-57-бб.].

Бул терминди илимге Людвиг Витгенштейн киргизген [Дрофа, 2009, 13-б.].

Заманбап лингвистикада дүйнө сүрөтүнүн маселелери төмөнк\ россиялык, алыскы чет элдик, о.э., кыргызстандык көрүнүкт\ илимпоздордун: Дж.Брунер, Б.Уорф, Ф. де Соссюр, Г.Гийом, В. фон Гумбольдт, Э.Сепир, Г.В.Колшанский, Н.Д.Арутюнова, Г.А.Брутян, А.Вежбицкая, Б.А.Серебренников, Ю.С.Степанов, Е.С.Кубрякова, А.А.Леонтьев, Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров, В.Б.Касевич, Е.М.Васильева, Г.Д.Гачев, В.И.Постовалова, В.Н.Телия, З.Д.Попова, И.А.Стернин, Р.М.Фрумкина, В.А.Маслова, Н.В.Уфимцева, Т.В.Булыгина, А.Д.Шмелев, Д.Н.Шмелев, Е.С.Яковлева, К.З.Зулпукаров, М.Дж.Тагаев, З.К.Дербишева ж.б. эмгектеринде чагылтылып, бүгүнк\ күндө да актуалдуу бойдон калууда. Тагыраак айтканда, Б.А.Серебренников дүйнөнүн сүрөт\ деген түшүнүкт\, анын түрлөрүн (дүйнөнүн тилдик, концептуалдык сүрөт\) жана алардын өз ара байланыштарын изилдешкен. В.Н.Телия, Г.Д.Гачев, В.В.Колесов, А.Д.Шмелевдор дүйнөнүн улуттук сүрөтүнө, анын менталитет менен болгон алакасына кайрылышууда. А.А.Залевская, Р.М.Фрумкиналар дүйнөнүн сүрөтүнүн компоненти катарында концепттин психологиялык табиятын изилдеш\дө. И.А.Стернин, Е.С.Кубрякова, З.Д.Попова, А.П. Бабушкиндер

дүйнөнүн сүрөтүнүн когнитивдик тармактарын иштеп чыгышууда. Адамдын ички жана сырткы дүйнөсүн, дүйнөнүн сүрөтүнүн компоненти катарында сүрөттөө иши менен С.Г.Воркачев жана М.В.Пименовалар эмгектениш\дө. Бул окумуштуулардын эмгектеринен дүйнө сүрөт\ когнитивдик жана тилдик дүйнө сүрөт\ тууралуу жоболордун жана идеялардын обзору төмөндөг\ изилдөөлөрдө кенен берилген: Кубрякова, Е.С. Языковое сознание и языковая картина мира // Филология и культура. – Часть I. Тамбов, 1999. – 6-13-бб.; Зубкова, Л.Г. Эволюция представлений о языковой категоризации мира // Когнитивная семантика. Часть II. – Тамбов, 2000. – 176-180-бб.; Попова, З.Д., Стернин, И.А. Язык и языковая картина мира. – Воронеж, - 2002. – 183 б.; Ошолор эле. Язык и национальная картина мира. – Воронеж: Истоки, 2003. – 179 б.; жыйнак: Картина мира и способы репрезентации. – Воронеж: ВГУ, 2003; Ошолор эле. Когнитивная лингвистика. – М., 2010. – 50-66-бб.; Корнилов, О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. – М.: ЧеРо, 2003. – 211 б.; Дрофа, Л.И. Понятия картины мира и языковой картины мира // Дрофа, Л.И. Ключевые понятия когнитивной лингвистики. – Ош, 2009. – 11-21-бб. философиялык, диний-идеология жана мифологиялык аспектте бул түшүнүкт\ В.Б. Касевич кенен талдайт: Буддизм, Картина мира. Язык. – СПб, 1996. – 217 б.

Адам өзүн курчап турган дүйнөн\ көрөт, туют, угат, деги эле ал бул дүйнөн\ өзүнүн тилинин «тору» аркылуу кабыл алат. Анын тилинде бул этностун алдыңкы өкүлдөр\ же ата-бабалары тарабынан топтолгон бардык билимдер белгиленет жана сакталат. Тилдик формага ээ белгилер бизге буюмдардын, кубулуштардын жана кылык-жоруктардын баалуулугун, алардын өзгөчөлүктөрүн аныктоого мүмкүнчүлүк берет. Инсан тилдик бирдиктердин жардамында аң-сезимдин ар кыл салаалары боюнча мифологиялык, диндик, көркөм, илимий, коомдук (социалдык-экономикалык, саясий), ар күнк\, улуттук, философиялык дүйнөнүн сүрөтүн көрөт, билип \йрөнөт жана калыптандырат.

Дүйнө - реалдуу чындык. Мында адамдын жашоо чөйрөс\ көп өлчөмд\, ар түрд\ жана чексиз. Алгачкы уруулардан тартып, адам баласы бул дүйнөн\ таанып билип жана өздөштүрүп, өз аң-сезиминде, ойтутумунда курчап турган дүйнөнүн когнитивдик-тилдик сүрөтүн түзөт [Постовалова, 1988, 32-б.].

Тил аркылуу берил\ч\ дүйнө жөнүндөг\ түшүнүктөр ушинтип түзүлөт. Адам өзүн курчап турган чөйрөн\ таанып бил\ менен, бир эле учурда ага өзүнүн эне тили аркылуу кирет. Тилди өздөштүр\ предметтик дүйнөн\ өздөштүр\гө изоморфтуу (шайкеш), андыктан алгачкы мезгилде эле бизди курчап турган материалдык болумушту таанып бил\гө окшошуп жүрөт [Кубрякова, 1991, 90-б.]. Бирок материалдык дүйнөнүн чеги жок, а тил чект\ эле мүмкүнчүлүктөргө жана ресурстарга ээ. Андыктан адам материалдык дүйнөнүн тилдик формалар аркылуу белгилен\ч\ бөлүгүн гана тааный алат жана бул дүйнөнүн тилдик сүрөтүн түзөт. Дүйнөнүн тилдик сүрөт\ - когнитивдик лингвистиканын негизги объекти. Ал – бул дүйнөнүн табигый чагылуусу, анын тил аркылуу интерпретацияланышы. Адам дүйнөн\ бүтүн жана толук чагылдыра албайт. Аны абсолюттук түрдө өздөштүр\ деги реалдуулукта мүмкүн эмес, анткени ал табиятынан чексиз жана түбөлүкт\» [Серебренников, 1988, 87-б.].

Дүйнөнүн тилдик сүрөт\ тууралуу да окумуштуулар өз ой-пикирлерин айтышкан. Тил аркылуу түшүндүрүл\ч\ дүйнө «дүйнөнүн тилдик сүрөт\» деп аталган [Гумбольдт, 1984, 172-б.]. Дүйнөнүн тилдик сүрөт\ катары элдин өнүг\сүнүн белгил\ доорундагы чын дүйнө жөнүндөг\ тилдик бирдиктерде катталган көз караштардын жыйындысы белгиленет [Попова, Стернин, 2003, 126-54-бб.].

Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнөн сырткары окумуштуулар дүйнөнүн сүрөтүнүн түздөн-түз жана **ортомчу дүйнө сүрөт** деген түрлөрүн бөлүп көрсөтүшөт.

Менталитет терминин лексиконго француз окумуштуулары Марк Блок жана Люсьен Февр киргизишкен. Бул багытты изилдөөчүлөрдүн ою

боюнча, менталитет болмуштун жеткен түрд\ \ көрүнүштөрүнүн, образдарынын, символдорунун системасында бекемделип, адамдын аң-сезиминде тигил же бул формада орун алат [Ревель, 1993, 51-б.].

Россиянын (совет) илиминде *менталитет* түшүнүг\ \ маданият таануу мектебинин өкүлдөр\ \ А.Я.Гуревичтин, Ю.Н.Афанасьеванын жана Ю.Л.Бессмертныйдын эмгектеринин натыйжасында пайда болгон. Бул окумуштуулардын ою боюнча, менталитет - коомдук аң-сезимде ой эмоциялардан, менталдык көнүмдөрдөн жана аң-сезимдин кабыл алууларынан (приемов сознания) бөлүнгүс – кадыресе, элдер тарабынан байкалбастан, б.а., эркисиз колдонулуучу түшүнүк.

Менталитет жана менталдуулук маселеси менен ошондой эле, П.С.Гуревич, А.П.Огурцов, П.К.Дашковский, В.П.Макаренко, И.К.Пантин, Г.Д.Грачев, В.А.Шкуратов, И.Т.Дубов, Ф.Х.Кессиди ж.б. алектенишкен.

Менталитет, менталдуулук маселесине арналган айрым белгил\ \ эмгектерге кайрылсак болот. Бул багытта айрыкча В.В.Колесовдун фундаменталдык эмгектери баалуу: Ментальные характеристики русского слова в языке и философской интуиции // Язык и этнический менталитет. – Петрозаводск, 1995. – 15-17-бб.; Философия русского слова. – СПб: ЮНА, 2002. – 50-53-бб.; Русская ментальность в языке и тексте. – СПб: Петербургское востоковедение, 2006. – 24-26-бб. Ушул окумуштуу белгилеген кош түшүнүктүн касиеттерин биз өз изилдөөбүздө көңүлгө тутабыз.

Бүгүнк\ \ күндө *менталитет* сөзүнө окумуштуулар кандайча аныктама берет?

Бир катар илимпоздордун ою боюнча, менталитет да - салттык аң-сезим, б.а., элдин этникалык дүйнө сүрөтүндө негизделген, социализация процессинде берил\ \ ч\ \ жана конкретт\ \ жагдайлардагы жүрүм-турумдун приоритеттери, нормалары жана моделдери жөнүндөг\ \ көз караштарды өзүнө камтыган дүйнөгө болгон көз караштардын системасы [Дрофа, 2009, 23-29-бб.].

Менталитет акылдын туруктуу түзүлүшү [Филд, 1996, 8-б.] сыяктуу жана немец тилиндеги Weltanschauung «дүйнөнү көрүү», мировидение» сөзүнө өтө жакын термин иретинде деген да тар түшүнүк бар [Ревель, 1993, 51-б.]. Ар бир элде дүйнөнүн сүрөтүн күн мурун билүүчү өздөрүнүн ойлоо мүнөздөрү бар [Гачев, 1995, 21-б.]. Ошондой эле, менталитет тар маанисинде тигил же бул топко мүнөздүү ой-пикирлердин жана түшүнүктөрдүн жыйындысы катарында да каралат [Пушкарев, 1996, 8-б.]. Кең маанисинде менталитетти жүрүм-турумдун, түшүнүнүн, түшүнүктөрдүн, кылык-жоруктардын жана аларга карата реакциялардын жолдорунун жыйындысы катарында аныкташат [Гетц, 1993, 59-б.].

Менталитеттин бардык чечмелөөлөрүн анализдөө аркылуу анын төмөнкү тар пландагы аныктамасын негиздөөрөөк жана жөндөөрөөк деп айтууга болот: менталитет - бул улуттун психологиялык мүнөздөмөсү жана анын жашоосунун социалдык-тарыхый талаптары менен шартталган дүйнөнү көрүүнүн, дүйнөнү таанып билүүнүн ыкмасы. Менталитет - бул Вильгельм фон Гумбольдттун жазуусунда [Гумбольдт, 1985, 370-б.] бир эле тилде эмес, адабиятта, динде, улуттун рухий жашоосунун бардык эле тармагында чагылуучу элдик мүнөз.

Менталитеттин маселелерине арналган адабияттарды анализдөөнүн натыйжасы менталитетти аныктоодо жана айырмалоодо өзгөрүлгүс, туруктуу жөнгө салынган методология жок экендигине ынандырат. Менталитет түшүнүгүнө менталдуулук түшүнүгү жакын, тектеш. Алар бир уңгудан турат.

Менталдуулук термини америкалык философ жана акын Р.Эмерсон тарабынан колдонулган. Ал эми илимге дологиялыктердин (примитивдүү адамдарды ушинтип аташкан) ойлоосун жана коллективдик көз караштарды изилдеген француз этнологу жана социо-антропологу Л.Леви-Брюль киргизген. Ал менталдуулуктун мүнөздүү белгиси катары алгачкы ойлоонун, кадимки логиканын жардамында түшүндүрүлбөстүгүн, бардык диний ишенимдерге каршы келүүчүлүгүн санаган. Философиялык түшүнүк катарында менталдуулук термининин колдонулуп калышы немец ойчулу

Э.Кассирердин ысымы менен байланыштуу. Ал менталдуулукка болжолдуу түрдө Л.Леви-Брюлдун аныктамасына жакын түшүндүрмө берген.

Менталдуулук түшүнүгү салттык маанисинде менталитетке (нем. *mentalitat*, лат. *mens, mentis* – акыл, ой, эстүүлүк, ойлоо образы, көңүл түзүлүшү) синоним жана тигил же бул «акыл түзүмүнөн» кабар берет, б.а., анын мазмунунда жүрүм-турумдун, жашоо образынын жана чындыктын тигил же бул кубулушун баамдап түшүнүүнүн негизи болгон, белгилүү убакыт-мейкиндиктин чегинде каралуучу туруктуу рухий баалуулуктар, тереңдиктеги руханий багыттар, көнүмдөр, автоматизмдер, латенттик ички адаттар, туруктуу стереотиптер бар экендиги назарга туюлат. Булар - өзгөчө «психологиялык жабдуулар» (М.Блок), «символикалык парадигмалар» (М.Элиаде), «\стөмдүк кылуучу метафоралар» (П.Рикер), «эскирген калдыктар» (З.Фрейд) же «архетиптер» (К.Юнг).

А.Я.Гуревичтин ою боюнча, менталдуулуктун мүнөздөмөсү болуп, анын түшүнүксүздүгү же бөксө түшүнүктүүлүгү, аң-сезимдин айтылгыс жашыруун катмары саналат [Гуревич, 1993, 195-б.]. И.К.Пантин айткандай, менталдуулук – «это своеобразная память народа о прошлом, психическая детерминанта поведения миллионов людей, верных своему исторически сложившемуся «коду» в любых обстоятельствах, не исключая катастрофических» [Пантин, 1994, 29-33-бб.]. Кыргыз менталитетин терең өздөштүргөн Г.Д.Гачевдин айтымында, улуттук табияттын биримдигинен, улуттук мүнөздөн жана ой түзүмдөн турган улуттук бүтүн структура эсепке алынып, *менталдуулук* термини «Космо-Психо-Логос» терминине алмашылган [Гачев, 1994, 25-28-бб.].

Биздин эмгекте биз В.В.Колесовдун эмгегине таянуу менен *менталдуулук* терминин жогору баалайбыз. Анын аныктамасына ылайык *менталдуулук* «есть мировосприятие в категориях и формах родного языка, соединяющее интеллектуальные, волевые и духовные качества национального характера в типичных его свойствах и проявлениях» [Колесов, 2006, 11-б.].

1.3. Концепт жана концептосфера

Аталган түшүнүктөр жөнүндө, алардын лингвистикалык интерпретациясы боюнча мыкты эки обзор бар. Биринин автору – Ю.Е.Прохоров [2008. 68-74-бб.], экинчисинин автору – Л.И.Дрофа [2009. 34-45-бб.]. Биз буларга төмөндө айрым толуктоолорду сунуштайбыз.

Когнитивдик лингвистиканын маанилүү түшүнүктөрүнүн бири – концептосфера. Ал ойлоо сүрөттөрү, схемалар, символдор, түшүнүктөр, фреймдер, сценарийлер, гештальттар (сырткы дүйнөнүн татаал комплекстүү образдары), пропозициялар, когнитемалар уюштурган абстракттуу маанилер түрүндө жашоочу, сырткы дүйнөнүн ар түрдүү белгилерин жалпылоочу концепттерден турган билимдердин жыйындысы. *Концептосфера* термини илимге алгачкы жолу академик Д.С.Лихачев тарабынан киргизилген. Академик Д.С.Лихачевдун аныктамасына ылайык концептосфера – бул улуттук концепттердин жыйындысы, ал тил ээлериндеги концепттердин бардык потенциалы жана топтому аркылуу түзүлөт [Лихачев, 1993, 5-б.]. Концепттер да, концептосфера да – байкалбоочу менталдык маңыздар.

Концепт термини көбүнчө лингвистикалык изилдөөлөрдө пайда болууда. Бул түшүнүк - азыркы когнитивдик лингвистиканын маанилүү түшүнүктөрүнүн бири. Ал бир гана философияда жана маданият таанууда кеңири колдонулбастан, лингвомаданият таанууда, лингводидактикада, котормо теориясында, этнопсихолингвистикада да кенен каралууда.

Концепт термини алгачкы жолу 1928-жылы С.А.Аскольдовдун «Концепт жана сөз» аттуу макаласында белгиленген. Ал аркылуу автор: «мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода» деген ойду түшүнгөн [Аскольдов, 1997, 260-267-бб.]. Бул мааниде концепт ойлоо процессинде айкын эмес тектеш көп предметтерди алмаштыруучу ой түзүмүн туюнтат.

Концепт термини когнитивдик лингвистика багытында эмгектенген (С.А.Аскольдов, А.Вежбицкая, Р.Лангакер, Ю.С.Степанов, Р.М.Фрумкина, З.Д.Попова, А.И.Стернин, В.А.Маслова, К.З.Зулпукаров, М.Дж.Тагаев, З.К.Дербишева ж.б.) окумуштуулар тарабынан жетишерлик түрдө узак убакыт бою колдонулуп келүүдө. «Лингвистиканын предметтик областынын кеңейүүсү» аркылуу концепт 80-жылдары толук кандуу термин боло алды [Фрумкина, 1992, 3-б.].

Р.М.Фрумкина белгилегендей, советтик лингвистикада *концепт* термини (70-жылдардын ортосунда) Шенк, Чейф, Рассел, Карнап, Патнемдердин англис тилиндеги эмгектеринен которуу жолу менен өздөштүрүлгөн [Фрумкина, 1992, 10-16-бб.]. Анда англисче *concept* сөзүн *понятие* катары которуу сунушталган эле.

Илимий адабияттарда *концепт* термининин көптөгөн ар түрдүү түшүндүрмөлөрү бар да, булар учурда изилдөөчүлөрдүн арасында кайчы пикирлерди жаратып жүрөт.

Концепт термининин маанилик жактан ачык эместиги, анын чегинин даана аныкталбагандыгы, илимий адабияттарда жалпыга маалым, универсалдуу аныктамасынын жетишпегендиги айрым тактоолорду жана толуктоолорду талап кылат. Муну С.А.Аскольдов (Алексеев), Д.С.Лихачёв, Р.М.Фрумкина, Ю.С.Степанов, Е.С.Кубрякова, Н.Н.Болдырев, В.Н.Телия, В.И.Карасик, В.В.Колесов, З.Д.Попова, И.А.Стернин, А.П.Бабушкин, Е.А.Селиванова, Г.Г.Слышкин, С.Г.Воркачев, Л.О.Чернейко ж.б. россиялык белгилүү лингвисттердин эмгектери да тастыктайт.

Концепт терминин ар бир окумуштуу өзүнчө чечмелейт. Алсак, А.Вежбицкая биринчилерден болуп концептке төмөнкүдөй аныктама берет: «Это объект из мира "Идеальный", имеющий имя и отражающий определенные культурно-обусловленные представления человека о мире "Действительность"» [Вежбицкая, 1997, 416 б.]. Мында концепт өз атына ээ, чын дүйнө жөнүндөгү адамдын маданият менен шартталган анык көз карашын чагылдырган идеалдуу объект катары сыпатталат.

З.Д.Попова, И.А.Стернин концептти билимди чагылтуучу структура катарында карашат. Өздөрүнүн «Понятие *концепт* в лингвистических исследованиях» аттуу эмгегинде алар концептти структураланган билимдин квантын өзүнө камтуучу глобалдуу ойлоо бирдиги катарында көрсөтүшөт. Концепттер – булар адамдын акыл-эсинде пайда болуучу идеалдуу маңыздар [З.Д.Попова, И.А.Стернин, 1999, 34-б.].

В.Н.Телиянын ою боюнча, концепт – бул «все то, что мы знаем об объекте во всей экстензии этого знания». Концепт – объект тууралуу билимдердин толук жыйындысы. Ал жалпы семантиканын конкретизациясынын жеке маанилерин кучагына алган, абстракциянын эң жогорку даражадагы семантикалык категориясын өзүнө камтыйт [Телия, 1988, 173-б.].

Д.С.Лихачев «Концептосфера русского языка» макаласында өзүнүн оюн өрчүтөт. Ал мындайча жазат: «Концепт сөздүктөгү сөз маанисинен турбайт, бул маани адамдын жекече жана этностук тажрыйбасы менен биригүүсүнүн натыйжасында пайда болот...» [Лихачев, 1997, 281-б.].

А.П.Бабушкин мындайча аныктама берет: концепт – тил өкүлдөрүнүн улуттук эс тутумунда вербалдаштырылган түрдө сакталуучу коллективдик аң-сезимдин же идеалдык дүйнөнүн дискреттүү, мазмундуу бирдиги [Бабушкин, 1996, 13-б.].

В.В.Колесов «Маданияттын концепти: образ - түшүнүк - символ» деген макаласында концепт деп сөздүн семантикалык камсыз болуусунун баштапкы чекитин жана бир эле учурда өнүгүүнүн соңку чегин айтат [Колесов, 1992, 30-б.].

Н.Д.Арутюнова концепттерди көз караштын түшүнүктөрү, б.а., эң маанилүү турмуштук маңыздарды билдирүүчү каражаттар катары түшүнөт [Арутюнова, 1998, 10-11-б.].

В.В.Красных концептти эң жалпы, максималдуу түрдө абстракцияланган, бирок аң-сезимде конкреттүү репрезентациялануучу, улуттук-маданий маркировка аркылуу белгиленген, бардык валенттүү

байланыштардын жыйындысында когнитивдүү иштеп чыгууга жарамдуу «предметтик» идея деп божомолдойт [Красных, 2003, 196-б.].

Жогоруда айтылган ойлорго таянуу менен концепт – маалыматты сактоонун, иштеп чыгуунун жана топтоонун маданий феномени, балким, эн кыска логикалык мүнөздөмө анын универсалдык дефинициясы болот деп ишеничтүү айтууга болот: **концепт – дүйнөнүн тилдик сүрөтү боюнча маалыматтарды топтоочу жана сактоочу конструктивдик түшүнүк.** Анын маанилик көлөмүндө түшүнүк, фрейм, гештальт, пропозиция, прототип, сценарий, элес, символ ж.б. семантикалык категориялар орун алган [Н.Н.Болдырев, З.Д.Попова, И.А.Стернин, Л.И.Дрофа].

Ар кыл илимий көз караштардагы маалыматтар концепттин аныктамасынын базалык компоненттерин бөлүп көрсөтүүгө жол берет. Негизгилерин санап өтөл: 1) Концепт – ойлоо бирдиги...2) Концепт – билим бирдиги, билимдин кванты...3) Концепт – маанинин жыйындысы...4) Концепт – маданияттын уюп катып калган руханий элементи...5) Концепт – түшүнүк...6) Концепт – билимдин бардык жыйындысы...7) Концепт – дүйнөнүн категориялаштыруу ыкмасы...8) Концепт – көп өлчөмдүү билим...9) Концепт – эске тутуунун оперативдик бирдиги...10) Концепт – термин...11) Концепт – вербалдаштырылган (сөз аркылуу берилүүчү) түшүнүк...12) Концепт – мүнөздөмө...13) Концепт – ой түзүмү...14) Концепт – дүйнө сүрөтүнүн оперативдик бирдиги... [Трофимова, 2005, 10-20-б.]

Азыркы учурда тил теориясында окумуштуулар тарабынан изилденген бир канча концепттер бар. Алсак, Н.М.Катаева «Русский концепт *воля*: от словаря к тексту» аттуу диссертациясында орус менталитетинин өзгөчөлүгүн чагылдырган *эрк* концептинин мазмунун комплекстүү психолингвистикалык жана лингвомаданият таануу ыкмаларынын негизинде ачыктайт [Катаева, 2004, 21 б.].

П.К.Кадырбекованын «Лингвокультурологические и лингвокогнитивные аспекты межкультурной коммуникации» деген

монографиясында концептке байланыштуу жалпы теориялык маселелер иликтенген [Кадырбекова, 2012, 19-131-бб.].

О.В.Кошманова «Концепт *скромность* в русской, американской и иранской лингвокультурах» деген диссертациясында бул элдердин маданиятындагы *токтоолук* концептине комплекст\ \ мүнөздөмө берет. Автордун ою боюнча, токтоолук концепти социалдык-этикалык регулятивдердин бири болот [Кошманова, 2007, 3-10-бб.].

З.К.Дербишеванын «Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры» аттуу монографиясы фундаменталдык эмгек катары саналат. Монография заманбап лингвистиканын когнитивдик багытынын нугунда аткарылган. Анда социомаданий, антропоморфтук, улуттук-маданий, рухий-маданий, рухий-нравалык концепттер сыпатталган [Дербишева, 2012].

Орус тилдик дүйнө сүрөтүндөг\ \ «*Турмуш, жашоо*» концепти О.А.Ипанованын эмгегинде лингвомаданият таануу жана лексикографиялык аспектиде каралат [Ипанова 2005, 7-10-бб.]. А.В.Трофимованын *от* концептине арналган ишинде концепт түшүнүгүнүн илимий чечмелен\ \сүнүн аналитикалык сүрөт\ \ толугу менен көрсөтүлөт [Трофимова, 2005, 10-21-бб.].

Г.А.Абыканова «Концепт *вода/суу* в русском и кыргызском языках» деген диссертациясында *вода/суу* концептин орус жана кыргыз тил өкүлдөрүнүн аң-сезиминдеги маани-маңызын салыштырмалуу тил илиминин принциптеринин жана идеяларынын таянып сыпаттайт [Абыканова, 2012, 5-10-бб.].

О.А.Арапова «Концепт *дружба*: системный и функционально-когнитивный анализ» деген эмгеги *достук* концептин жана анын орус тилиндеги ар түрд\ \ структуралык-семантикалык репрезентацияларын комплекст\ \ изилдөөгө арналган [Арапова, 2004, 20 б.].

А.Р.Бутешова «концепт *жизнь* в русской и кыргызской языковой картине мира» деген диссертациясында *жизнь/өмүр* концептинин орус жана кыргыз тил өкүлдөрүнүн аң-сезиминде чагылдырылышын ачып көрсөткөн

жана бул концепттин тилдик ички жана тил аралык белгилерин аныктаган [Бутешова, 2012, 3-5-бб.].

А.Н.Усачева «Концепт *здоровье* в английской и русской лингвокультурах» деген эмгегинде англис тилинде бул концепти вербалдаштыруучу лексикалык каражаттардын фреймдик түзүлүшүнө жана тилдик жактан толукталуусуна изилдөө жүргүзөт [Антология концептов, 2007, 101-б.].

Е.Ю.Балашова «Концепт *любовь и ненависть* в русском и американском языковых сознаниях» аттуу диссертациясында *сүй* \ жана *жек көр* \ концепттери каралат, Россиянын жана АКШнын лингвомаданиятындагы бул концепттердин улуттук өзгөчөлүктөрүнө салыштырмалуу анализ жүргүзүлөт [Балашова, 2004, 5-б.].

Э.Т.Төлөкова «Кыргыз тилиндеги *бала* концепти (Лингвомаданият таануу илиминин аспектиси боюнча)» аттуу эмгегинде кыргыз тилиндеги *бала* концептин лингвомаданият таануу илиминин жана когнитивдик лингвистика илиминин чегинде терең изилдеген [Төлөкова, 2011, 182 б.].

Этностун, адамзаттын өнүг\с\ менен изилдөөгө муктаж концепттердин саны бара-бара өс\дө жана алардын маанилеринин көлөм\, түзүлүш\, чеги, багыты дайыма өзгөрүл\дө.

1.4. Концепттин ички категорияларынын тилдик каражаттарда берилиши

Концепт ар түрд\ түзүлүшкө жана элементтерге ээ. Ал когнитивдик лингвистикада фрейм, сценарий, схема, символ, когнитема, прототип, пропозиция түзүлүштөрүнө ээ болуп, менталдык маалыматтарды ушул категориялар аркылуу туюндурат. Бул диссертациялык эмгекте кинологиялык түшүнүктөрдүн мазмундук өзгөчөлүгүн сыпаттоодо концепттин фрейм жана сценарий түрүндөг\ түзүлүштөр\ гана колдонулуп,

алар аркылуу, негизинен, улуттук ырым-жырымга байланыштуу лексемалар сыпатталат.

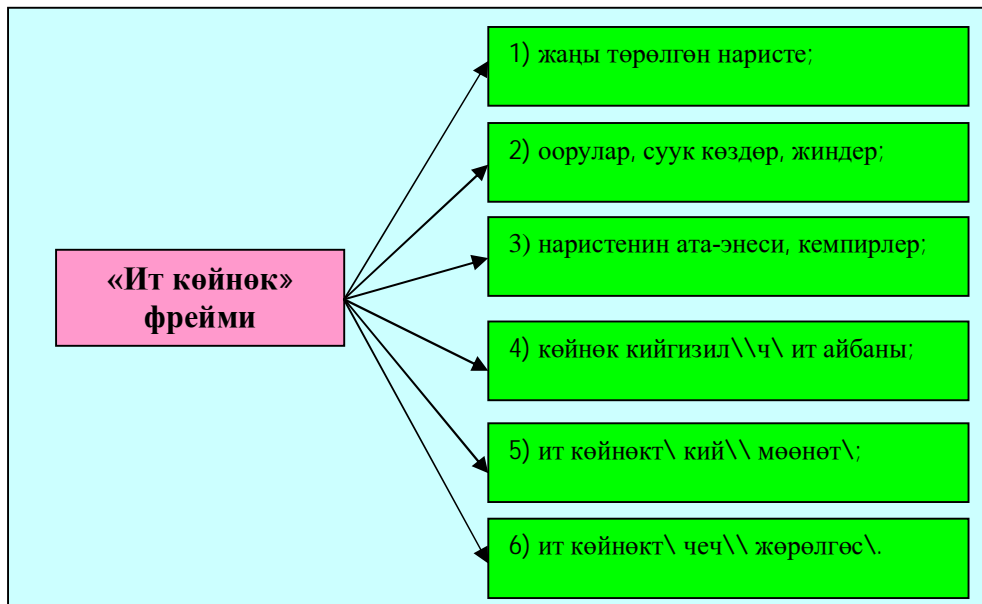
Фрейм жана сценарий. Фрейм – статикалык түшүнүкт\ (кыймылсыз кырдаалдык элести), ал эми сценарий – динамикалык түшүнүкт\ (кыймыл-аракетт\ кырдаалдык элести) иерархиялык мүнөздө элест\ чагылдыруучу түзүлүш.

Фрейм (англ. Frame – “скелет”, “каркас”, “рамка”) – реалдуу жагдайда кыймылдын схемасын өзүнө камтуучу, табигый эмес интеллекттеги билимдерди көрсөт\ ыкмасы. Фрейм түшүнүгүн алгач ирет Марвин Минский мейкиндик түшүнүктөрүн кабыл алуудагы билимдердин структурасын аныктоодо киргизген. Фреймдин түзүлүшүнө кырдаалдык ырааттуулукту чагылдырган кутучаларды колдонуу мүнөзд\.

Учурда когнитивдик лингвистиканын негизги термини болгондугу менен ага азырынча атайын терминологиялык статус бериле элек. Фреймди чечмелөөдө ар кыл аныктамалар берилип кел\дө. Алсак, америкалык Марвин Минскийдин пикири боюнча, фрейм, бул - «стереотиптик кырдаалды чагылдырган түзүлүш» [Минский, 1979, 185-б.]. «Фрейм – кандайдыр бир кырдаалга байланыштуу аң-сезимде пайда болгон ассоциациялардын иретт\ жыйындысы» [Бабаева, 2004, 19-б.]. Ч. Филлмордун ою боюнча: «Фрейм – өз ара тыгыз байланыштуу сөздөрд\ түшүн\дө шарттуу түрдө колдонулган өзгөчө түзүлүштөг\ билим» [Филлмор, 1988, 54-б.]. А.Н.Баранов, Д.О.Добровольский когнитивдик лингвистика боюнча адабияттарды анализдешип, фрейм типтештирилген жагдайлар жөнүндөг\ билимдерди сүрөттөөч\, абдан белгил\ когнитивдик категория деп эсептешкен. Ал бири-бири менен белгил\ семантикалык алакада болуучу слоттордон же кутучалардан турат. Окумуштуу М.Ж.Тагаевдин аныктамасы боюнча: «Фрейм – это языковой опыт человека в рамках этноязыковой картины мира, стереотипные знания в коммуникативном пространстве языка, который может быть не совсем понятен носителю иной языковой системы» [Тагаев, 2004, 84-б.].

Ошентип, фрейм кандайдыр бир концептке мүнөзд\ маалыматты камтыган моделдин милдетин аткарат. Белгил\ бир концепт фреймдин өзөгүн түзөт. Өзөк фреймди айланта же биринин артынан бири кел\ч\ ырааттуулукта кутучалар жайгашат. Өзөк фрейм менен кутучалар маанилик жактан тыгыз байланышып, бир бүтүндүкт\ түзөт. Тил каражаттары аркылуу туюндурулган байланыштуу фрагмент, кырдаалдар фрейм алкагындагы кутучаларга стандарттуу түрдө биринин артынан бири кел\ч\ ырааттуулукта жайгаштырылат. Мисалы, кыргыз элинин лингвомаданиятындагы *ит көйнөк кийгиз*\ эски ырым-жырымынын фрейминин кутучаларын: 1) жаңы төрөлгөн наристе; 2) оорулар, суук көздөр, жиндер; 3) наристенин ата-энеси, кемпирлер; 4) көйнөк кийгизил\ч\ ит айбаны; 5) ит көйнөкт\ кий\ мөөнөт\; 6) ит көйнөкт\ чеч\ жөрөлгөс\ деген түшүнүктөр түзөт. Себеби *ит көйнөк кийгиз*\ деген сөзд\ уккан кыргыз адамынын акылында эң биринчи *жаңы төрөлгөн наристе* деген түшүнүк пайда болуп, аны менен тыгыз байланыштагы *ит көйнөкт\ кийгиз*\ жөрөлгөсүнүн элементтери эскерилет (1.2-табл.):

1.2-таблица

Сценарий. Концептке мүнөзд\ статикалык түшүнүктөрдөн фрейм кутучалары жаралса, динамикалык түшүнүктөрдөн сценарий кутучалары пайда болот. Өзөк сценарий менен анын кутучалары кайсы бир кырдаалдын

жүрүшүн чагылдырат. Алсак, *ит көйнөк кийгиз* \ \ эски ырым-жырымынын сценарийинин кутучалары: 1) төрөл\ \ ч\ наристеге атап, улгайган кары адамдардын кийиминен же эски кийим-кечеден ак түстөг\ \ ит көйнөк тиг\ \ ; 2) наристенин төрөлүш\ ; 3) алгач итке кийгиз\ \ ; 4) андан соң төрөлгөн наристеге кийгиз\ \ ; 5) наристенин аны кырк күн кий\ \ с\ ; 6) наристенин оорудан, суук көздөрдөн сакталышы; 7) кырк күндөн соң ит көйнөкт\ \ чеч\ \ ; 8) чечилген көйнөкт\ \ өрттөп салуу ж.б. кыймылдуу эпизоддордон турат (1.3 табл.):

«Ит көйнөк» сценарийи (скрипти)
1) төрөл\ \ ч\ наристеге атап ит көйнөк тиг\ \ ;
2) наристенин төрөлүш\ ;
3) алгач итке кийгиз\ \ ;
4) андан соң төрөлгөн наристеге кийгиз\ \ ;
5) наристенин аны кырк күн кий\ \ с\ ;
6) наристенин оорудан, суук көздөрдөн сакталышы;
7) кырк күндөн соң ит көйнөкт\ \ чеч\ \ ;
8) чечилген көйнөкт\ \ өрттөп салуу.

Ит көйнөк кийгиз\ \ эски ырым-жырымы кыргыз этносунун айрым топторуна гана таандык байыркы тотемистик диний ишенимдеринен улам келип чыккан жөрөлгө болуп саналат.

Сценарий кутучалары менен фрейм кутучалары окшош көрүнгөн\ \ менен, фрейм алкагында заттык маанидеги түшүнүкт\ \ (кон-

1.3-таблица

кретт\ \ маанидеги түшүнүктөр) бир учурда чагылдырган кутучалар, ал эми сценарий алкагында кыймыл-аракеттик элес маанисиндеги түшүнүкт\ \ (абстракттуу маанидеги түшүнүктөр) убакытта тизмектеп чагылдырган кутучалар орун алып, алар өз ара бири-бирин толуктап турат.

Сценарийди фреймден айырмалаган белги – бул анын убакытка көз каранды болуп, убакыт бирдиги менен өлчөнгөндүгүндө, т.а., кыймыл-аракеттин ишке ашуусу \ чүн убакыт сарпталгандыгында [Бабушкин, 1996, 14-б.].

Кыргыз тилиндеги итке байланыштуу лексика татаал түзүлүшкө ээ. Көпчүлүк кинологиялык сөз жана сөз айкашынын артында өзгөчө бир кырдаалдык түшүнүк жатат (*ит аяк кечир* \ \ , *ит көйнөк кийгиз* \ \ , *ит*

ырылдабас бер\ ж.б.). Аларды фрейм жана сценарий кутучаларына салып, анализдөөнүн негизинде, аң-сезимде катылып жаткан түшүнүктөрдүн тилде чагылышын, аң-сезим менен тилдин ортосундагы өз ара байланыш-катышты кеңири таанып бил\гө болот.

Когнитивдик түшүнүг\ дүйнөнүн макалдык сүрөтүн когнитивдик анализдөөнүн негизинде ачып бер\дө Е.В.Иванова тарабынан киргизилген [Лихачев, 1997, 104-б.]. Е.В.Иванова когнитивдик деп бир же бир нече макалдын семантикалык мейкиндигин анализдөөдө реконструкциялануучу жана бир макалдын, дүйнөнүн макалдык сүрөтүнүн же дүйнөнүн бардык макалдык сүрөтүнүн фрагментинин когнитивдик моделин сыпаттоодо функционалдык жактан маанил\, билимдин пропозициялык жалпылоочу бирдигин айтат. Изилдөөч\ дүйнөнүн макалдык сүрөтүн мүнөздөөдө когнитивдик макалга караганда кичинерээк жана структурасы боюнча жөнөкөйүрөөк жалпылоочу бирдик катары белгилейт жана аны дүйнөнүн макалдык сүрөтүнүн макалдан кийинки экинчи, негизги «курулуш блогу» деп эсептейт. Ушул эле учурда Е.В.Иванова адамдын аң-сезиминде жана эс-тутумунда когнитивдик окшош айрым аналогдор бар экендигин божомолдойт [Иванова, 2006]. Б.М.Гаспаровдун айтуусунда, адамдын аң-сезиминде, кептик ишкердиктин процессинде даяр формула катары колдонулуучу кептин бүтүндөй бир бөлүг\, шаблондору сакталат. Алар когнитивдик мүнөзгө ээ.

Жогоруда айтылган теориялардын негизинде этностун, этникалык топтун эс-тутумунда когнитивдик жашайт деп ойлоого болот.

1.5. Концептуалдык изилдөөнүн методдору жана ыкмалары

Бүгүнк\ күнгө чейин изилдөөчүлөр тарабынан концептти изилдөөнүн жана окуп-\йрөн\нүн бир нече ыкмалары иштелип чыкты. Мындай концептуалдык изилдөөнүн максаты катарында маданият жаатында актуалдуу концепттердин маани-маңызын, парадигмаларын ачып көрсөт\ жана алардын концептуалдык талааларын иликтөө саналат [Бабенко, 2000].

Мындай изилдөөнүн негизги багыты – концептин структурасын, анын лингвомаданий өзгөчөлүгүн сүрөттөө жана конкреттүү этномаданияттын тилдик дүйнө сүрөтүндөгү анын маанилүүлүгүн ачып берүү.

Концептуалдык изилдөөнүн маселелерине арналган теориялык жана эксперименталдык ири материал азыркы тил илиминде Н.Д.Арутюнова, С.Г.Воркачев, В.З.Демьянков, А.А.Залевская, И.В.Карасик, В.В.Колесов, Е.С.Кубрякова, З.Д.Попова, И.А.Стернин, Р.М.Фрумкина сыяктуу окумуштуулар тарабынан иштелип чыккан. Концептуалдык изилдөөнүн «татаалдыгы» жөнүндөгү Ю.С.Степановдун оюна Е.С.Кубрякова, Р.М.Фрумкина, В.А.Маслова, М.А.Пименова, З.Д.Попова, И.А.Стернин, С.Е.Никитина ж.б. көптөгөн окумуштуулар кошулушат.

Концепти сыпаттоо – анын аталышынын жана жакынкы белгилеринин маанисин чечмелөөдөгү атайын изилдөө процедурасы: 1) дефинирлөө же дефинициялоо (маани берүүчү белгилерин бөлүп көрсөтүү); 2) контекстуалдык анализ (ассоциативдик жактан байланышы бар маани берүүчү белгилерин ажыратып көрсөтүү); 3) этимологиялык анализ; 4) паремиологиялык анализ; 5) интервью алуу, анкета жүргүзүү, комментарий берүү (комментирование) [Карасик, 2002, 131-б.].

З.Д.Попова жана И.А.Стернин «Когнитивдик лингвистика боюнча очерктеринде» концептуалдык изилдөөнүн негизги ыкмаларын көрсөтүүгө аракет кылышкан. Алардын кээ бирлерин атай кетели: 1) мүмкүн болушунча көптөгөн сөздүктөрдүн жардамында ачкыч сөзүнүн чечмелеништерин анализдөө; 2) сөздүн көп маанилүүлүгүн, анын жайылуу процессин сыпаттоо, сөздүн жаңы маанилеринин пайда болуу ырааттуулугун аныктоо; [Попова, Стернин, 2001, 14-б.]; 3) изилденип жаткан ачкыч сөз катышкан макал жана лакаптарды анализдөө; 4) ачкыч сөзүнүн түрдүү талааларын (деривациялык, лексика-грамматикалык, лексика-фразеологиялык) куруу жана окуп-үйрөнүү; 5) эксперименттер (эркин ассоциативдик жана рецептивдик – тил ээлеринин тилдик бирдиктердин маанилерин билүүсүн (түшүнүүсүн) эксперименталдык изилденүүсү) [Попова, Стернин, 2001, 117-б.].

Жогоруда белгилеген ыкмаларынан сырткары З.Д.Попова жана И.А.Стернин семантикалык-когнитивдик изилдөөнүн негизги этаптарын да көрсөтүшөт: 1) Концепттин номинативдик талаасын түзүү; 2) Концепттин номинативдик талаасына кирүүчү тилдик каражаттардын семантикасын анализдеп чыгуу; 3) Тилдик каражаттардын семантикасын анализдөөнүн жыйынтыктарына когнитивдик интерпретация жүргүзүү, изилденип жаткан концептти менталдык бирдик катарында аныктоочу когнитивдик белгилерди ачып берүү; 4) Алынган когнитивдик изилдөөнү тил ээлеринде верификациялоо (факультативдүү); 5) Концепттин мазмунун когнитивдик белгилердин тизмеси түрүндө сыпаттоо [Попова, Стернин, 2002, 45-46-бб.].

В.А.Маслова концепттин структуралык өзгөчөлүктөрүнө таянып концептуалдык изилдөөнү концепттин ядросун жана перифериясын аныктоодон баштоо ыкмасы натыйжалуу деп белгилейт. Анын ою боюнча, ядро – бул концепттин мазмунун ачуудагы ири мүмкүнчүлүктөрдү өзүнө камтуучу жана концепттин тилдик формада берилүү спецификасын көрсөтүүчү тигил же бул лексеманын сөздүктөгү мааниси. Периферия – субъективдик тажрыйба, ар түрдүү прагматикалык түзүүчү лексемалар, коннотациялар, ассоциациялар, өтмө маанилер [Маслова, 2001, 67-б.].

Ушинтип, ар кандай ыкмалардын жашап жаткандыгы күбөлөндүргөндөй бүгүнкү лингвистикада концептуалдык изилдөөнүн туруктуу универсалдык модели жашабайт.

Изилдөөчүлөрдүн тыянактарына таянып, лингвистика илиминде лексикалык концептти изилдөөнүн өзгөчө таркаган ыкмаларын жана жоболорун сунуш кылабыз:

1) ачкыч сөзүнүн маанилерин сөздүктөрдөгү түшүндүрмөлөрдүн негизинде анализдөө; 2) сөздөрдүн көп маанилүүлүгүн анын жайылуу процессинде изилдөө; 3) аталышы концептти репрезентациялоонун негизги лексикалык каражаты болгон ар түрдүү талааларды түзүү жана окуп-үйрөнүү; 4) ачкыч сөзүнүн этимологиясына кайрылуу; 5) изилденип жаткан ачкыч сөзүн кучагына алган паремиологиялык жана фразеологиялык

бирдиктерди, б.а., концептти вербализациялоонун каражаттарын анализдөө, алардын провербиалдык бирдиктерде берилүүсүн ачып көрсөтүү, бул иш-аракет этностук дүйнө көрүмдү, улуттук маданиятты чагылтууга жол берет;

б. психолингвистикалык, ассоциативдик эксперименттер.

Концептуалдык изилдөө улуттук концепттин өзгөчөлүгүн ачыктоого, анын улуттук концептосферадагы ордун аныктоого мүмкүнчүлүк жаратат.

1-баптан алынган тыянактар

Когнитивдик тил илими жана тилдик маданият таануу азыркы учурда лингвистиканын жаңы илимий тармактары катары толук кабыл алынды.

Анын изилдөө объектилери жана негизги түшүнүктөрү катары концепт, дүйнө сүрөтү, дүйнөнүн когнитивдик сүрөтү, дүйнөнүн тилдик сүрөтү, провербиалдык дүйнө сүрөтү, дүйнөнүн индивидуалдык сүрөтү, менталитет, менталдуулук ж.б. эсептелинет.

Концепт - бул менталдык бирдик. Ал адамдын ойтуумунда когнитивдик түзүм катары жашайт. Концепт тилдик каражаттар аркылуу «тышталат». Ал лексемаларда, фразеологизмдерде, паремияларда жана ири тексттерде берилет.

Концепттин ички түрлөрү, категориялар катары элес, символ, түшүнүк, гештальт, скрипт, пропозиция, архетип, когнитема, фрейм ж.б. эсептелинет.

Когнитивдик лингвистика жана лингвомаданият таануу сыяктуу тил илиминдеги жаңы тармактардын ыкмаларын жана идеяларын колдонуу аркылуу кыргыз тилиндеги концепттерди сыпаттоо ийкемдүү, ыңгайлуу жана натыйжалуу боло алат.

2-бап. Кинологиялык лексиканын түзүм\ жана менталдык мазмуну

Алгы сөз

Адам баласынын маданий-социалдык жашоосунда иттер байыртадан бери эле өзгөчө орунду ээлеп, материалдык, кээде рухий чөйрөсүндөгү маанилүү элементтердин бири болуп келген. Кинологиялык лексиканын тил илиминин системасында пайда болуусу, калыптануусу, байып өнүгүсү жана адам баласынын дүйнө көрүмүн, менталитетин, улуттук колоритин, жашоо образын чагылтуусу жана провербиалдык бирдиктерде, көркөм чыгармаларда камтылуусу ит жаныбары алгачкы мезгилдерден тартып эле, башка жаныбарларына салыштырмалуу адамдын эң биринчи колго үйрөтүлгөн, ишенимдүү жардамчысы болуп, өз өмүрүн адам баласы менен чогуу өткөрүп келе жаткандыгы менен байланыштуу десек жаңылышпайбыз. Бул процесстин натыйжасында итке байланыштуу лексика жаралып, убакыттын өтүсү менен өз нугунда вербализациялана алган. Бул жааттан алганда, тилде бир гана адамды курчап турган реалдуу дүйнө, адамдын жашоосунун реалдуу шарттары эле чагылдырылбастан, элдин коомдук аң-сезими, менталитети, улуттук мүнөзү, жашоо образы, каада-салты, үрп-адаты, моралы, баалуулуктар системасы, жаратылышты сезүүсү (дүйнө таанымы), дүйнөнү көрүүсү дагы берилет. Тилдин ушул касиеттерин «Ит» концептинин материалында аныктайбыз.

Демек, биз бул бапта тил бирдиктеринин жардамында кинологиялык лексиканын курамын жана когнитивдик мазмунун аныктоого, макал-лакаптардагы ордун, позициясын, маанилеринин түрлөрүн ачып көрсөтүүгө, провербиалдык бирдиктердеги маанисин талдоого, негизги кинологиялык концепттердин көркөм чыгармалардагы санын тактап, этимологиясын анализдөөгө аракет жасайбыз, о.э., «тилдин провербиалдык мейкиндиги» түшүнүгүн чечмелейбиз. Бул маселелерди чечүү изилдөөнүн зарылчылдыгын негиздейт.

2.1. Кинологиялык лексиканын жалпы түзүмү

Кинологиялык лексиканын семантикасы жана курамы мурдатан бери эле бир топ тилчи-илимпоздорду кызыктырып келген. Дүйнө жүзүндө 450дөн ашуун иттин түрү бар делет. Албетте, ар бир порода өзүнүн жекече аталышына ээ. Тилдик планда алганда, ит жаныбары башка \й жана жапайы айбандардан өзүнө тийишт\л лексикалык бирдиктердин бай экендиги менен айырмаланат. Буга күбө катарында *ит* сөзү катышкан макал-лакаптардын, фразеологизмдердин, афоризмдердин ж.б. провербиалдык бирдиктердин, о.э., итке арналган көптөгөн көркөм чыгармалардын көптүгү далил болот.

Ит башкы каармандардын бири катары каралуучу же иттин коомдогу орду маанил\л экендигинен кабар бер\лчү төмөнкү дүйнөлүк классикадагы көркөм-адабий чыгармаларды атоого болот: И.В.Тургенев «Муму», К.Д.Джером «Трое в одной лодке, не считая собаки», А.Конан Дойль «Собака Баскервилей», М.Булгаков «Собачье сердце», А.П.Чехов «Каштанка», Ч.Айтматов «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт», И.Крылов «Эки ит», «Дыйкан жана ит», «Иттин достугу» ж.б. тамсилдери ж.б. Ал эми аң уулоодогу иттердин пайдалуулугу жөнүндө Л.Н.Толстойдун «Война и мир», «Анна Каренина» романдарында, Н.А.Некрасовдун «Псовая охота» аттуу чыгармаларында ачык, даана, так сүрөттөлөт. А адамдын ит менен болгон тыгыз достук мамилеси жөнүндө А.П.Чехов, Д.Н.Мамин-Сибиряк, А.И.Куприн, И.С.Тургеневдин жазгандарына эч ким жетпейт. Ошондой эле, А.С.Пушкиндин «Дубровский» романында дагы иттердин орду белгиленет. Чыгармада башкы каармандардын бири К.П.Троекуровдун беш жүздөн ашуун тайгандары болгондугу жөнүндө айтылат. Ал иттеринин жашоосуна жогорку деңгээлде шарт түзүп, аларга ар дайым кам көрүп турчу. Ошол эле учурда Троекуров иттерин мүлк катары санап, алар менен мактанып, башкаларга байлыгын даңазалоочу. Ошол мезгилде Троекуровдун итери айрым дворяниндердер (мисалы, Дубровский) жебеген тамактар менен азыктандырылып, айрым дворяниндер жашабаган комфорттуу жайларда

багылган. Негизинен, ал бул иттерди аңчылык ишкердигинде пайдаланган. Бардык бул кызыктуу жана таасирдүү чыгармалар бизге бала чагыбыздан бери белгилүү. Адам менен ит миңдеген жылдар бою бирге жашап, бирге эмгектенип келүүдө. Ит адамга келип үйүр алганбы, же тескерисинче, адам ага барганбы, айтор, илимде бул тууралуу так маалымат жок. Ал байыркы адамдарга көбүнчө аңчылыкта пайдасы тийип, үй-бүлөсүн багууга жардам берип келген жана айрым учурларда анын өмүрүн сактап калган. Ошондой эле, ит дайыма адамдын эң жакын досу, ишеничтүү шериги деп эсептелинет. Элибиздеги «Ит – адамдын досу» деген накыл кеп ошондон калса керек.

Ушинтип, кылымдардын түпкүрүндө «Кинология» деп аталган мал чарбачылыктын дагы бир тармагы пайда болот. Чындыгында эле, бул - зоотехниканын эң байыркы бөлүгү, ит чарбачылыгы жөнүндөгү илим. Кинология – азыркы ит өстүрүүнүн, асыроочулуктун негизи. Ал XIX кылымдын акыркы чейрегинде асыл тукум иттер боюнча иш-аракеттер жүргүзүлө баштаганда пайда болгон.

Кинология – көпчүлүк сөздүктөрдө грекчеден *KYON (KYO)* илик жөндөмөсүндө, *KYNOS* - ит жана *LOGOS* – окуу, илим, б.а., иттер жөнүндөгү илим деп которулат. Ошондой эле, үй итинин пайда болуу тарыхын, түпкү тегин, эволюциясын, аларды өстүрүүнү, багууну, селекциялоону, азыктандырууну, үйрөтүүнү (аңчылыкка), сакчылыкка, кароолчулукка, тинтүүчүлүккө жана башка кызматтарга колдонулушун, көргөзмөдө пайдалануу жагын окутуп үйрөтөт [<http://www.cobaki.ru/list-c-kinologyia/>]. Демек, иттин адамзат коомуна тийгизген таасири абдан чоң. Жашоодо эмне көп убакыт бою керектүү жана маанилүү болуп, өзгөчө ролду ойносо, ага болгон лексикондордун саны дагы ошончо артарын жана бай болуусун белгилеп кетүү зарыл.

Кинология илими XIX кылымдын акыркы чейрегинде пайда болгону менен, кинологиялык лексиканын жаралып, калыптанып өнүгүшү байыркы, адамзат коому жаңыдан жарала баштаган мезгилге барып такалат.

Кинологиялык лексика, б.а., итке байланыштуу сөздөрдүн топтому кыргыз тилинин өтө кызыктуу жана тилдик татаал тармактарынын бири экендигинде шек жок. Кинологиялык лексика, негизинен, кинологдордун, итти дрессировкалоо боюнча адистердин жана асыроочулардын арасында кеңири таралган. Алардын базалык жана составдык бөлүгүн, негизинен, илимий терминдер, профессионализмдер, кээде диалектилик жаргондор, эмоционалдык боёктуулукка ээ болгон сөздөр, башка тилдерден кирген лексика, көп маанилүү жана өтмө мааниге ээ болгон тил бирдиктери түзөт. Айрым кинологиялык сөздөр убакыттын өтүүсү менен эскирип таң болуп калса (*ит сийгек, ит ырылдабас, ит аяк кечир* ж.б.), жаңылары коомдогу өзгөрүүлөргө жараша өз нугунда пайда болууда. Бирок, жалпысынан, кинологиялык лексиканын негизги сөздүк курамы өзгөрүүсүз калууда.

Бул эмгекте биз сөздүктөрдөн, энциклопедиялардан, илимий-популярдуу адабияттардан, макал-лакаптардан жана эл оозунан, ар түрдүү булактардан жыйналган кинологиялык лексиканы белгилүү бир нукка жана классификацияга ажыратып алып, ошонун негизинде иликтөөнү туура көрдүк. Андыктан биз аны төмөнкүдөй системага бөлүп алдык:

- 1) иттердин түрлөрүнүн жана породаларынын аталыштары;
- 2) иттердин кличкалары (жасалма ат);
- 3) дене мүчөлөрүнүн, ички органдарынын аталыштары;
- 4) итти сыпаттоочу, мүнөздөөчү жана сүрөттөп аныктоочу лексика;
- 5) кыймыл-аракетин, иштөө функциясын жана аткарган кызматын маалымдоочу этиш сөздөрүнүн базалык тизмеси;
 - а) иттердин дабыш чыгаруу өзгөчөлүктөрүн билдирүүчү, б.а., итке байланыштуу сырдык сөздөр;
 - б) итти кубалоого, четтетүүгө, алыстатууга багытталган буйрук ыңгай түрүндөгү этиш сөздөр, б.а., ар түрдүү командалар;
 - в) итти чакырууда пайдаланылуучу лексика;
 - г) итти тукурганда, айдактоодо иштетилүүчү сөздөр;

6) үйрөтүүгө (дрессировкага) жана ар кыл операцияларга \йрөт\дөг\ сөздөрдүн топтому;

7) экстерьер, сырткы формасын, фигурасын, келбетин жана көлөмүн сүрөттөөч\ лексикондордун жыйындысы;

8) аңчылык ишкердигинде колдонулуучу лексикалык бирдиктер;

9) түс\, өң\ жана жүнүнүн өзгөчөлүктөрүнө карата айтылуучу сөздөр;

10) ит ээ болгон жана анда бар нерселердин номинациялары;

11) төрт буттуу досторубузга кам көр\ жана багууда колдонулуучу лексика;

12) ветеринария жана түрд\ ооруларды чагылдыруучу аталыштар;

13) итти эркелет\дө колдонулуучу лексика;

14) «Ит» концепти катышкан антропонимдер жана уруулардын аттары;

15) топонимдерде катышкан кинологиялык сөздөр.

Төмөндө биз бул топтордун ар бири боюнча топтолгон лексикалык бирдиктердин санын көрсөтүп, тийишт\ мисалдар менен жабдыктайбыз. Түшүнүкт\ жана жеткиликт\ бер\, о.э., салыштырмалуу анализдөө максатында көпчүлүк мисалдарды орус тилине дагы которуп келтирдик. Бирок бул топтордо, каралып жаткан белгил\ кинологиялык тармактардын жалпы лексикалык корун чагылдыруучу лексемалардын толук курамы көрсөтүлд\ дегенден алыспыз. Мындагы топтолгон бирдиктерди изилдөөнүн базалык катмары катары саноого жана аларды мындан ары тереңирээк жана масштабдуураак изилдөөгө боло тургандыгын белгилеп кет\гө болот.

1. Баштап иттердин породалары жөнүндө кеп кылалы. Иттердин породасы – бул *Canis lupus familiaris* классына таандык сырткы келбети боюнча бири-бирине окшош, жакын туугандык жагы бар бакма иттеринин белгил\ бир тайпасы. Иттердин бул тайпасы адамдар тарабынан көп жылдык селекциялоонун жардамында белгил\ породаларын аргындаштыруу жолу аркылуу пайда болот жана өздөрүнүн кээ бир өзгөчөлүктөр\ менен бири-биринен айырмаланышат. Дүйнөдө 450дөн ашуун

иттин породасы бар экендигин илим тастыктоодо [http://www.doggies.ru/articles/.../sayings/]. Ал эми биз топтогон аталыштардын жалпы саны - 320га жакын. Аларды алфавиттик тартипте жайгаштырдык. Бул параграфта алардын айрымдарын гана келтиребиз: *азавак, алабай, алтай, афган, бульдог, боксер, вельш-терьер, выжлец, гончая, грейхаунд, далматинец, доберман, ирландец, ирландия сеттери, колли, комондор, лайка, лабрадор, леонберчер, машке, мопс, немец догу, ньюфаундленд, овчарка, орхидей, пекинес, пудель, ризеншнауцер, ротвейлер, спаниель, такса, терьер, француз бульдогу, француз болонкасы, хаски, ховаварт, чау-чау, чихуа-хуа, шнауцер, шицц, ягдтерьер, япон хини* ж.б. Породалык аталыштардын көпчүлүк бөлүгү башка чет тилдерден, айрыкча англис тилинен өздөштүрүлгөн. Анткени ит асыроочулук, аларды селекциялоо, дрессировкалоо, көргөзмөдө ж.б. түрдүү максаттарда пайдалануу тажрыйбасы өнүккөн айрым элдерде иттин породаларынын саны жана аталыштары арбын учурайт. Алар кош сөздөрдөн туруп, татаал структуралык мүнөзгө ээ (*блек-анд-тан-терьер, спрингер-спаниель, денди-динмонт-терьер, грейхаунд, лейклендтерьер* ж.б.). Ошондой эле, коомдук жана социалдык турмушта аткарган функцияларына карата пайда болгон иттердин айрым түрлөрүн атай кетели: *бөрүбасар (волкодав), дог сымал иттер (догообразные), санитар ит (собака-санитар), байланышчы ит (собака-связист), поводырь ит (собака-поводырь), суучул ит (собака-водолаз)* ж.б.

Кинологияда иттерди декоративдик (*тойтерьер, карлик, пинчерлер, чихуа-хуа, шицц* ж.б.); аңчылык ишинде пайдаланылуучу (*тайган, поинтер, шотландия сеттери, фокстерьер, такса* ж.б.); кызмат иттери (*Алтай, доберман-пинчер, овчаркалар, сенбернар, ротвейлер, шнауцер, ризеншнауцер* ж.б.), кароолчу иттер, чабан иттери сыяктуу топторого бөлүнөт.

2. Иттердин породаларынын көптүгүнө байланыштуу алардын кличкаларынын пайда болуусу дагы ыкчам өсүүдө. Жалпысынан, 600дөн ашуун кличка топтоп, алфавиттик тартипте жайгаштырдык. Алар кыргыз жана орус тилдеринде (*мойнок, муму, беззвивихт*) келтирилген. Көпчүлүк

кличкалар адамдардын аттары менен окшошуп, интернационалдык мүнөзгө ээ (*гари, диана, тарзан, джсек, айка* ж.б.). Нукура кыргыз тилиндеги иттин кличкалары орус тилиндеги аталыштарга салыштырмалуу бир кыйла аз. Орус тилинде өтө көп сандагы өздөштүрүлгөн ит кличкаларын учуратууга болот. Төмөндө биз тараптан эл оозунан топтолгон кличкалар көрсөтүлөт: *абелард, ак жолтой, ак куйрук, ак таман, ак төш, ак мойнок, алапар, амур, анфиса, арстан, байдөөлөт, бай кадам, бай кашка, бай сары, балтек, беззивихт, белка, бетховен, бобик, борубар, бөрүбасар, бурана, бобби, гари, граф, джсек, диана, дик, динуленька, дона, жолборс, жылдыз, илбирс, кара кулак, карена, каштанка, киллер, кумайык, линус, марс, мойнок, муму, мухтар, ок жетпес, рекс, рембо, сарала, санта, симбат, тайбас, танго, тапкан, тарзан, таиш чайнар, төрт көз, триада, тузик, уялаш, учар, чабби, шарик, эрочка, яр* ж.б.

3. Кадимки төрт буттуу айбандар сыяктуу эле, итте да көптөгөн дене мүчөлөрү бар. Иттер адамда жана бир топ айбандарда бар бардык дене мүчөлөргө, ички жана тышкы органдарга ээ. Жалпысынан, иттин дене мүчөлөрүн жана айрым органдарын билдирүүчү 75ке жакын лексика топтолду. Жеткиликтүү жана түшүнүктүү болуу үчүн аларды кыргыз жана орус (*тумшук - морда*) тилдеринде келтирип (орус тилиндеги сөздөрдүн асты сызылган), айрымдарына түшүндүрмө берип жаздык (*көнчөк - кулак калканынын астыңкы жумшак бөлүгү, чат - место соединения ног с внутренней стороны*). Бул топтогу лексиканы орус тилине которгонубузда иттин дене мүчөлөрүн сүрөттөөчү кыргыз тилиндеги бир нече сөзгө орус тилиндеги бир эле сөз (*шады, манжа, салаа - пальцы*) жетиштүү боло тургандыгын байкадык. Бул катмарды чагылдыруучу сөз бирдиктеринин айрымдарын келтире кетели: *шыйрак - пять, алдыңкы таман, чеңгел - передняя лапа, тизе - колена, коко, кекиртек - гортань, жон, арка, бел - спина, поясница, ыйык жал - холка, кежиге, соору - круп, шили - загривок, таноолор - ноздри, тиш эти - десна, жото жиликтер - берцы, жамбаиш сөөк, уча - холка, сан - бедро, куйрук - хвост, таман - плюсна ж.б.*

4. Бул диссертациялык эмгекте жалпы жонунан 230дан ашуун ит жаныбарын ар тараптан сыпаттоочу сын атоочторду жана атоочтуктарды топтодук. Алар иттин мүнөзүн, кылык-жоруктарын, сырткы көрүнүшүн, ишкердигин жана ар түрдүү жөндөмдүүлүктөрүн ачып берет. Ал эми өңтүсүн чагылдыруучу бирдиктер өзүнчө топ катары төмөндө көрсөтүлөт. Булардын баарын орус тилиндеги кинология боюнча жазылган илимий-популярдуу адабияттардан, макал-лакаптардан жана эл оозунан жыйнадык. Мында биз мисал иретинде саналуу гана бирдиктерди келтиребиз, толук тизме кыргыз жана орус тилдеринде тиркемеде берилет. Бул аныктооч сөздөрдү теренирээк репрезентациялоо, ачыктап көрсөтүү үчүн төмөнкү топторго ажыратууга туура келди:

А. Мүнөзүн билдирүүчү сын атоочтор: *кабанаак, ойноок, жоош, өжөр, токтоо, жайдары, акылдуу, тез түшүнгүч, тажаал, жароокер, тырышчаак, баатыр, жулунчаак, жутунган, топуктуу* ж.б., о.э., кылык-жоругун атоочу: *тил албас (кулак салбас, моюн бербеген, тоң моюн), сабыры суз, шашпаган, тартинсиз, жасакерленген (шыйпаңдаган)* ж.б.;

Б. Ишкердигин билдирүүчү: *энергиялуу, алгыр, курч, активдүү, чыйрак, күжүрмөн, кайышчыл, кайраттуу, тарамыштай, табындагы, тез* ж.б.;

В. Жөндөмдүүлүгүн аныктоочу: *жараксыз, каныккан тажрыйбасы бар, сезгич, сергек, сак, угаанак, универсалдуу, ыйрөтүлгөн, тапталган (машыккан), көрөгөч, жытчыл, жойчу* ж.б.;

Г. Абалын чагылтуучу: *маанайы пас, тынчы жок, ач, ток, шордуу, байкуш, көңүлсүз, сокур, оорулуу, чакалай, итий оорусу бар, привилегиялуу, жыныстык жактан жетилген, чарчаган, байлоодогу, дени соо, кутурган, котур (кырчаңгы), түрөгөй, кары, жолбун, аксак, мусапыр* ж.б.;

Д. Сырткы турпатына жана көрүнүшүнө карата колдонулуучу: *күчтүү (кубаттуу), декоративдик, келбеттүү, асыл тукум, шалпайган, сүрдүү, буралкы, назик, сүйгүнчүк, олчогой (эпсиз), ипиц өңдүү, арык чырай, семиз (эттүү, болук), чымыр денелүү, барак, балчагай, бөрү сыяктуу, күйпүл, куйруксуз, жүнсүз, карыны салаңдаган, шалпаң кулак, жүн жыймакай, узун*

тумшуктуу, узун буттуу, жүн\ тик турган, аксак, кыска буттуу, сулуу, түкт\, саксагай, жумшак жүнд\, түлөгөн, тик кулак, курсагы кампыгый, үлүлдөк жүнд\, жоон төшт\, жоон тумшуктуу, ичке буттуу, мокок тумшуктуу, кууш тумшуктуу, \рпөйгөн, көкүрөг\ кең, төрт көз ж.б.;

Е. Кызматын жана пайдалуулугун белгилөөч\: *күзөткө (кароолчулукка) арналган, аңчы, малчы, коргоочу (сактай турган), жумушчу, жол көрсөткүч, чанага чегил\ч\, аскердик, чек арачы, жардамчы (көмөкч\), эмиз\ч\, кооздогуч, короочу ж.б.;*

Ж. Жашоо, өс\ нугу жана орду боюнча: *уялаш, \йүрд\, \йүгүшкөн, тоолук, тентип жүргөн, башкалар менен ынтымак, айылдык, шаардык ж.б.;*

З. Агрессивд\лүгүн көрсөт\ч\: *ачуулуу, ажаан, тажаал, каардуу, жаалдуу, заардуу, кабааган, өчт\, тиштээк, кутурган, \рөнөк ж.б.;*

И. Оң сапатына тийишт\: *кемчиликсиз, чыйрак, айыбы жок, чыдамкай, жат адамдарга ишенбеген, породалуу, асыл тукум, ылдам, бат \йүр алгыч, жакшы, дурус, шамдагай ж.б.;*

К. Терс сапатына караштуу: *коркок, породасыз, шумшук, чочунчаак, ыкыласы жок, активд\ эмес, тоотпоочу, арамза, бошоң, кырчаңгы, обу жок, жалкоо, жаман, акмак, иттигин кылган, уйкучул ж.б.;*

Итти сыпаттоочу бир нече бирдиктер адамды ар тараптап сүрөттөөдө колдонулуучу сөздөр менен дал келет.

5. Саны боюнча итти сыпаттоочу сөздөрдөн кийин туруучу, иттин кыймыл-аракетин, иштөө функциясын сүрөттөөч\ этиштер топтолду. Алардын жалпы саны - 230га жакын. Базалык булагы катарында илимий-популярдуу, көркөм адабияттар жана оозеки элдик мисалдар эсептелинет. Алардын айрым белгил\лөрүн келтирели: *арсылдоо (Бир маалда короодогу иттер арсылдан \рүп калды («Чалкан» [Кыргыз тилинин сөздүг\, 2010, 116-б.], абалоо, үр\, ырылдоо, ыркыроо, улуу, кыңшылоо, кыңылдоо, кабуу, каңкылдоо, кайтаруу, шими\, арсылдоо, талоо, кличкасын бил\, шыйпактоо, жойлоо, кемир\, кутуруу, жортуу, улуп-уңиуу, тинт\ ж.б. Ошондой эле, бул топтун курамына төмөнк\ кичи топторду кошууга болот:*

А. Иттердин дабыш чыгаруу өзгөчөлүктөрүн билдир\ч\, б.а., итке байланыштуу сырдык сөздөр: *ав-ав-ав, борс-борс, арс-арс, арс эт\, ыыrrrr-ыыrrrr, вов-вов-вов, ууууу, чайчай эт\, каңк, көңк, паң-паң, пөңк-пөңк, хав-хав, аууу-уу, ау ж.б.;*

Б. Итти кубалоого, четтет\гө, алыстатууга багытталган буйрук ыңгай түрүндөг\ этиш сөздөр, б.а., ар түрд\ командалар: *чып, чип, чип ээ!, чык, (чеп, чөп), фу, чүп, кет нары, кет-кет, ойт, бар кет, бар жогол, жогол-жогол, жогол нары, жогол аякка, бар-бар, бар ээ!, тур кет, \йүңө кир, кет, бар нары, пыч, дуй, жогол ж.б.;*

В. Итти чакырууда пайдаланылуучу лексика; *бө-бө, ба-ба, бо-бо, ба күч-күч, күч\күч\, бө-күчүк-бө, күш-күштөө, күчүк-күчүк, ма-ма, ме-ме, ма күчүк, ме күч\, бөф – бөф, кел мага, бери кел, бул жакка-бул жакка, аты, кличкасы, өб\ дабышын бер\ч\ \н, о.э., сөз аркылуу берилбөөч\ ар кандай ышкырык, жесттер (ымдоолор) ж.б. менен чакырууга болот;*

Г. Итти тукурганда, айдактоодо: *айдак (Ой-тоону бузуп жапырып, Айдак, айдак, айдак деп, Куу түлкүн\ шаштырып («Семетей») [Кыргыз тилинин сөздүг\, 2010, 44-б.]), айдайт, ала-күш, ал-ала-күш, айт, ал-ал, алакүч-алакүч, күш-күш, тос-тос, увшит, фас, тала, туйт-туйт, туайт, тиште-тиште, бар тиште, карма, кубала, чурка ж.б.;*

6. Үйрөтүүгө (дрессировкага) байланыштуу сөздөр кинологиялык лексиканын басымдуу тарабын камтыйт. Алардын негизги составдык бөлүгүн итке берил\ч\ командаларды, буйруктарды чагылтуучу, аны үйрөт\дөг\ жабдыктардын, инструменттердин жана машыгуудагы иттин кыймыл-аракеттерин, аларга берилген баалоону туюнтуучу лексика жана аббревиатуралар түзөт. Топтолгон сөздөрдүн азырынча жалпы саны 90го жакын. Айрымдарын мисал катары келтире кетели: *тур, жат, ордуңа, бошсуң, алып кел, ал, карма, фас, тайганчы, таптоо, \йрөт\, машыктыруу, ДЖК (ОКД) - үйрөтүүнүн жалпы курсу, ККК (ЗКС) – коргоо-кароолчулук кызматы, эки колу менен тике туруу (стойка), намордник (тумшук кап) – кабуудан, тиштөөдөн сактоо \чүн жаныбардын тумшугуна кийгизил\ч*

зым же кайыштан жасалган тор, бум, ит жетелеген жип же кайыш, канжы, каргы (ошейник), демилге бер\, шыктантуу, мактоо, өтө таттуу нерселер (лакомство), апортировка, курс, балл, аллюр, тосмо, камчы, чок-корду (ит жетелөөч\ кайыштын биринин аталышы) ж.б.;

7. Иттин сырткы көрүнүш\ экстерьер деп аталып, бул өзүнчө лексикалык, составдык өзгөчөлүккө ээ. Мында иттин сырткы формасын атоодо колдонулуучу сөздөр орун алган. Ошондой эле, сырткы дене мүчөлөр\ эмнеге, кандай кыймыл-аракетке ылайыкталган болсо, ошого байланыштуу лексиканы топтодук. Басымдуу бөлүгүн профессионализмдер, терминдер жана сөз айкаштары түзөт. Учурдагы саны - 117. Айрымдарын мисалга алабыз: конституция, эпидемис (жаныбардын жана кишинин терисинин катмары), прикус (тиштердин кабышып турушу), узун буттуулук, булчуңдары бек, сөөктөр\ жакшы өрчүгөн, жүн\, башы узун жалпы денеге пропорциялаш, кодоо, эргежээл, сырткы келбети, дене түзүлүш\, жамбаш менен кашка жиликтин туура эмес айкалышы, арткы эки буту бийик, борпоң мурун, калың жаактар, тумшугу чуштугуй ж.б.;

8. Аңчылыкка байланыштуу 50 сөз топтодук. Алар аңчылыктын объектилерин, иттин аңчылык жөндөмд\лүгүн, иш-аракетин, о.э., аң уулоонун жолдорун жана процесстерин билдир\ч\ сөздөр. Кээ бирлерин атай кетели: мергенчи, итке тишет\, итке талатуу, комплекст\ аң, ийинден айдап чыгуу, аңдуу, тинт\, жытчылдык, бугу, каман, аркар-кулжа, элик, тегеректеп курчоо, кашкулак, кыргоол, аңчылыкта улуу ит багар (доезжачий), айдак атуу, ересь ж.б.;

9. Өң-түсүн, жүнүнүн өзгөчөлүгүн билдирген 60тан ашуун лексика топтолду. Көпчүлүк бөлүг\ орус тилиндеги булактардан которулуп алынды. Алардын бир тобу татаал структуралуу кош сөздөрдөн турат. Түстөрд\ аныктоодо жана системалаштырууда бир кыйла кыйынчылыктар жаралды. Ошондуктан алардын баарын кыргыз жана орус тилдеринде бердик. Белгил\лөрүн атай кетели: көк, боз, сур, ала, ала-була, куу, сары, күрөң, темгилд\, чаар, буурул, кара, күйүктөй кара, кара күрөң, агымтыл кара,

дат баскандай кызымтыл боз, куба, ток/ач сары, көгүш, сарала, ак күрөң, таргыл, чаар, чыбыр чаар, ак мойнок, ак куйрук, ак шыйрак, боору ак калган жагы боз, буттары боз \ст\ кара, бели карамтыл болуп кулпурган бугу сымал, кызыл түс, жер түспөл, маңгыт, жонунда саргыч темгили бар ж.б.;

10. Бул лексикалык класста биздин төрт буттуу досубуз эмнеге ээ болсо, баарын деталдуу чагылткан 203 сөз жыйналды. Алар иттин материалдык жана рухий, физикалык жана психологиялык, ички жана сырты сезимдерин билдир\ч\ сөздөр. Негизинен, ит кандай касиеттерге, нерселерге ээ болсо, алардын айрымдары адамга дагы таандык экен. Ошондуктан ит ээ болгон нерселерди атоочу сөздөр кыргыз лексикасында салмактуу орунду ээлейт. Жалпы жыйнак тиркемеде берилет. Мында кээ бирлерин мисал катары келтире кетели: *шилекей, даакы, кутурма, премоляр (тамырсыз тиш), табит, кекирик, тер, травма, кычыткы, безгек, мээ, кубаныч, темперамент, тыбыт, тырмак, өздүк дело, кулк-мүнөз, энергия, урук без, күч, эрдик, конгломерат (ар түрд\ нерселердин жана бөлүктөрдүн системасыз баш аламан кошундусу), кызганчаактык ж.б.;*

11. Итке кам көр\ жана багуу пунктунда чарба терминдери көбүрөөк кездешет. Алардын составында иттин эмгегин баалоодо, керект\ медициналык жактан камсыз кылууда, тамак-ашын, жашоо образын көзөмөлдөөдө колдонулуучу сөздөр камтылган. Жалпы саны 132. Мындагы лексика сүйлөм же сөз айкашы иретинде берилет. Кээ бирлерин мисал катары көрсөтөл\: *ит жатагы (кепеси), иткана, итпуруш агытуу, жойлотуу, сылоо, азык бер\, вольер (темир тор менен курчалган, жаныбарды кармоо \чүн курулган аянт), жаңы тарп, кургак жашылчалар, күчүкт\ иттин тамак рационун көбөйтүп жибер\гө болбойт, пастила, ар күн\ жүнүн тарап керек, иттерге врачтын көрсөтмөсүз медицинаменттерди бер\гө болбойт ж.б.;*

12. Ветеринария жана ооруларын чагылтуучу 60 сөз жыйнадык. Бул катмардын басымдуу бөлүгүн кыргыз тилине так которууга мүмкүн болбогон терминдер түзөт. Ошондой болсо да, бир тобун кыргызча түшүндүр\гө

аракеттер жасалды. Составын негизинен иттердин, адамдардын ооруларынын жана медикаменттеринин номинацияларына жана дары-дармектерге байланыштуу терминдер түзөт. Толук тизме тиркемеде. Алар төмөндөгүчө: *ветеринар, диагноз, дем кыстыгуу, жукма, пироплазмоз, жөтөл, чума, сепсиз, панкреатит, уулануу, эндокардит, лептоспироз, препарат, паразит, глюкоза, обзидан, ринит, инфаркт, димедрол, глист ж.б.;*

13. Ит биздин сүйүктүү досубуз, жашоодогу жардамчыбыз болгондуктан, ага жылуу сөз айткыбыз келет. Жаш баланы эркелетүүдө колдонулуучу бардык тил бирдиктерин итти эркелетүүдө дагы айтса боло тургандыгына ынандык. Алар төмөнкүчө: *ананайыным, айланайыным, алтыным, күмүшүм, жыттуум, шириним, шекерим, аселим, сулуу күчүгүм, акылдуу күчүгүм, кичинекейим, жакшынакайым, сасыгым, соргогум, помпошкам ж.б.;*

14. Кыргызда айбандардын аттары катышкан антропонимдер арбын учурайт. Булардын арасынан «Ит» сөзү катышкандары да жок эмес, о.э., биз адам аттарынан сырткары ит компоненттүү, айрым уруулардын аталыштарын дагы жолуктурдук. Аларды көрсөтө кетели: *Итигул, Байдөбөт, Алабай, Ногойкан, Иткара, Күчүк, Итибай, Алакүчүк, Каракүчүк, Иткелди, Итбука*, белгилүү «Талым кыз менен Көбөктүн» айтышында жигиттин аты «Ит» концептин туюнтат. *Итике, Алмакүчүк, Итака, Иткин, Итмен* (жаңыдан төрөлгөн жаш баланы жаман жин-шайтандардан, арам күчтөрдөн сактоо жана ажал алдамак үчүн кыргызда ушундай буруу аттары коюлган) [Ж.Мукамбаев 2009], америкалык репер-музыкант *Pitbull (Питбуль) Питбуль* деген америка күжүрмөн иттеринин породасынан коюлган, орусча аталыштар: *Собакин, Собачкин, Собакевич ж.б.*, татар тилинде *Кобьяк, Кобьякин, Кубьякин, Кобекин*, уруунун же топтордун аттары: *нокой/ногой, дөбөт, ит эмген, ит көчүк, сак, ак ит ж.б.;*

15. Кыргызстандагы жер-суулардын аттарынан, географиялык аталыштардан *ит* сөзү катышкан төрт бирдик кезиктирдик: Жалал-Абад областынын Аксы районуна караштуу *Итагар* айылы, Ош областынын

Араван районундагы *Маңгыт* айылы, Алай районундагы *Сары күчүк* жайлоосу, о.э., "Эр Төштүк" эпосунда учураган мифтик мааниге ээ *Ит Ичпестин Ала-Көл* деген жердин аты бар. Россия жергесиндеги топонимдик аталыштардан Тула обл. Кимовский районундагы *Собакино* кыштагы (посёлок); Рязань обл. Михайлов районундагы. *Собакино* кыштагы (посёлок); Орёл обл. *Собакинские Выселки* кыштагы (посёлок) ж.б. Гидронимдерден Краснодар крайындагы *Собачкины* шаркыратмалары (*Собачкины водопады*); Мурманск обл. *Ит көл* (*Собачье озеро*); Туапстагы *Чоң ит* дарыясы (*Большая собачка*) [Фатеева, 2011, 5-9-бб.]. Астрономиялык аталыштардан *Кичи дөбөт* – курамына Процион жарык жылдызы кирген экватордук топ жылдыз.

Ошондой эле, *Хот-дог* деген «*Ит*» концепти катышкан, көчөлөрдө сатылуучу жеңил тамак кезигет. Муну англисчеден кыргызчага сөзмө-сөз которгондо *hot* - *ысык*, *dog* - *ит* болуп *ысык ит* деген маанини берет.

2.2. Кинологиялык алкактагы негизги түшүнүктөр

Кыргыз тилиндеги кинологиялык алкактагы негизги түшүнүктөр аркылуу биз итке байланыштуу терминге айланган, коомдогу орду жана аткарган кызматына ылайык иттин ар кандай аталыштарын (ошонун ичинде ит жаныбарынын дүйнөнүн ар кайсы тилдериндеги аталуусун), кээде породалык жана жаш өзгөчөлүктөрүн чагылтуучу, мындан сырткары *ит* сөз менен тыгыз алакадагы элдин жалпы катмарына жеткиликтүү эмес айрым түшүнүктөрдү ачыктап, чечмелеп бермекчибиз. Бул иш-аракеттерди жүзөгө ашырууда сөздүктөрдөн, справочниктерден жана кээ бир илимий булактардан пайдаландык.

2010-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилинин сөздүгүнөн» итти ар тараптан сыпаттоочу, породадарын жана өзгөчө түрлөрүнүн ар түрдүү аталыштарын билдирүүчү кинологиялык алкактагы төмөндөгүдөй негизги түшүнүктөр алынды: *Серек* - \й кайтарган жөнөкөй ит. *Балтек* – буттары

кыска, бою жапыс балчагай ит, жалпы эле ит. *Тайган* – аңчылык ишинде пайдаланылуучу күлүк ит. *Сырттан* – жомоктордо айтылуучу, качырганын куткарбас, короого сак, мыкты ит. *Овчарка* – күчтүү кароолчу иттин бир түрү. *Машке* – канаттууларды жытынан табуучу, аңчылыкка пайдаланылуучу ит. *Кандек* – иттин кичинекей тукуму. *Бульдог* – кыска түктүү, жалпак тумшуктуу, төшкөң, кыска жана жоон буттары бар иттин тукуму. *Даңгыт* – чоң ит, дөбөт, дөбөт карышкыр. *Короочу* – короого сак, короону, \й-жайды мыкты кайтарган ит. *Көбөк* эск. – ит. *Тазы* – тайган. *Сак диал.* 1. Ит. 2. Ит жылы. *Итаалы* – эпостордо, жомоктордо айтылуучу эркеги ит кейпиндеги, аялдары кадимки киши кебетесиндеги калк [Кыргыз тилинин сөздүгү, 2010]. *Анубис* – (греч.) Байыркы Египеттеги сыйлуу кудайлардын бири. Ал ит баштуу, адам денелүү болгон [li-anubis.info/mythology/anubis].

Адабий тилде иттин, карышкырдын, түлкүнүн ошондой эле ит тукумуна кирүүчү айбандардын эркегин - *дөбөт*, ургаачысын – *канчык*, ал эми иттин баласын же төлүн жыныстык өзгөчөлүгүнө карабастан жалпысынан эле - *күчүк* деп аташат. Бирок карышкырдыкын – *бөлтүрүк*, түлкүнүкүн - *бачики* дешет [Кыргыз тилинин сөздүгү, 2010].

Кыргызда иттин жашын, курагын өзгөчө терминдер менен аташкан, алар төмөнкүлөр: *ак ашык*, *көк ашык* - эки жашка толгон ит, *кой ашык* - \ч жашка толгон ит, *куу ашык* - төрт жашка толгон ит.

Ит жөнүндөгү түрдүү аталыштардын жана диалектилик түшүнүктөрдүн басымдуу бөлүгүн проф. Ж.Мукамбаевдин 2009-жылы басылган «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүнөн» кезиктиргө болот. Бул эмгектен алынган термин-түшүнүктөрдүн көпчүлүгү кыргыздардын күнүмдүк турмушундагы, аңчылык ишкердигинде иттин ролуна жана аткарган функциясына байланыштуу пайда болгон аталыштар: *Айдак* - аң уулаганда кийик кайырууга көнгөн ит. *Айдама* - анды (кийик, эчки) турукка кубалап келүүгө көнүккөн ит. *Алапар* - короочу ит. *Алтай* - короочу, көк жал ит. *Бугучу* - бугу өңүүгө көнүккөн ит. *Сугурчу* - суур уулаган ит. *Тосор* - иттин мал-жанды кыйын тоскон түрү. *Турукчу* - кийикти качып келип кете албай

турган жерге кубалап кел\гө көнүккөн ит. Жогорудагы мисалдар тастыктагандай, кыргызда итке турмушта аткарган функциясына карап ат коюлган. Турмуштук муктаждыкка карата аргындаштыруу жолу менен *сынжоу* (иттин дүрөгөй деген тукуму менен тайгандын ортосунан чыккан аргыны), *дүрөгөй ит* (аргын ит) ж.б. жаңы түрлөрүн чыгарышкан. Коңшулаш элдердин тилдеринин таасири астында кыргыздарда итке карата мындай диалектилик аталыштар жаралган: *Сак* – 1) ит. 2) эскиче ит жылы. *Сакбаче* – күчүк. *Сакче* – кандек. *Тасы* – тайган. *Канажат* – дулдул, күчүк. *Борсулдак* – күчүк. Ошондой эле, иттин түрлөрүн атаган төмөнкүдөй түшүнүктөр берилген: *Кувагыш* – иттин алгыр түр\ . *Түрөгөй* – жүн\ узун, суукка чыдамдуу тайгандын бир түр\ . *Байбарак* – жергиликт\ иттин жүнд\ келген, өз\ чоң болгон бир түр\ [Ж.Мукамбаев, 2009].

А.С.Ожеговдун жана К.К.Юдахиндин сөздүктөрүнөн итти атоочу төмөндөгүдөй кинологиялык алкактагы түшүнүктөрд\ учураттык: *Жучка* – короо ити (таркалган кличкасы боюнча аталган). *Дворняжка* – жөнөкөй ит (тайган эмес, машке эмес). *Барбос* – чоң короо ити (баштапкы, мурунку кличкасына карата). *Кобель* – дөбөт. *Пес* – ит, дөбөт. *Волкодав* – бөрүбасар (аңчылык итинин бир түр\). *Сторожек* – сакчы, күзөтч\ ит. *Дог* – иттин бир түр\ . *Лайка* – түндүктө аңчылык ишинде жана унаа катарында пайдалануучу ит. *Такса* – аңчылыкта пайдалануучу иттин бир түр\ . *Шпиц* – иттин тукумунун бир түр\ ж.б.

Мындан сырткары аңчылык ишинде өзгөчө чебер, кылдат, айбаттуу итти кыргыздарда Кара-Куш деп коюшат. Ал өтө эр жүрөк, кыраан, жана күчт\ болгондуктан, карышкырды жалгыз өз\ качыра алат дешет.

Ит жөнүндөг\ илимий басылмаларда, эмгектерде да көптөгөн көпчүлүккө белгисиз кинологиялык алкактагы жана башка жаныбарлар менен байланышкан түшүнүктөрд\ учуратууга болот. Алар төмөнкүлөр: *аллюр* – жаныбарлардын, ошонун ичинде иттин кыймылынын же басуусунун ыгы. Анын *иноходь*, *рысь*, *карьер* деген түрлөр\ бар. *Каргы* – итти чынжырга,

жипке байлоого ылайыкталып тагылган моюн кайыш. *Свора* – 1) бир топ ит; 2) иттин мойнуна байлап жүрө турган кайыш [Ж.Мукамбаев, 2009].

Ит, барак, ногой (нохой) сөздөр\ бирдей семантикага ээ маанилеш сөздөр делет. Уламыш боюнча илгери Манас баатыр чыккан тукумдун түпк\ атасы: Бөйөнкан, андан Чаянкан, Нойгуткан, Ногойкан, Каракан, Жакып, анан Манас болгон деп айтылат. Мында Манас баатырдын \чүнч\ атасы ит аталышында болгону көрүнүп турат. Монгол тилинде дагы *нохой* сөз\ *ит* дегенди билдирет. Ал эми ногой деген кыргызда уруу дагы бар.

«*Ит*» концептин туюнтуучу тууранды сөздөр түштүк диалектисинде айрым говорлордо жаш балалуу энелердин кебинде *абоо, бабоо* иретинде айтылып, балдарын коркутуп сооротуу, алаксытуу \чүн колдонулат.

Кыргыз тилиндеги «*Ит*» сөзүн башка тилдердеги формалары менен салыштыруу максатында ит жаныбарынын ар кайсы тилдердеги аталыштарын көрсөтө кет\ \н\ туура көрдүк. Төмөндө биз алардын айрымдарын гана келтиребиз, толук курамы тиркемеде берилет:

1) түрк тилдеринде: өзбекче, кумыкча, түркмөнчө *ит*, түркчө *көпек, ит*, азербайджанча *ит, көпәк* (караңыз: кыргызча ат *Көбөк*), алтайча *ийт*, казакча, каракалпакча *ыйт*, башкырча, татарча *эт*, уйгурча *ит, ишит*, якутча *ыт*, чувашча *йыта* ж.б.;

2) монгол тилдеринде: классикалык монголчо *нохай*, халхача, бурятча *нохой*, ойротчо *нохаа/нохээ*, ордосчо *нохөө*, калмакча *ноха*, дагурча *ногй*, моголчо *нокөй*, монгорчо *нохуээ* [Санжеев, 1953, 161-б.];

3) индоевропа тилдеринде: байыркы англисче *hund* (жана *docga*), готчо *hunds*, немецче *hund (hunt)*, шведче *hund*, исландча *hundur*, итальянча *canе*, французча *chien*, байыркы грекче *кэщн*, албанча *qep* ж.б.

Бул мисалдар тыбыштык жактан тектеш, мааниси боюнча бирдей, байыркы бир архетипке баш ийдир\ \гө болот. Ар бир мисал архетиптин өнүгүп өзгөр\ \с\ катары карала алат.

Жогорудагы мисалдар көрсөткөндөй, түрк тобуна кирүүчү ар кайсы тилдердеги ит аталыштары оңой эле бир унгуга жеткирилсе болот. Мындай унгу катары йит сөзүн алууга болот.

2.3. «Кумайык» - мифологиялык концепт: теги жана мазмуну

«Ит» концептин мифологиялык элемент да коштой алат. «Манас» эпосунда Кумайык деп аталган кыргыздын тайганы жөнүндө айтылат. Баатыр Манас аны өзүнө жар тандаганы Андижан шаарына баратып жолдо жолуктурган. Элдик баатыр Манас жөн эле өтүп кетпестен, бул сымбаттуу, кооз, ошону менен бирге эле күчтүү тайганга көзү түшүп, өзү менен кошо ала кетет. Алар соода-сатык гүлдөгөн Андижан шаарын көздөй бет алышат.

Бул тайган кокусунан Кумайык деп аталып калган эмес. Кыргыздарда бул ит аты жөнүндө көптөгөн байыркы легендалар бар. Кумайык – бул чебердиктин жана эрдиктин символу делет.

Бир версия боюнча карышкырлар кыргыздардын бир айылына кол сала беришип кыйнап жиберешет. Аларды эч ким жок кыла албай коет. Мындайда бир мергенчи бийик, ак карлуу аскаларда жашоочу Кумай деп аталган жорунун балапанын үйүнө алып келип, эч кимге көргөзбөй бага баштайт. Алар ушунун жардамында карышкырды жеңүүгө болот деп ойлошкон. Бир нече күндөн кийин жорунун балапаны эң сонун, күчтүү жана акылдуу итке айланат. Бул иттин жардамында айыл карышкырлардан кутулган делинет. Жырткыч куш Кумайдан келип чыккандыгы үчүн, мергенчи бул итти Кумайык деп атаган.

Кумайык өзүнүн жашоосунда элдерге чын дилинен, татыктуу кызмат өтөдү. Өзүнөн кийин күчүктөрдү калтырды, бирок ар качан төлдөө мезгилинде бир эле күчүк берген. Ошондуктан азырга чейин кыргыздар жалкы күчүктү Кумайык деп аташат. Кыргыздын көптөгөн мергенчилери жалкы туулган күчүк башка иттерге караганда бир кыйла күчтүү, акылдуу жана эр жүрөк боло тургандыгына ишенишет. Мындай күчүктөргө энеси

тарабынан биологиялык заттар, азык, камкордук жана тарбия көбүрөөк берилүүсү мүмкүн. Ошондой эле, мергенчилер мындай күчүктөрдү карышкырлар жаш кезинде эле жок кылууга аракеттене тургандыгына ынанышат, ошондуктан аларды бекемирээк сакташат жана аларга көбүрөөк көңүл бурушат [А.Курманкулов, 2009].

Р.Сарыпбековдун жазуусуна караганда, Кумайык - Манастын алгыр тайганы, кийин ал мурас катары Семетейге калат. Саякбай Каралаевдин варианты боюнча Көк жору тууган көзү ачыла элек кызыл эт күчүктү Манас Медияндын чөлүндөгү Кум-Булактын боюндагы кумайдан кайыбынан таап алат. Кумайыкты «сынар күнөө кылбаган зайып багат», - деп угуп, Букардын каны Темиркандын кызы Каныкейге куда түшүп: «Кумайык багып сен берсең, Азарым анык салармын. Кол жеткен жердин баарына Каныш кылып алармын, Артылып камчы чаппасмын, Айкалтып күнү албасмын. Бенделигим билгизбейм, Бек сөзүн сага тийгизбейм», - дейт. Каныкей «Күндүзүндө тынч албай, Түн ичинде уйку албай, Оозу менен сүт берип, Колу менен эт берип, Кырк кез ордун түбүнө багат» [Каралаев, 1. 146 —148]. Багыш Сазановдун вариантында Алмамбет дүрбү салып туулган жеримден кабар алам деп Кум-Чокунун башына Сарала аты менен чыгып барып, Көк жору тууп таштаган Кумайыкты таап алып, кан баласы Каныкейге алып келип берет. Ал «Туу байталдын казысын туурап салдырып, жети жыл жер алдында багат» [Багыш Сазановдун варианты, Кол жазмалар фондусу, 579-инв., 1258—59-б.]. Кумайыктын табылышы башка варианттарда да аталган манасчылардыкына жакын сүрөттөлөт. Бардык варианттарда Кумайык баатырлардын жөнөкөй гана аңчылык тайганы болбостон, өзгөчө бир жанга күйөр, сыйкырдуу жаныбары катары сүрөттөлөт. Манас өлгөндө анын башка сыйкырдуу жаныбарларындай эле Кумайык мөгдөп, аза күтөт, анын касташ туугандары Абыке, Көбөшкө кызмат кылыштан моюн толгойт. Семетей Букардан Таласка алгач келгенде жолунан биринчи болуп тосуп чыгат, ал Кыяс колдуу жарадар болгондо, сөөгүн душмандан коргоп, эч кимди жолотпойт. Кийин Семетей, Бакай, Айчүрөк, Күлчоро кайып болуп, дүйнө кезип кеткенде,

касиеттүү жаныбар катары кайып болот. Түрк элдеринде (кыргыз, казак, түркмөн, хакас жана башкалар) Кумайык жөнүндөгү легенда кеңири тараган. Ал элдик оозеки чыгармаларда оң каармандардын жакын жардамчысынан. Бардык учурда тең ал иттен кушка айланган укмуштуу жандык, же бир эле учурда ит да, куш да болгон аргын жаныбар. Бул жаныбар ушул эле ат менен Кавказдагы жана башка элдерде да учурайт. Демек, анын образы алгач бир негизден таралган. Кумайык жөнүндөгү аңыз сөздөр кыргыздын башка оозеки чыгармаларында да кеңири кезигет. Мисалы, «Көбөк кан» деген уламышта кырк уруу түрк журтунун башчысы Көбөк кан аңчылыкта жүрүп, күчүк таап алып, карындашы Карлыгачка бакканга берет. Карлыгач оозу менен сүт берип, колу менен эт берип, жыл маалы үйдөн чыгарбай багат, күчүккө Кумайык деп ат коет. Кумайык чоңойгондо жер үстүндөгү андарга тынчтык бербегенде Ак бугу мелдешке чакырып, көзгө сүзүп өлтүрөт [Кол жазмалар фондусу, 106-инв., 59-б.].

Кумайык жөнүндөгү мифтик мүнөздөгү маалымат проф. Л.Жусупакматовдун *Саймалы-Таш сүрөт-жазма сырлары* аттуу эмгегинде дагы кеңири берилет. Бул эмгекте Кумайык жөнүндө мындайча айтылат. Кумайык түшүнүгү - байыркылардын Саймалуу-Таш сүрөт-жазма галереясына чегилген сырдуу табышмак. Мында ал канаттуу ит катары түшүрүлүп, метаморфозалык белги катары саналат. Кумайыктын Саймалуу-Таш сүрөт-жазма галереясына чегилип калуусунун себептерин автор төмөндөгүчө түшүндүрөт: 1) байыркылар итти кеңири таанып-билишип, айыл-чарба иштеринде кеңири пайдаланышып, жогору баалашып, аны көз ачык жаныбар катары билишкен, мына ушунун негизинде аларда ит жөнүндөгү жомоктор, уламыштар, табышмактар жана макал-лакаптар пайда болгон; 2) түрк-монгол элдеринин көпчүлүгү өз урууларынын тотеми катары итти кабыл алышкан, мисалы, монголдордун атасы *кызыл ит* энеси *дарак, жыгач* делген.

Бул окумуштуунун ою боюнча, канаттуу ит сүрөт-жазмасынын «Саймалы-Таш» галереясында кезигүүсү бир топ жерлерде байкалган.

Негизинен, аларда аңчылыкка байланыштуу тартылган иттер, алардын Борбордук Азия жана Орто Азия аймактарындагы жолуккан түрлөр\ : тайгандар, даңгыттар жана маңгыттар. Мындагы чегилген сүрөттөр болжол менен б.з.ч. бир миңинчи, эки миңинчи же \ч миңинчи жылдарда таш беттерине чегилген жана буюм беттерине түшүрүлгөн. Анткени буга байыркы Чыгыш цивилизациясындагы мындай сүрөттөрдүн бардыгы күбө. Жыйынтыктап айтканда, автор Кумайык же канаттуу ит жөнүндөг\ түрк элдеринин көптөгөн уламыштарын эске алуу менен анын жорудан туулушун ырастайт [Жусупакматов, 1999, 8-106-б.].

Кумайыктын куштан жаралуусу академик К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» Кумайык түшүнүгүнүн чечмелен\сүндө дагы көрсөтүлгөн: 1) сказочная собака (от которой никакой зверь не может укрыться; рождена она от хищной птицы грифа); 2) Кумайык (кличка собаки богатыря Манаса) [Юдахин, 1999, 444-б.].

Жогоруда каралган булактарга, жоромолдорго жана далилдерге таянуу менен биз дагы Кумайык түшүнүгүн чыныгы мифтик түшүнүк катары санап, анын таз жорудан пайда болгон деген версиясын кубаттайбыз.

2.4. «Кинизм» концепти философияда

Философияда *кинизм* түшүнүг\ кезигет. Аталышы көрсөтүп тургандай, бул түшүнүкт\ кинологиялык түшүнүк катары да саноого болот. Кинизм - антик философиясындагы сократтык мектептердин негизгилеринин бири жана ал философ афиналык Антисфен тарабынан (б.з.ч. 445–360-жылдарда), дагы бир башка версия боюнча, анын окуучусу жана кинизмдин көрүнүкт\ өкүлдөрүнүн бири синоптук Диоген тарабынан (б.з.ч. 412–323-жылдарда) негизделген деп айтылат. Бул мектептин аталышы грекче *κυον*, бизче *ит* сөзүнөн келип чыккан.

Кинизм окуусуна ылайык эң мыкты жашоо – табигый, ар кандай ашыкча жана пайдасыз ээ болуулардан эркин, жашоонун шарттарынан жана

ар түрд\ жасалмалуулуктун татаалдыктарынан ажыраган, иттин жашоосундай күн кечир\ . Антисфен жыргалчылыкка жетиш\ \чүн *ит сыяктуу* жашоо керектигин, жашоонун жөнөкөйлүгүнө ээ болуу жана шарттуу адаттарды жек көр\ , өзүнүн жашоо образын бекем коргоону бил\ , өз\ \чүн катуу туруу, ошол эле учурда, өзүнө ишенгендик, эр жүрөктүк жана өзүнө ыраазы болуу маанил\ экендигин далилдеген. Ушул себептен ал өзүн чыныгы ит деп атаган [<http://www.term.ru/dictionary/878/word/kiniki/>]. Киниктер бул салыштырууну же принципти бат-бат карманып турушкан.

Биздин заманга чейинки 350-жылдардан биздин замандын 500-жылдарына чейинки мезгилде кинизмди көптөгөн ойчулдар тигил же бул формада карманышкан. Кинизмдин эң көрүнүкт\ өкүл\ синоптук Диоген *ит* деген атка ээ болгон. Мындан сырткары Диогендин мүрзөсүнө мрамордон жасалган, чокусунда иттин сүрөт\ түшүрүлгөн эстелик орнотулган.

Киниктер абдан чыдамкай келишип, кайыр, садага менен оокаттанышкан, менчикти, тазалыкты, сылыктыкты, жыныстык байланышуудагы чектөөн\ жек көрүшкөн, алар коомдук институттарга жана шарттуу \рп-адаттарга урмат-сыйсыз, начар мамиле жасашкан. Мындай кылык-жоруктары \чүн жана коомдук мыйзамдарды танууда (аларга баш ийбөөдө) киниктер эч кандай уят сезимин туюшкан эмес. Мүмкүн, киниктерге жөнөкөйл\лүктүн мисалдары жана Сократтын жөнөкөйлүг\, толук өзүнүн керт башын ойлобоочулугу, о.э., сонундукка болгон шыктуулук, изгиликке тоскоол болуусу жөнүндөг\ окуусу дем бергендир [Антология кинизма, 1984, 110-114 –бб.].

Жогоруда келтирилген мисалдардын, көз караштардын негизинде ит адамдардын жашоосунда б.з.ч. чейинки доордо эле маанил\ ролду ойногондугу, о.э., анын жашоосун адамдар идеал тутуп, ага өздөрүн окшотууну самагандары жана иттин эркиндикти, өз алдынчалыкты, машакатсыз дүйнөнүн жыргалчылыгын жактыруусу байкалып турат.

2.5. Макал-лакаптардагы «Ит» концептинин борбору жана жакабели

Концептуалдык изилдөө улуттук концепттин өзгөчөлүгүн ачып берүүгө жана анын улуттук концептосферадагы ордун аныктоого мүмкүнчүлүк жаратары анык. Окумуштуу В.А.Маслова концептуалдык изилдөөнүн концепттин яросун жана перифериясын аныктоодон баштоо ыкмасы ыңгайлуу жана натыйжалуу деп эсептейт [Маслова, 2001, 67-б.].

Илимпоздор З.Д.Попова, И.А.Стерниндин ою боюнча, концепттин деривациялык, паремиологиялык, фразеологиялык жана ассоциативдик талааларын түзүү баалуу. Мында талаанын яросун, мааниси жана саны боюнча жогорку жыштыктагы жалпы лексикалык бирдиктер түзөт. Жакынкы периферияларга таандык лексемалардын негизги белгилери ядролук жыштыкка салыштырмалуу төмөнүрөөк жыштыкта болот. Алыскы периферияга төмөн жыштыктагы тилдик бирдиктер камтылат [Попова, Стернин, 2002, 102-б.].

Жогорудагы окумуштуулардын ой-пикирлерине таянып, биз бул бөлүмдө «Ит» концептинин кыргыз элинин макал-лакаптардагы ордун аныктап, андагы тилдик бирдиктердин белгилүү тартипте ядролук зонадан перифериялык зонага карай репрезентацияланышын карап чыктык.

Бул максатка жетүүчүн кыргыз тилиндеги ит темасын камтыган 650гө жакын макал-лакаптарды анализдеп чыгып, андагы тил бирдиктерин белгилүү топторго бөлүп, атап айтканда, макал-лакаптардагы *ит жаныбары жасоочу кыймыл-аракеттерди билдирген этиш сөздөр, ит жаныбарын сыпаттоочу жана сүрөттөөчү сын атоочтор, сын атооч маанисиндеги атоочтук сөздөр, ит жаныбары ээ болгон, аны менен тыгыз байланыштуу предметтик маанидеги зат атоочторду билдирген сөздөр* деген 3 негизги класска бөлүп, аларга карата статистикалык анализ жүргүздүк.

Мындай анализдөөнүн жыйынтыгы бул топтордогу ит темасын камтыган макал-лакаптардан алынган тил бирдиктеринин "Ит" концептине

карата ядролук жана перифериялык талааларда орун алышын ачып бер\лгө шарт түзд\ . Төмөндө ар бир топтогу анализденген сөздөрдүн толук тизмелерин көрсөтө кетмекчибиз жана ар бир топтун талаа таблицасын чечмелөөгө аракет жасамакчыбыз.

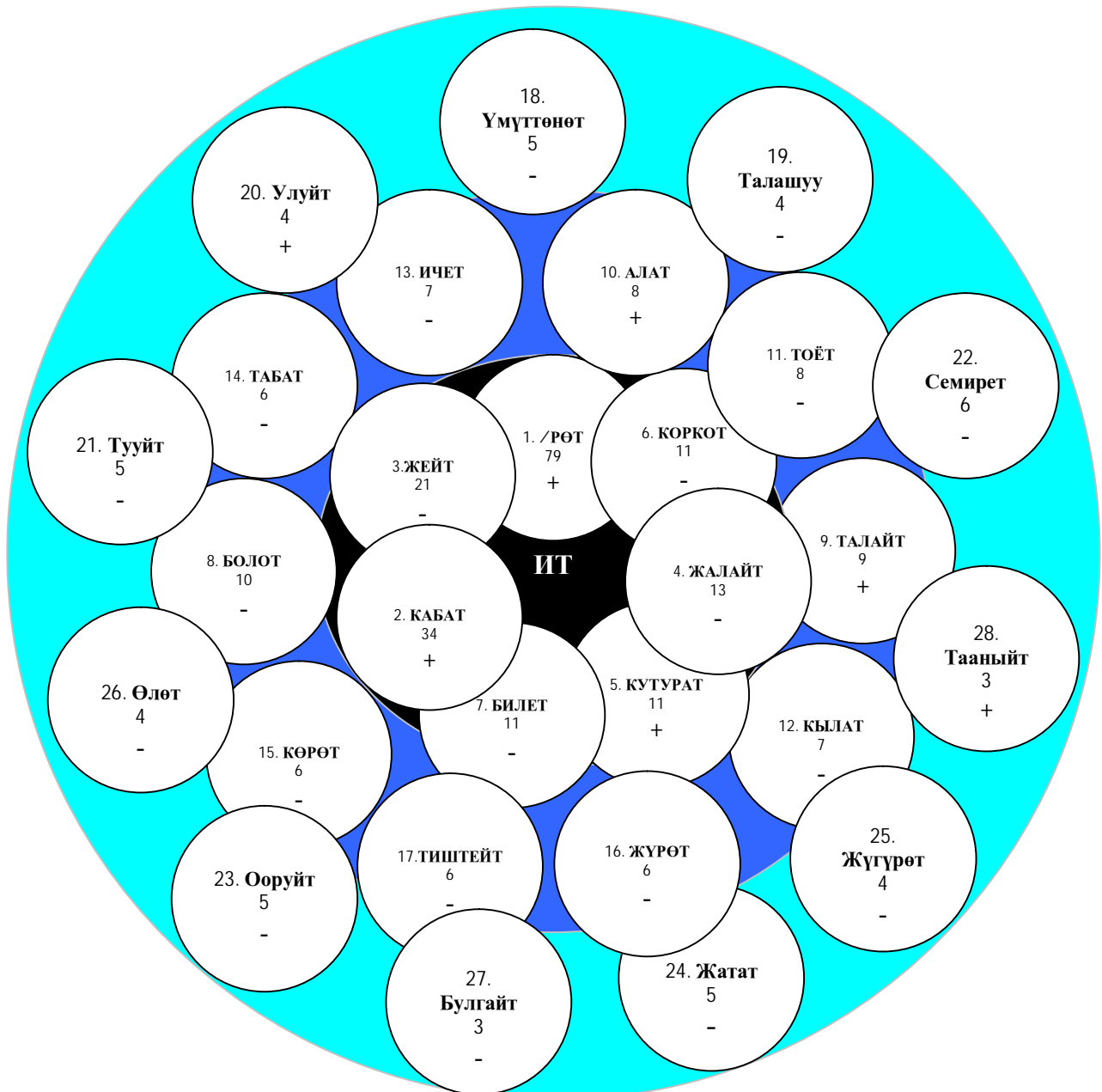
Ит темасын камтыган макал-лакаптардагы ит аткарган кыймыл-аракеттерди туюнтуучу этиштердин жалпы алфавиттик тизмеси төмөнкүлөр:

1. Ав-ав деш 1. 2. Арстансынуу 1. 3. *Абалoo* 2. 4. Ачыгуу 1. 5. Ашай бер\ 1. 6. *Алуу* 8. 7. Ашпоо 1. 8. Алымсынбоо 1. 9. Арсылдоо 1. 10. Амандашуу 1. 11. Алдоо 1. 12. Алыстоо 1. 13. *Аттабоо* 2. 14. Алдырбоо 1. 15. Ачыбоо (жаны) 1. 16. *Булгоо* 3. 17. *Бириг* 2. 18. *Баруу* 3. 19. Без\ 1. 20. *Болуу* 10. 21. *Басуу* 3. 22. Батуу 1. 23. **Бил** 11. 24. Бүлдүр\ 1. 25. Бер\ 1. 26. Бузуу 1. 27. Дөгүрс\ 1. 28. **Же** 21. 29. Жаратуу 1. 30. *Жүгүр* 4. 31. *Жатуу* 5. 32. Жулуу 1. 33. **Жалоо** 13. 34. *Жүр* 6. 35. Жадоо 1. 36. Жең\ 1. 37. Жыгылуу 1. 38. Жыттоо 1. 39. *Жумшоо* 2. 40. Жыртуу 1. 41. Жет\ 1. 42. Жолотуу 1. 43. Жоошуу 1. 44. Жортуу 1. 45. Жолугуу 1. 46. Жароо 1. 47. Жашоо 1. 48. *Ич* 7. 49. Ишен\ 1. 50. Имерил\ 1. 51. Искөө 1. 52. Ирден\ 1. 53. *Көр* 6. 54. *Кемир* 2. 55. *Калуу* 2. 56. **Кабуу** 34. 57. **Коркуу** 11. 58. *Кел* 3. 59. Куу 1. 60. **Кутуруу** 11. 61. *Каңшылоо* 2. 62. Кыңшылоо 1. 63. *Качуу* 5. 64. Каалоо 1. 65. Көб\ 1. 66. *Кароо* 4. 67. Керил\ 1. 68. Коргоо 1. 69. *Коруу* 2. 70. Кычоо 1. 71. *Кылуу* 7. 72. Кайгыруу 1. 73. Көтөр\ 1. 74. *Кет* 3. 75. *Картаюу* 2. 76. *Кусуу* 2. 77. Каттуу (жашыруу) 1. 78. Көн\ 1. 79. Кууратуу 1. 80. Кажуу 1. 81. Куруу 1. 82. Кездеш\ 1. 83. Күчөө 1. 84. Кир\ 1. 85. Кысуу (куйругун) 1. 86. Көрсөт\ 1. 87. Озуу 1. 88. *Ооруу* 5. 89. Оттоо 1. 90. *Өл* 4. 91. *Өчүг* 2. 92. *Өпкөлөө* 2. 93. *Сууроо* 3. 94. *Сүй* 3. 95. *Сүрүн* 2. 96. Сыйлоо 1. 97. Сактоо 1. 98. Секир\ 1. 99. *Семир* 6. 100. Сүйрөө 1. 101. Тозуу 1. 102. *Талашуу* 4. 103. Тилөө 1. 104. *Тартуу (сүйрөө)* 2. 105. *Туу* 5. 106. *Талоо* 9. 107. *Тиштөө* 6. 108. *Тоюу* 8. 109. *Тутуу* 2. 110. Тандоо 1. 111. *Таануу* 3. 112. Тартуу (окшошуу) 1. 113. *Табуу* 6. 114. Туруу 1. 115. Тытышуу 1. 116. Тий\ 1. 117. Түшүр\ 1. 118. Тынуу 1. 119. Убаралануу 1. 120. *Улуу* 4. 121. Унутуу 1. 122. *Үмүттөн* 5. 123. *Үрпөйт* 2. 124. /з\ 1. 125. **Үр** 79. 126. *Чычкысы (кел\)* 2. 127. Чогулуу 1. 128. Чалуу 1. 129. Чыйпылдоо 1. 130. Чайноо 1. 131. Чычуу 1. 132. Шиш\ 1. 133. *Ырылдоо* 2. 134. Ээрч\ 1. 135. Эркелөө 1. 136. Эңсөө 1. Мында жоон (полужирный) шрифт менен ядрого, курсив менен жакынкы периферияга, ал эми жөнөкөй шрифт менен эч кандай талаага таандык эмес же алыскы талаадан орун алган сөздөр белгиленди. Ошондой эле, плюс (+) белгиси менен нагыз итке тиешел\ лексемалар, минус (-) белгиси менен адамдарга, жалпы эле жаныбарларга

дагы таандык сөздөр көрсөтүлдү. Цифралык көрсөткүчтөр болсо, тийиштүү сөздөрдүн биз тараптан топтолгон 650гө жакын макал-лакаптардагы санын билдиришет.

Бул жеке топтогу анализденген бирдиктер ядролук жана перифериялык талаалардан мындайча орун алышты (2.1-табл.):

2.1-таблица

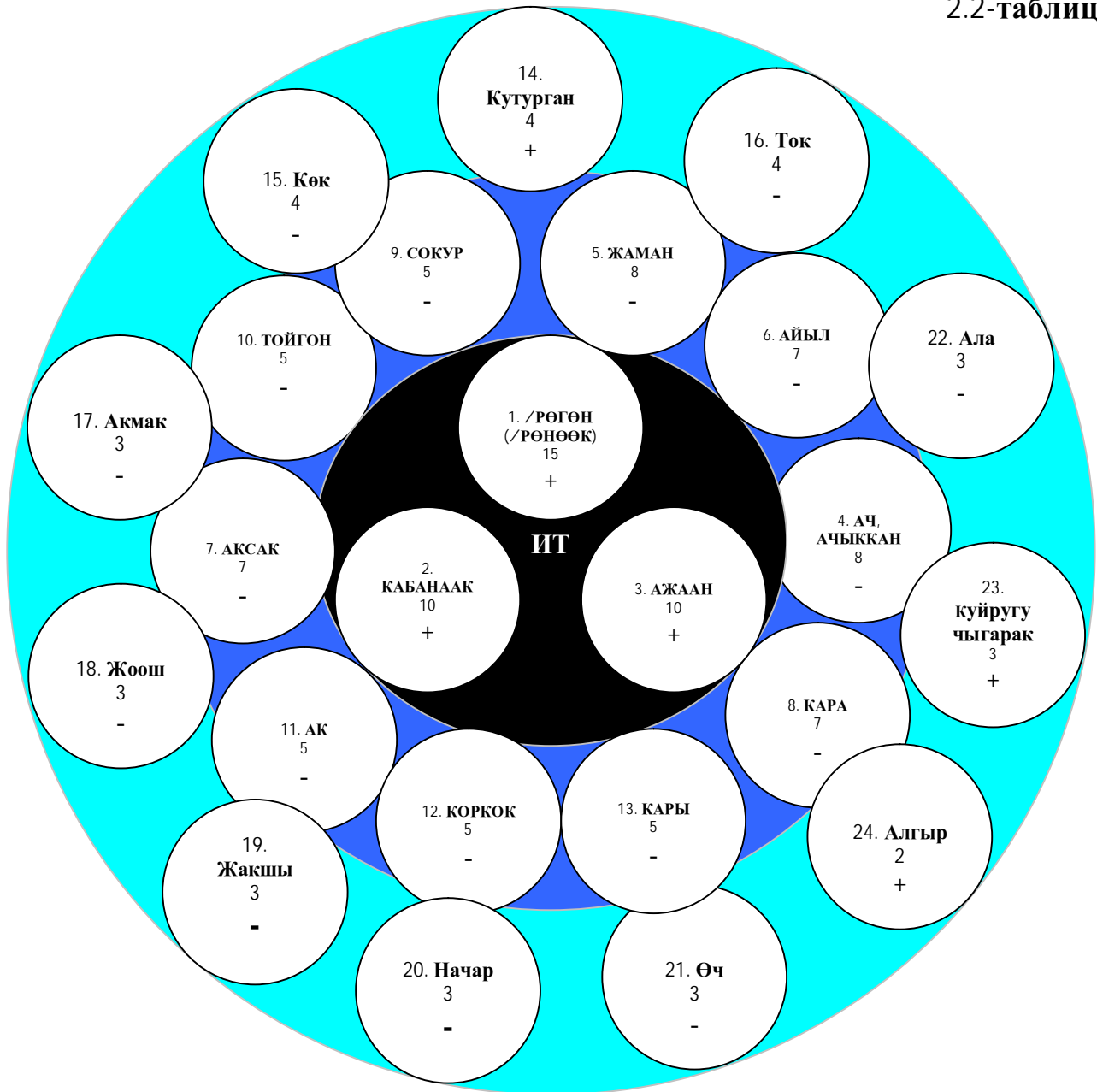
Статистикалык эсептөөнүн жыйынтыгы көрсөткөдөй, бул топтогу итке байланыштуу этиш сөздөрүнүн ядросун үр \ 79, кабуу 34, жеш 21, жалоо 13, кутуруу 11 ж.б. этиштердин кыймыл атоочтору түздү. Демек, булар ит

айбаны \чүн өтө маанил\ жана ал тарабынан өтө көп жасалуучу кыймыл-аракеттер. Жакынкы периферияларын *болуу* 10, *талоо* 9, *тоюу* 8, *алуу* 8, *тиштөө* 6, *көр* 6 ж.б. тил бирдиктери ээледі. Ал эми алыскы зонасынан *улуу* 4, *талашуу* 4, *ооруу* 5, *өл* 4, *туу* 5, *булгоо* 3 ж.б. этиш сөздөр орун алды. Бул кыймыл-аракеттер ядродон орун алган кыймыл-аракетке караганда бир кыйла пассивд\лүккө ээ.

Ит темасын камтыган макал-лакаптардагы, итти сыпаттоочу жана сүрөттөөч\ сын атоочтордун, сын атооч маанисиндеги атоочтук сөздөрдүн жалпы тизмеси:

1. **Ажаан** 10. 2. *Айыл* 7. 3. *Ак* 5. 4. *Аксак* 7. 5. *Алгыр* 2. 6. Алжыган 1. 7. *Ач, ачыккан* 8. 8. *Адамдын* 3. 9. *Азгын* 1. 10. *Акмак* 3. 11. *Ала* 3. 12. *Арстан* 1. 13. *Байдын* 1. 14. *Байлануу* 2. 15. *Буралкы* 1. 16. *Баатыр* 2. 17. *Бакыр* 1. 18. *Бөр\ сыяктуу* 1. 19. *Жакшы* 3. 20. *Жасакерленген* 1. 21. *Жулунчаак* 1. 22. *Жоголгон* 1. 23. *Жолбун* 2. 24. *Жутунган* 1. 25. *Жаман* 8. 26. *Жоош* 3. 27. *Жаш* 1. 28. *Жолборс* 2. 29. *Жүйрүк* 1. 30. *Жем жеген* 1. 31. *Ийги* 2. 32. *Куйругу (кажсы, чагарак, узун)* 3. 33. **Кабанаак** 10. 34. *Кара* 7. 35. *Кара кашка* 1. 36. *Күйпүл* 1. 37. *Көт\ күйүк* 1. 38. *Кутурган* 4. 39. *Конок эмес* 1. 40. *Кырчангы* 1. 41. *Күчт* 1. 42. *Короочу* 1. 43. *Кускунчук* 1. 44. *Кайышчыл* 1. 45. *Кары* 5. 46. *Камкор* 1. 47. *Каргылуу* 1. 48. *Күчүк* 1. 49. *Коңушунун* 1. 50. *Коркок* 5. 51. *Көк* 4. 52. *Карды кичик* 1. 53. *Көк ала (көкала)* 1. 54. *Куйкаланчу* 1. 55. *Каардуу* 1. 56. *Кызыл* 1. 57. *Кырсыккан* 1. 58. *Коркунучтуу* 1. 59. *Кичине* 1. 60. *Көсөлөк* 1. 61. *Малга шерик* 1. 62. *Мыкты* 1. 63. *Мусапыр* 1. 64. *Май жебеген* 1. 65. *Начар* 3. 66. *Осурак* 1. 67. *Оозу айдик* 1. 68. *Өйдө* 2. 69. *Өч* 3. 70. *Соо* 1. 71. *Сокур* 5. 72. *Саз* 1. 73. *Сук* 1. 74. *Сак* 2. 75. *Семиз* 2. 76. *Сүйгүнчүк* 1. 77. *Сары* 1. 78. *Ток* 4. 79. *Тажаал* 1. 80. *Түркөй* 1. 81. *Таш жеген* 1. 82. *Тойгон* 5. 83. *Топуктуу* 1. 84. *Табындагы* 1. 85. *Тамандагы* 1. 86. *Тумшугу байлануу* 1. 87. *Түлк\ алган* 1. 88. *Ургаачы* 1. 89. *Упаа* 1. 90. *Ууга бараткан* 1. 91. *Ууру* 1. 92. *Улуган* 1. 93. **Үрөгөн (рөнөөк)** 15. 94. *Үй* 2. 95. *Ырылдак* 1. 96. *Ынтызар* 2. 97. *Эби жок* 1. 98. *Эмгексиз* 1. 99. *Эриккен* 1. 100. *Ээсин капкан* 1. 101. *Эсирген* 1. 102.

Бул топтогу сөздөрдүн зоналарды чагылтуусу төмөндөгүдөй мүнөзгө ээ болду (2.2-табл.):

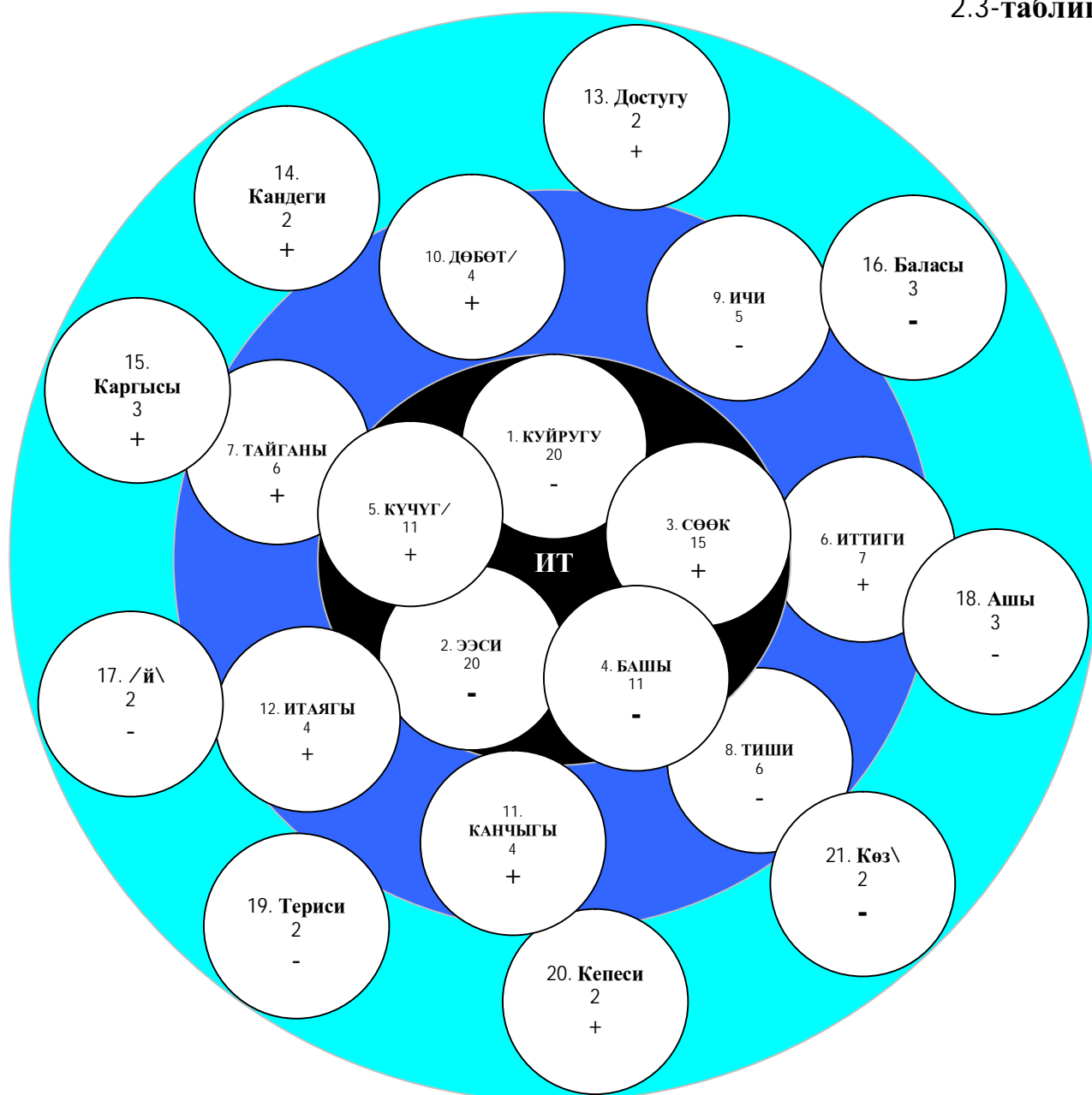

Астейдил эсептеп чыгуунун негизинде бул тайпадагы итке байланыштуу сын атооч, атоочтук сөздөрдүн ядросун *үрөгөн* (*үрөөнөөк*) 15, *кабаанак* 10, *ажан* 10 сыяктуу сын атоочтор; жакынкы перифериясын *ач*, *ачыккан* 8, *жаман* 8, *аксак* 7, *айыл* 7, *кара* 7, *коркок* 5 ж.б. сындоочу сөздөр; ал эми алыскы перифериясын *кутурган* 4, *ток* 4, *акмак* 3, *алгыр* 2, *жакшы* 3, *жоош* 3 ж.б. сын атоочтор, атоочтуктар камтыды.

«Ит» концепти кирген макал-лакаптардагы ит жаныбары ээ болгон, аны менен тыгыз байланыштуу предметтик маанидеги зат атооч сөздөрдүн жалпы топтому:

1. Арты 1. 2. *Ашы* 3. 3. Арманы 1. 4. Ачуусу 1. 5. Аягы (буту) 1. 6. Атасы 1. 7. *Бөрүбасар* 3. 8. **Башы** 11. 9. Буту 1. 10. *Бозу* 3. 11. Бети 1. 12. *Баласы* 3. 13. Гөш\ 1. 14. Доосу 1. 15. Доолдайы 1. 16. *Достугу* 2. 17. Деми 1. 18. *Дөбөт* 4. 19. Жеми 1. 20. Жолборсу 1. 21. Жону 1. 22. Жарасы 1. 23. Жыйыны 1. 24. *Жаны* 4. 25. Жоосу 1. 26. Жугунду 1. 27. Жоосу 1. 28. Жумушу 1. 29. *Иттиги* 7. 30. *Итаягы* 4. 31. *Ичи* 5. 32. **Куйругу** 20. 33. *Каргысы* 3. 34. *Карыны, курсагы* 3. 35. *Кепеси* 2. 36. *Көз* 2. 37. Көңүл\ 1. 38. Кулагы 1. 39. Короосу 1. 40. **Күчүг** 11. 41. Кастыгы 1. 42. *Канчыгы* 4. 43. *Кандеги* 2. 44. *Кумайыгы* 2. 45. *Мурду* 2. 46. Мээси 1. 47. Ою 1. 48. *Оозу* 3. 49. Пейли 1. 50. **Сөөк** 15. 51. Сүт\ 1. 52. *Сырттаны* 4. 53. *Тезеги* 3. 54. *Тиши* 6. 55. Таманы 1. 56. *Териси* 2. 57. *Тумиугу* 4. 58. *Тамагы* 2. 59. Таяк 1. 60. *Тайганы* 6. 61. Уялашы . 62. Уяты 1. 63. Убайымы 1. 64. *Үйүр* 2. 65. *Үй* 2. 66. /н\ 1. 67. *Чаты* 2. 68. Ырысы 1. 69. **Ээси** 20.

Бул топтогу зат атоочтор ит ээ болгон аталыштардын талааларына төмөнк\ тартипте жайгаштырылды (2.3-табл.):

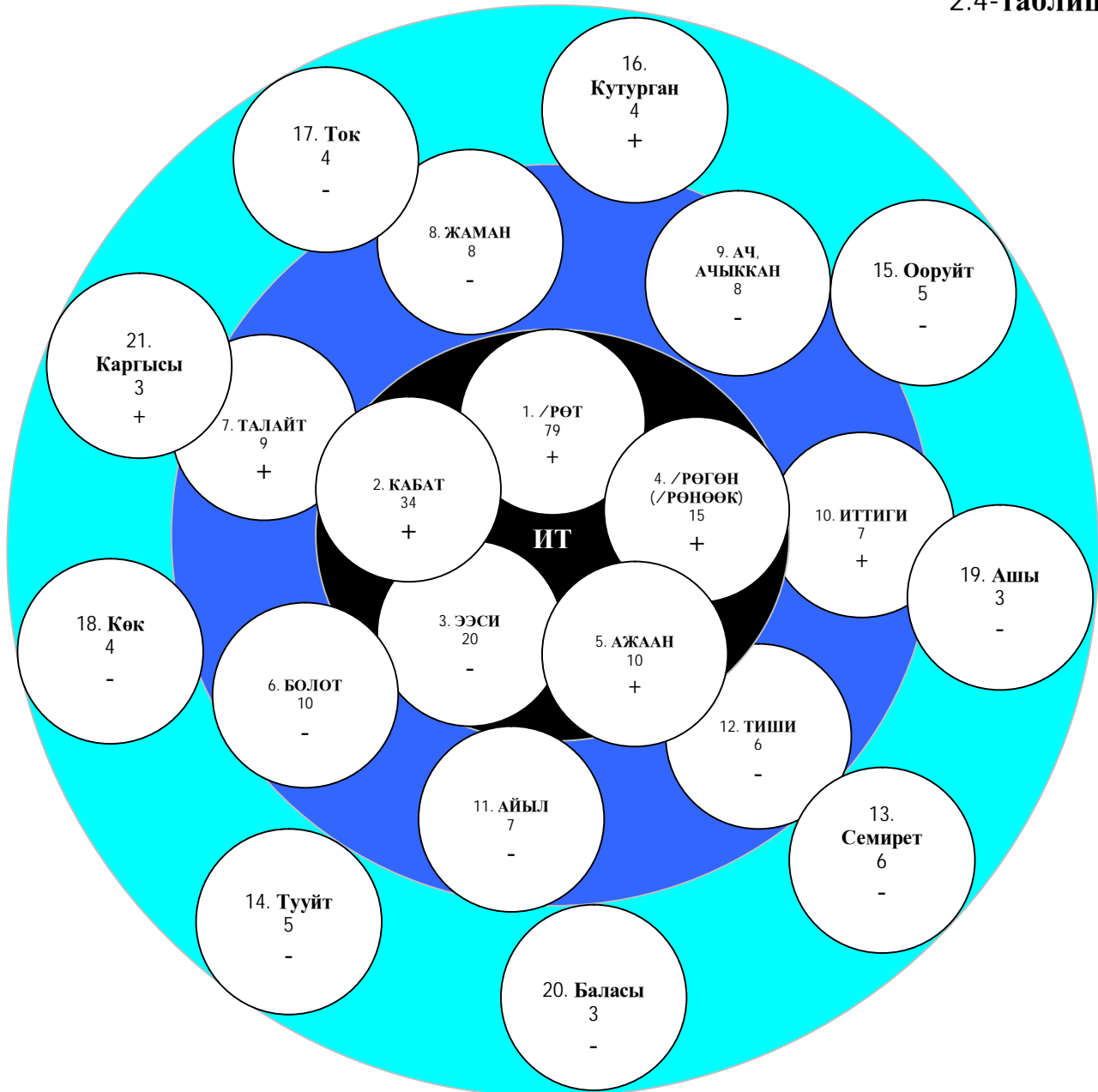

Эсептеп жайгаштыруунун натыйжасында макал-лакаптардагы итке байланыштуу зат атооч сөздөрдүн ядросуна *куйругу* 20, *ээси* 20, *сөөк* 15, *башы* 11, *күчүг* 11 сөздөр\ тийишт\ болду; жакынкы перифериясын *иттиги* 7, *тайганы* 6, *дөбөт* 4, *тиши* 6, *канчыгы* 4, *итаягы* 4 ж.б. сөздөр; ал эми алыскы перифериясын *териси* 2, *каргысы* 3, *ашы* 3, *достугу* 2, *көз* 2, *кепеси* 2, *баласы* 3 ж.б. зат атоочтор багындырышты.

Жогорудагы топтордун анализденген тилдик бирдиктерин карап чыгып, алар аркылуу жалпы жыйынтыктоочу ядролук жана перифериялык талааны түзүп, аны анализдөөн\ туура көрдүк. Бул жалпылоонун негизинде

тилдик бирдиктер талаа баскычтарынан төмөнкүдөй орун алышты (2.4-табл.):

2.4-таблица

Жалпылап жайгаштыруунун жыйынтыгында ит концептинин макал-лакаптардагы ядролук бөлүгүнөн үр\ 79, кабуу 34, ээси 20, үрөгөн (үрөнөөк) 15, ажаан 10 сөздөр\ орун алышты; жакынкы перифериясына болуу 10, талоо 9, жаман 8, ач 8, иттиги 7, айылы 7, тиши 6 сыяктуу сөздөр; ал эми алыскы перифериясына семир\ 6, туу 5, ооруу 5, кутурган 4, көк 4, ток 4, баласы 3, ашы 3, каргысы 3 тилдик бирдиктер камтылды.

Мындай бириктирип жайгаштыруунун негизинде төмөндөгүдөй тыянактарды чыгарууга болот:

- ядродон орун алган түрдүү сөздөрдүн маанилерине ылайык ит жаныбары - өтө көп үргөн үрөнөөк, тынчы жок, көпчүлүк учурда жат адамдарды каап коюуучу, ажаан, баккан ээси ал үчүн ыйык болгон жандык катары сыпатталат;

- жакынкы периферияларда жайгашкан тил бирдиктеринин мазмунуна карата ит жаныбары – терс сапатка ээ, өзүнүн жаман жактарын бат-бат көрсөтүп туруучу, кадыресе ачка жүргөн, ар кандай кызматты аткаруучу, ар түрдүү ишке жароочу, көбүнчө айыл жеринде багылуучу, тиши негизги функцияны аткарган, адамдардын ышкосуна, тукуруусунда башка жандыктарды талап-тытуучу жандык иретинде мүнөздөлөт.

- алыскы периферияга мүнөздүү лексемалардын негизинде ит жаныбары - асыл тукум, балдарын эркелетип баккан, орду келишсе, сый көрсөтүлсө тез эле семирп кетме, ток болсо эч нерсе менен иши жок, кезде кутуруп ооруп калуучу, мойнуна каргы тагылуучу, тамак-ашка анча жарыбаган, сырткы көрүнүшү, териси көбүнчө көк түстө болуучу жандык.

Ит темасын камтыган макал-лакаптардагы тил бирдиктерин анализдөө «*Ит*» концептинин сөздүктөрдөгү аныктамаларын арттырууга көмөкчү болмокчу. Концептуалдык талааны мындай ыкманын негизинде иликтөө ар кандай концептин базалык түзүчүлөрүн ачып берүүдө мүмкүнчүлүк түзөт деп ишенебиз.

2.6. Кинологиялык сөздөрдөгү денотативдик жана коннотативдик маанилер

Бул параграфта биз итке байланыштуу негизги кинологиялык лексиканын денотативдик жана коннотативдик маанилерин, алардын өзгөчөлүктөрүн жана бөтөнчөлүктөрүн иликтейбиз. Сөздүн мааниси - татаал структуралуу жана көп тармактуу, тилдин лексикалык системасында борбордук орунду ээлеген комплекстүү категория. Тил илиминде сөздүн

негизги эки маанисине көбүрөөк басым жасалат. Алар лексикалык жана грамматикалык маанилер [Арутюнова, 1988, 15-18-бб.]. Бирок негизги кинологиялык лексиканы биз сөздүн денотативдик жана коннотативдик маанилеринин негизинде сыпаттоону туура көрдүк. Анткени негизги деп аталган *ит, канчык, дөбөт, күчүк ж.б.* сөздөр денотативдик-лексикалык жана коннотативдик-стилистикалык мааниге ээ жана алар өздөрүнүн предметтик түз маанилеринен тышкары өтмө маанилеринде дагы көбүрөөк колдонулушат. Мындай учурда бул сөздөр эмоционалдык-экспрессивдик жана субъективдик-баалоочу семантиканы кабыл алышат [Виноградов, 1963, 3-8-бб.]. Андыктан бул кинологиялык сөздөрдүн денотативдик жана коннотативдик маанилерине токтолуу зарылчылыгы келип чыгат.

Денотат сөздүн мазмунун, түз маанисин билдирет менен бирге анын семантика-стилистикалык жана эмоционалдык-экспрессивдик белгилерин жана боёктуулугун билгизбейт. Денотат бардык эле номинативдик (атоочу) функцияны аткаруучу сөздөрдө кезигет. Бул учурда денотат дүйнөдөгү бүт реалдуу нерселерди, кубулуштарды жана түшүнүктөрдү жалпылоочу катарында кызмат кылат (*күчүк, дөбөт, \rho\ \ , кабанаак ж.б.*).

Жагдайга жараша жалпы предметке таандык жана жеке предметке таандык болуп, сөздүн денотаты экиге бөлүнөт. Жалпы предметке таандык маани кандайдыр бир жалпы белгисинин бар болуусу менен мүнөздөлөт бүтүн классты, топту, жыйынды жана бирикмени бир сөз менен атоо аркылуу уюшулат. Мисалы, *ит* сөзүн алсак, аны менен алардын түрлөрүнөн, өң-түсүнөн, жүнүнөн, кличкасынан (жасалма ат), жашоо шартынан, экстерьеринен (сырткы көрүнүшүнөн), көлөмүнөн, мүнөзүнөн, абалынан жана башка өзгөчөлүктөрүнөн же айырмачылыктарынан көз карандысыз каалаган итти түшүнөбүз. Ал эми жеке предметке таандык маани бул жеке, жалгыз жана бир конкреттүү предметтин же көрүнүштүн өздөрүнө гана тийиштүү, деталдуу касиеттерин атоо менен шартталат. Алсак, *Бир ит азыр корооңорго кирип кетти.* Мында жеке кандайдыр бир белгилүү ит тууралуу сөз болду. Ошондой эле, бул жерде *Ак ит, кара ит - баары бир ит* деген

кубаттоочу пикир пайда болушу да мүмкүн. Биз бул сүйлөмдө кандайдыр жеке иттин өзүнө тийишт\ \ сапаттарын эске албай, жалпы иттердин бирөөсүн айттык. Ал ит көлөм\ боюнча чоң же кичине, жыныстык жактан дөбөт же канчык, ич сезимине карай ач же ток, сырткы көрүнүшүнө жараша чолок, жүдөгөн, жүн\ түлөгөн же \лпүлдөк кооз, жаш өзгөчөлүг\ дегенде кары, жаш же эми туулган күчүк, мүнөз\ боюнча ажаан, кабанаак, агрессивд\ \ же жоош, жөнөкөй, породасына карай асыл тукум же жолбун, абалына жараша дени сак, соо же оорулуу, кутурган, позитивдик жана негативдик касиеттери тууралуу акылдуу, алгыр, шамдагай же эч нерсени байкабас, жалкоо, коркок, шалакы, \лбүрөгөн, \йрөтүлгөн же жапайы, коомдогу ордуна жараша аңчы, эксперттик жана декоративдик мындан сырткары дагы көптөгөн өздүк майда-чүйдө сапаттарга, белгилерге жана өзгөчөлүктөргө ээ болуусуна шек жок.

Жогоруда аталган бардык сапаттарды эске албастан келтирилген мисалда жалпысынан кандайдыр бир ит деп эле атап койдук. Ушундай эле, жалпы денотат катарында *дөбөт, канчык, күчүк* ж.б. кинологиялык сөздөрд\ \ кароого болот. Эгерде *Чоң, кара ала, канчык, ачка, чолок, жүн\ түлөгөн, кары, кабанаак, жолбун, кутурган, ээси жок ит, азыр корооңорго кыңшылап кирип кетти* дей турган болсок (мисал жасалма болуп калды!), мында белгил\ \ бир итти, ага тийишт\ \ бардык деталдуу сапаттарды атап, ачык-айкын көрсөтүп, жеке ал жөнүндө конкретт\ \ кеп кылар элек. Демек, бул жеке денотатка мисал боло алат. Мындан сырткары иттин түрд\ \ породаларына көз жүгүртүп, аларды өздөрүнчө карай турган болсок, мисалы, *лайка, тайган, овчарка, кандек, машке* ж.б. булардын баары тайпалык жалпы денотат болот. Анткени, биз жалпы иттерди эмес алардын белгил\ \ бир түрүн гана алып жатабыз. Бул түрдөн келип чыккан иттер миңдеп саналып, миңдеген өзгөчөлүктөргө ээ болуп, ушул түр менен белгилене анык. Ошондуктан алардын породаларынын ар бирин тайпалык жалпы денотат катарында кароого толук мүмкүн. *Лайка* сөз\ бул топту (породаны) түзгөн бардык иттердин жалпы аты.

Кинологиялык үр\| сөзүн жалпы денотат катарында саноого болот. Жалпы иттерге тийишт\| сөз. Ар кайсы иттин \нүн борс-борс, ав-ав, арс-арс этип чыгаруусу \р\| делет. Ошондой эле, кандай ит \рүп жатат? Кантип? Ордунда туруп алып, же чуркап бара жатыпшы? /н\ бийикпи же күңүрт, паспы? Көпкө \рөб\ же бир аздан соң басылабы? Ырылдап \рүп жатабы? Баары бизге маанил\| эмес. Жалпысынан *Ит \рөт* дейбиз. Итти сыпаттоочу *алгыр* сөз\ да жалпы денотат. Аны кыраан, көзүнө көрүнгөнд\ жаза кетирбеген, качырганын куткарбаган бул сапаттарга ээ бардык иттерге колдонсо болот. Мында да иттердин эч кандай өзгөчөлүктөр\ эсепке алынбай, жалпысы атала берет.

Коннотация процесси - бардык тилдерге таандык кубулуш. Денотациядан тышкары сөздүн лексикалык маанисинин түзүмүнө, коннотация деп аталуучу чоң маанилик категория таандык. Коннотация – кошумча маани. Кепте сөздүн негизги мааниси эмес, коннотация күчт\| эмоциялык таасир билгизет. Коннотативдик маани кептин субъективд\|лүгүн, экспрессивд\|лүгүн, боёктуулугун күчөтөт [Виноградов, 1963, 3-8-бб.]. Коннотация – сөздүн башкы маанисинин негизинде жаралуучу эмоционалдык-экспрессивд\|, семантика-стилистикалык, аксиологиялык, баа бер\|ч\, сыпаттоочу жана сөздө өзгөчө боёктуулукту пайда кылуучу өтмө маани. Коннотативдик маани сөз жана сөз айкаштарындагы нерсени баалоо маанисин туюндуруп, сүйлөөчүнүн затка карата мамилесин чагылдырат. Оң баалоо оң коннотацияны, терс баалоо терс коннотацияны жаратат.

Тилдеги коннотация ал тилде сүйлөөчүлөрдүн күнүмдүк турмуш тажрыйбасы, жашоо образы жана шарты, маданияты, \рп-адаты, каада-салты, улуту, жашы, кулк-мүнөз\, билими, дүйнө таанымы жана көз караштары, тарыхы ж.б.у.с. өзгөчөлүктөр\ менен тыгыз байланышып, алардын (сүйлөөчүлөрдүн) белгилен\|ч\ предметке, кубулушка, процеске жана сырткы социалдык шарттарга болгон мамилесин стилистикалык формада берет. Ошондой эле, сөздүн негизги объективд\| маанисин коннотация ассоциативдик-образдык көз карашта жана троптордун негизинде

кошумчалап, толуктап турат. Коннотацияга ээ болгон бардык тилдик маңыздар текстке же оозеки кепке субъективдүү модалдуулукту берет [Арутюнова, 1991, 52-б.]. Итке байланыштуу сөздөрдүн орчундуу бөлүгүн дрессировкага (итти \йрөт\гө) байланыштуу сөздөр түзөт. Андагы бардык командаларда (буйруктарда) коннотация бар. Анткени сүйлөөчү тарабынан объектке түрдүү мамилелер, командалар, эркелеткен же орой буйруктар берилет. Биз мында негизги кинологиялык лексикадагы коннотациялык маанилерди мисалдардын негизинде иликтөөнү туура таптык.

Ит сөзү жана ал катышкан бир нече туруктуу сөз айкаштары оозеки кепте жана көркөм адабиятта терс коннотацияга ээ болот. Көптөгөн тилдерде аны өтмө маанисинде баарынан мурда адамдарга, түрдүү терс негативдүү нерселерге жана көрүнүштөргө карата колдонушат. Мисалы, 1) *Жогол, ит, көзүмө көрүнбөй; Сен ит, мен итке барбайлы; 2) Ит эле болуу; 3) Иттей чарчоо, курсагы иттей ачуу* ж.б.у.с. жагдайларды туюнтуучу бирдиктер кыргыз тилинде бат-бат кездешет. Мында *ит* сөзү жана курамында бул сөз камтылган айрым сөз айкаштары адамдарга, ар түрдүү абалдарга, процесстерге карата терс коннотативдик мааниде колдонулду. Мында сөз жана сөз айкаштары аркылуу кыргыз эли жек көргөн адамдарына жана жагымсыз көрүнүштөргө болгон өздөрүнүн терс сезимин билдиришет. Биринчи мисалда *ит* сөзү аркылуу «уятсыз, анткор, шылуун, адилетсиз ж.б.» сыяктуу адамдын сапаты белгиленип, баалоочунун же адресанттын ага болгон жийиркеничтүү, басаңдатуучу жана кемсинтүүчү негативдик мамилеси көрсөтүлдү. Экинчи мисалда *ит* сөзү акылуу сүйлөөчү өзүнүн ыңгайсыз, жагымсыз, терс, начар, аргасыз жана күлкүлүү абалда болуусун апыртып айтып жатат. Адам баласы эч качан ит жаныбарына айланып калбайт. Ал эми \чүнчү мисалдар айтылган кыймыл-аракеттин же процесстин өтө бийик деңгээлде өткөндүгүн күчөтүүчү ирониялык коннотативдик мааниде билдирди.

Мындан сырткары *ит* сөзү оозеки кептик процессте жалпы эле айдоочулар тарабынан МАИ же милиция кызматкерлерине карата дагы

колдонулат. Бул учурда *ит* сөз\ өзүнүн башкы лексикалык маанисинен сырткары өзгөчө бир терс коннотацияга ээ болгон маанини жаратат. Албетте, айдоочулар бул сөз менен МАИ же милиция кызматкерлерин атоо аркылуу аларга карата өздөрүнүн жек көр\, жактырбоо, басаңдатуучу, негативд\ жана тилдөө, каргоо сезимдерин бул сөздүн терс коннотативдик маанисинде билдиришет.

Жогоруда берилген мисалдарды улай, мындай бир кызыктуу учурду белгилеп кет\н\ туура көрдүк. Амантай Кутманалиев деген акын-импровизатор кличкасы Саркашка 2008-жылы Ош шаарында өткөрүлгөн акындардын айтышында жашы 18-20 чамасындагы бир жаш акын менен айтышып жатып, аны теңине албагансып, кемсинткенсип улам-улам эле *күчүгүм* деп басынтып, басмырлап ырдайт. Анда буга карата тигил жаш жигит:

Мен сирке болсом, сиз битсиз!

Мен чабак болсом, сиз китсиз!

Мен күчүк болсом, сиз **кимсиз?** -

деп сөзгө жыгып, катырып жооп берген. Бул ыр саптарында антитеза, параллелд\лүк, уйкаштык, урмат-сый, чукугандай сөз тапкандык сыяктуу элементтер кезигет, о.э., бул ыр саптарында *ит* сөз\ жок, бирок ошол мазмун *ким?* ат атоочунун семантикасында купуя берилип, контекстте *күчүк* сөз\ менен түзгөн антитеза (*сирке – бит, чабак – кит, күчүк – ким? → ит*), *битсиз, китсиз* сөздөрүнө карата уйкаштыгы менен дааналанып курч азил жаралды.

Бизден жашы кичине, социалдык жана кызмат абалы төмөн, абийирсиз адамдарга карата өзүбүздүн тоотпогон, кемсинткен мамилебизди билдир\де көбүнчө оозеки кепте *итибай* сөзүн коннотациялык мааниде колдонобуз. Кээ бир учурда оозеки кепте *ит* сөз\ коннотативдик маанисинде *эч ким* деген маанини да берип калат. Алсак, *ит билеби, мунун итке дагы кереги жок*.

Ит сөзүнүн өтмө, эмоционалдык-экспрессивд\ жана коннотативдик маанисин иликтөөдө кыргыз элинин чыгаан акыны Б.Сарногоевдин «Ал» аттуу ырын дагы эске алууга болот:

Ал мени **итсин** деди,

Итмин дедим...

Тек гана терикпестен күлүп туруп,

Не кылам жаман айтып жаакташып,

Мен анын **ит** экенин билип туруп.

Өзүбүз күбө болгондой, акындын каршылашы *ит* сөзүн каймана маанисинде, жек көр\сүн, басынтуусун жана өзүнүн терс мамилесин, ачуу-заарын көрсөт\чүн колдонду.

Эгерде кинологиялык *канчык* сөз\ эркек менен аялдын ортосунда болуп жаткан чыр-чатак, уруш-жаңжал маалында, эркек тарабынан аял затынын адресине карай багыттала турган болсо, анда эркектин тоотпогон, өтө жек көргөн, орой, кемсинт\ч\ ж.б. сезимин билдир\ч\ коннотативдик маани жаралат. Буга мисал катары «Жаңыл Мырза» эпосундагы Түлк\ баатырдын Жаңыл Мырзанын итине карата айткан сөзүн келтир\гө болот: «Айтты Түлк\ озунуп: **Канчыктын канчыгы** экен деп, Карсылдатып кошо уруп, Таштан-ташка алып кубалап, Тайганы неден сугалак [Саринжи, Бөкөй. Жаңыл Мырза: эпостор 1998, 228-б.]. Ошондой эле, аял кишини тилдөө, жемелөө учурунда да колдонулат. Мисалы, *Жап жаагыңды, канчык!* (оозеки кептен). Ошондой эле, айрым учурларда өзгөчө оозеки кепте *овчарка* сөз\ аял затына карата коннотативдик мааниге ээ болот. Эгерде долу, мыкаачы, мээримсиз аял кишиден каардуу, \й-бүлөсүнө жана коңшу-колонуна тынчтык бербеген сапаттар байкалса, ага шилтене *овчарка* сөз\ терс коннотацияны жаратат. Бирок көпчүлүк учурда мындай касиеттерге ээ аял затын *кабанаак ит* (орусча *злая собака*) деп да коюшат. *Кич\ уулумдун аялы чыныгы овчарка чыкты* (оозеки кептен).

Сүйлөш\ кебинде эл арасында *Иттин баласы! Иттин баласы, эшек!* деген фразалар кезигет. Албетте, бул каймана түрдө, коннотацияланып адамдарга тагыраак, жаш же орто жаштагы балдарга ата-энеси же \й-бүлөдөг\ өздөрүнөн чоң муундар тарабынан, алар качан кандайдыр бир бузукулук иш жасашса, уурулук кылышса, кимдир бирөөн\ сабап коюшса,

өздөрүнөн улууларга каяша айтып, урушуп кетишсе, аларды зек\, жемелөө жана тилдөө учурунда айтылат. Сүйлөөчүлөр бул айтымдар менен кимдир бирөөн\ тилдеп эле койбостон, багытталуучуга болгон өздөрүнүн тескери эмоциясын, баасын терс коннотациялык мааниде билгизишет.

Ал эми кинологиялык *дөбөт* лексемасы өзүнүн негизги номинативдик жана денотативдик мааниси менен катар эмоционалдуу-экспрессивдик боёктуулукка ээ коннотативдик маанини да кучагына алат. Өтмө маанисинде терс коннотацияга ээ болуп, бирөөлөргө зулумдук, зөөкүрлүк көрсөт\чүлөргө, бирөөнүн айдоосуна, тукуруусуна көнүп, зомбулук кылуучуларга ж.б. карата тилдөө иретинде колдонулат. *Сарыбайдын көпкөн дөбөттөр\ Кулбааштын буту-колун чылбыр менен байлады* («Мугалимдерге жардам»).

Машке сөз\ кыргыз тилинин сөздүгүндө «канаттууларды жытынан табуучу аңчылыкка пайдаланылуучу ит» деген оң коннотацияны жаратуучу нейтралдуу мааниге ээ сөз катары чечмеленет. Бул сөз *мамык* сөз\ менен уңгулаш болуу керек. Бирок оозеки сүйлөө кебинде көпчүлүк жаш муун бири-бири менен чатакташып, айтышып кеткен учурларында, ошондой эле бири-бирин теңине албаган кезде ачуулана, кеп өкүлдөрүнүн кимдир бирөөс\ жаратылышынан сары түскө ээ болуп, бети башы саргыч, орус улутуна окшош болсо, аны *сары машке* деп жекиришип, кемсинтишет. Мисалы, *Эй сары машке жинге тийбей жоголчу нары. Ал сары машкеге ит дагы тийбейт* ж.б. (оозеки кептен). Жогорудагы мисалдар көрсөткөндөй, *машке* сөз\ дагы өзүнүн негизи маанисинен сырткары, сүйлөө речинде терс коннотативдик мааниге ээ болоруна күбө болдук.

Негизги кинологиялык лексиканын арасында жалаң гана негативдик коннотативдик маанини билдир\ч\ сөздөрдөн сырткары, оң, туура, позитивдик коннотативдик маанини туюнтуучу лексиканы дагы кезиктир\гө болот. Алсак, кары-картаң адамдар, чал-кемпирлер, деги эле ата-энелер тарабынан айтылуучу *күчүгүм, күчүк* деген эркелет\ иретинде айтылган мээримд\ сөз бар. Муну алар балдарын сүйүп, жакшы көрүшүп,

эркелетишип, аларга мээримдерин төгүшкөндө, өздөрүнүн назик, сылык мамилелерин арнашканда жана жалынып-жалбарышканда колдонушат. Бул учурда *күчүк сөз\ бото, кулун, тай сөздөр* менен тең даражадагы семантиканы камтыйт. *Экөөңөр тең менин күчүгүмсүңөр (/сонбаев). Энеңдин бетинен өөп койчу, күчүгүм.* Күчүк сөз\ көтөрүңк\, мактоочу, позитивдик жана жактыруучу коннотацияга ээ. Бул сөз аркылуу кичирейт\, эркелет\, жалыныч маанисин туюндурган метафора берилет. Мындай коннотацияга ээ сөздөр кинологиялык лексиканын составында сейрек учурайт.

Кыргыздын белгил\ төкмө акыны Женишбек Жумакадыр өзүнүн «Замана» деген ырында кинологиялык лексиканы колдонгон:

Алдым-жуттум доору жүрүп калган Замана,

Арстанга кандектер \рүп калган Замана.

Бул жерде акын *арстан сөз* менен эл башын, ажону, акылманды, таланттууну, ал эми *кандек сөз* менен аларга асылган сөзүнөн башка, колунан иш келбеген, өз дареметин билбеген, демократиядан пайдаланууну көздөгөн бечараны атап жатат. Мындагы *кандек сөзүндө* эч кандай оң боёктуулук жок, тескерисинче, негативд\ маани камтылган.

Жогорудагы мисалдарда байкалгандай, адамдарга багыттала колдонулуучу эмоционалдык-экспрессивдик мааниге ээ болгон кинологиялык тил бирдиктеринин көпчүлүг\ кеп стилинин төмөнк\ баскычтарында колдонулары белгил\ болду.

2.7. «Ит» концепти кирген провербиалдык каражаттар

Лингвомаданият таануу \чүн провербиалдык бирдиктер баалуу маалымат бере алат. Алгач, *провербиалдык* деген сын атоочтун семантикасына мүнөздөмө бер\ биз \чүн маанил\дөй туюлат.

Провербиалдык мейкиндик термини алгачкы жолу Ю.И.Левин тарабынан макалдар аркылуу ишке ашуучу семантикалык алакалардын жыйындысын белгилөө \чүн киргизилген. Ю.И.Левин бул түшүнүкт\

паремиологиялык изилдөөнүн оптималдуу-универсалдык ыкмасы катары саноо менен, макалдар фондун көп кырлуу мейкиндик катарында кароону сунуштайт жана анын локалдуу структурасын логика-семантикалык, эстетикалык жана кээ бир башка пландарда анализдейт [Левин, 1984, 34-39-бб.]. Европа тилчилери *проверб, провербиум* деп макал-лакаптарды аташат.

Англис тилинин сөздүктөрүндөгү маалыматтарга ылайык *proverbial* сын атоочу төмөнкү маанилерге ээ: 1) макалдарга таандык: *the ~ style* “макалдардын стили”; *~ wisdom* “макалдардагы/лакаптардагы акылмандуулук”; 2) провербиалдык – “лакап болуп калган; жалпыга маалым”: *the ~ London fog* (белгилүү Лондон туманы). Англис тилинде *proverbial* сөз катышкан лексемалар, фразеологиялык бирдиктер маданий-улуттук спецификанын көрсөткүчтөрү эле болуп калбастан, универсалдуулуктун, жалпыга маалымдуулуктун белгилери катары да кызмат кылат. *We guarantee you the maximum comfort and ... the proverbial heat of the Mediterranean people!* мисалында кеп Жер ортолук деңизине жакын жайгашкан өлкөлөрдүн элдеринин кызуу кандуулуктары, темпераменттүүлүктөрү жөнүндө болуп жатат [Большой англо-русский словарь, 1992, 267-б.].

Провербиалдык сөз америкалык социолог Говард Беккердин да кол жазмаларында кезигет. Бул сөздү ал өзүнүн каада-салттарын жана маданиятын укумдан тукумга өткөрүп берүүчү, салыштырмалуу байыркы коомду атоодо колдонгон [Г.Беккер, А.Босков. Современная социологическая теория в ее преемственности и изменении. М., 1961. - 180-181-бб.].

Жалпысынан, *провербиалдык* сөз байыркылык, маданий маанилүүлүк, баалуулук, жалпыга маалымдуулук, универсалдуулук, эмоционалдуулук сыяктуу түшүнүктөрдү кучагына алат. Бул өзгөчөлүктөрдүн бардыгы бир гана макалдарга таандык болбостон, ылакаптарга, накыл сөздөргө, фразеологизмдерге, афоризмдерге, табышмактарга, белгилерге да тиешелүү болот. Ушул негизде алар биз тараптан *провербиалдык фондду түзүүчү провербиалдык бирдиктердин* классына бириктирилди.

2.7.1. **Фразеологизмдер** – улуттук маданиятты, менталитетти чагылдырган баалуу булак. Калктын итке байланыштуу, жаныбарларга, канаттууларга, каада-салт, ырым-жырым, адеп-ахлакка, жалпы эле жашоо образына байланыштуу көз карашы фразеологизмдерге сиңген. Фразеологизмде калктын маданий өнүгүүсүнүн узак процесси камтылуу менен, анда маданий жоболор, стереотип, архетиптер кеңири орун алат. Мисалы, *үрүп чыгар ити жок* – колунда жок, өтө кедей, абдан жарды, *ити чөп жеп калуу* – иши оңоло баштоо, ийгиликтерге жетишип, турмуш нугу жакшы жакка бурулуу деген маанилерди туюндурган фразеологизмдер. Ошол эле учурда алар калктын жашоо деңгээлин, образын чагылткан мурастык түшүнүк болуп эсептелет. Бул фразеологизмдердеги маданий маани – көчмөн кыргыз элинин мурдатан итке жакын болуп, аны асырап, турмушунда ар дайым \й-жайына жана мал-мүлкүнө сакчы иретинде пайдалангандыгынан кабар берүүчү маани.

М.Дж.Тагаев өзүнүн «Полипарадигмальное описание морфемики и словообразования» аттуу эмгегинде фразеологиялык бирдиктин тутумунда маданий маалымат кеңири камтыларын белгилеп, «Носителем культуроведческой информации является слово, фразеологическая единица, произведения фольклора, текст, историческая личность. Из перечисленных единиц главным объектом культуроведческого анализа стали фразеологические единицы, которые в коллективной памяти народа наделены символическим, образно-метафорическим значением. Синтезируя архетипические и прототипические смыслы в языковых формах, фразеологизмы определяют ментальность и поведенческие нормы людей, относящихся к данному языку» [Тагаев, 2004, 6-б.] деген ойду айткан. Ошентип, фразеологиялык бирдиктерди изилдөө аркылуу тилде камтылган улуттук лингвомаданий түшүнүктөрдүн мейкиндигин аныктоого болот. Бул диссертациялык иштин 3-бабында проverbsиалдык бирдиктердеги когнитемаларды анализдөөдө итке байланыштуу фразеологиялык бирдиктер талдоого алынып, андагы маданий маалыматтар кеңири каралат.

2.7.2. **Макал-лакаптарда** ата-бабаларыбыздын учкул жана накыл сөздөрүндө элибиздин акылман ойлору, дүйнө таанымы, жашоо образы, философиясы жана ааламга болгон көз караштары чагылдырылат. Макал-лакаптардын ролу жана позициясы биздин коомдук жашообузда абдан маанилүү. Анткени алар төмөнкүдөй касиеттерге жана өзгөчөлүктөргө ээ:

- алардын жардамында биз элибиздин көөнөргүс тарыхын, үрп-адатын, каада-салтын, маданиятын, менталитетин, турмуштук тажрыйбасын таанып биле алабыз, о.э., алар көп жылдардан бери келе жаткан, түбөлүктүү акылмандуулукту чагылтышып, адамзат коомунун турмуштук баалуулуктары жана түгөнгүс, баалуу тилдик кенчи жөнүндө кабар берет;

- алар жаш муунду тарбиялоодо, окутуп-үйрөтүүдө, моралдык принциптердин негизинде жана нравалык жактан жаштарды тарбиялоодо абдан маанилүү ролду ойношот;

- алар биздин кебибизди туура, так, жеткиликтүү, таасирлүү, эффективдүү кылып, кебибизде кооздукту жаратат;

- алардын жардамында биз өзүбүздүн ойду жана идеяны кыска-нуска, компакттуу жана образдуу билдире алабыз;

- эгерде биз аларды ыгын таап, туура жагдайда пайдалансак, бул жагдай эстен кеткис же унутулгус болуп, көпкө чейин эсте сакталат;

- жалпысынан алар бизди кыйын учурларда чечкиндүү жана кайраттуу болуубузга багыттап, орчундуу жагдайлардан, кыйын ситуациялардан чыгууда кеңеш берет.

Макал-лакаптар - паремиялардын эң көп таркаган түрлөрү. Паремиялардын башка түрлөрүнө салыштырмалуу кинологиялык лексика макал-лакаптарда басымдуу колдонулат. Буга биз тараптан топтолгон 650гө жакын кинологиялык лексиканы камтыган макал-лакаптар күбө. «Ит» концепти макал-лакаптарда көбүрөөк орун алышына, байыркы мезгилдерден бери көчмөн кыргыздардын ит багып жашап келүүсү, о.э., иттин жашоосу эзелтеден адамзат коому менен тыгыз байланышып калуусу себептүү. Андыктан ит жаныбарынын бири болгон иттин макал-лакаптардагы орду

өзгөчө. Буга бир нече элдердин макал-лакаптарында башка \й жаныбарларына караганда итке байланыштуу макал-лакаптардын басымдуу болуусу дагы күбө.

Ит сөз\ кыргыз жана орус тилдериндеги макал-лакап, фразеологизмдерде төмөнк\ сапаттар жана түшүнүктөр менен ассоциацияланат: *ачка, \шүгөн, чарчаган, ачуулуу, сак, берилген, өз жанын аябаган, кызганчаак, күнөөкөр, көрөгөч, уятсыз, бактысыз, кыйын турмуш, кадырсыз өлүм* ж.б. [Козлова, 2001, 3-10-бб.]. Бул маанилердин баары метафоралык жана салыштырма маанилердин жардамында берилет. Мындай семантика көбүнчө макал-лакаптарга жана фразеологизмдерге мүнөзд\.

Бул пунктта биз макал-лакаптардын составындагы «*Ит*» концептинин ордун аныктап, аны бир аз иликтөөгө алмакчыбыз. Ал эми *ит* темасын камтыган макал-лакаптардын толук катмары эмгектин \чүнч\ бабында провербиалдык бирдиктерди талкуулоодо кенен каралмакчы. *Ит* темасын камтыган макал-лакаптардын көпчүлүг\ проф. Ж.Мукамбаевдин «Эл ичи – өнөр кенчи», «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүг\» жана Орозбек Айтымбеттин «Кара кыргыз» аттуу 5 томдук ири эмгектеринде орун алган. Ж.Мукамбаев жергеталдык кыргыздардын диалектилик макал-лакаптарын изилдеген жана топтогон, ал эми Орозбек Айтымбет басымдуу түрдө кытайлык кыргыздардын лексикасын иликтеген.

«*Ит*» концептинин орду макал-лакаптарда бир кылка эмес. Мындай макал-лакаптар маанилери жана колдонулуу жагдайлары боюнча ар түрд\ . Алсак, *Ит сыйласаң, килемди булгайт* эквив. *килемге чычат* макалында *ит* сөз\ каймана маанисинде уятсыз, сый жарашпаган, арамза адамды билдир\ \ үчүн бул макалдан орун алган.

«*Ит*» концептин камтыган макал-лакаптардын басымдуу көпчүлүк бөлүгүндө *ит* сөз\ өтмө маанисинде берилип, адамдарга карата шилтенилип, алардын ар түрд\ \ терс сапаттарын, касиеттерин ачып берет. Ошондой эле, *ит* темасын камтыган макал-лакаптар бул сөздүн эмоционалдык-экспрессивдик өтмө маанисинин жардамында адамдардын туура эмес, кара

мүртөз, адеп-ахлаксыз, элге жакпаган, коомго жат, олдоксон, жаман, бузук мүнөзүн жана арамзалыгын белгилеп көрсөтүү үчүн колдонулат. Мисалы, *Айдай чырайды, иттей кыял бузат* макалында адамда келишкен келбети, чырай жүзү болуп, мүнөзү начар болсо, анын сулуулугу эч нерсеге арзыбайт деген маани бар. Эл ичинде көбүнчө адамдын сырткы сулуулугу эмес, ички жан дүйнөсүнүн тазалыгы, сулуулугу өзгөчө бааланат. *Ит итти жумшайт, ит куйругун жумшайт* кандайдыр бир жумушту аткарууну каалабай, арамзалыктары кармап, бири-бирине ишенип, анысы мунусуна тапшыра беришсе, жыйынтыгында эч нерсе аткарылбайт деген ой камтылган.

Ал эми ит жаныбарынын биздин жашообуздагы тууралуулугун, акыйкаттуулугун, пайдалуулугун ж.б. жакшы сапаттарын белгилөө үчүн *Ит - унаа, катын – жапаа; Ичи тарды ит кабат* сыяктуу макалдарды айтышкан.

Кыргыз тилинде ит жаныбарынын өзүнө багытталып, аны сыпаттоочу макал-лакаптар да жок эмес. Мисалы, *Итти баксаң сырттан бак, кой алдырбайт короодон* макалында короо-жайды кайтаруу үчүн алгыр, күчтүү иттер талап кылынуусу айтылууда. *Ити семиз малы арык - жер азгыны, ынтымагы болбосо эл азгыны* макалында жерде тоют, жайытта от болбой калып, жут болсо, мал кырылат, тоо боорунда отурукташкан кыргыздардын шартында өлгөн малдын тарпын итке беришет, же алысыраак көрүнбөгөн кокту-колотко, аң, жарга ыргытып жиберешет. Муну жолбун иттер таап жешип, эттенишет, семиришет деген идея жатат. Мындай макалдардын катарына *Ит – адамдын досу; Иттин ачуусу куйругунан билинет, аттын ачуусу кулагынан билинет* ж.б.у.с. макалдарды да кошууга болот. Ал эми «*Ичи ооруган күлкү сүйбөйт, ит күлүгүн түлкү сүйбөйт*» деген макалды түз мааниде итке карата да, өтмө маанисинде адамдарга карата да колдонууга болот. Эгерде кожоюндун короочу ити күлкү, сак жана алгыр болсо, түлкү, карышкыр, чөө бөрү сыяктуу ууру жырткыч жаныбарлар анын көзүнө чөп сала алышпайт жана ага өч болушат.

Бул эмгекти жазууда биз итке байланыштуу бир нече макал-лакаптарды стандартсыз жол менен дагы анализдеп чыкканбыз. Бул максатка

ылайык алардын башкы маанилери, идеясы, колдонулуусунун негизги максаттары, шарттары жана жагдайлары аныкталып, кенен теориялык маалымат берилип, күндөлүк турмуштан алынган иллюстрациялоочу мисалдар менен жабдыдык. Мисал катарында алардын бирөөсүн көрсөтө кетели:

Ак ит, кара ит - баары бир ит

Негизги идеясы сүйлөөчү, негизинен, жактырбаган, же терс таасирге ээ тигил же бул нерсенин, процесстин, кубулуштун, көрүнүштүн, учурдун жана сапаттын айрым бир, анча мааниге ээ эмес бөтөнчөлүктөрүнө карабастан, жалпысынан бири-биринен айырмасы, өзгөчөлүгү жоктугун, алардын бирдейлигин жана барабардыгын ачып көрсөтүү болуп эсептелет.

Башкы максаты бир тектүү заттарды, процесстерди айрым кичине өзгөчөлүктөрүнө карабастан, бирдей, барабар жана бири-биринен айырмасы жок абалга алып келүү.

Түпкү шарты жалпылоо жана барабарлоо шартына ылайык негизги маңызы бир, бирок ар түрдүү формага, түскө, мүнөзгө, сыпатка ээ буюмдарды жана көрүнүштөрдү бир типке жана түргө өткөрүү, б.а., жалпылоо. Мындайда салыштырылып жаткан объекттер, нерселер жана көрүнүштөр өңү, формасы, көлөмү, өлчөмү, наркы, даамы, сырткы түзүлүшү жана башка касиеттери боюнча бир аз айырмаланып, жалпысынан окшош, бирдей сапатка ээ болуулары зарыл. Антпесе, колдонулган макал орунсуз же жайсыз болуп калат.

Колдонулуу жагдайлары:

1) ар түрдүү, бирок сапаттары жагынан окшош, бирдей, маанисиз эле эки нерсенин бирөөсүн тандоо маалында, б.а., альтернативдик учурда;

2) жалпы мааниге, мүнөзгө ээ болгон, бирок бири-биринен кээ бир гана белгилери менен бир аз айырмаланган бир нече предметтердин арасынан бирөөсүн бөлүп алууда (бирок алган адам алардын кайсы бирине ээ болсо да зыян тартпайт);

3) бири-биринен эч кандай өзгөчөлүг\ жок объекттердин бирөөсүн тандай албай, башы каткан адамга, башка калыс бирөөлөр тарабынан кимисин тандасаң да айырмасы жок, өкүнбөйсүң дегенсип, кеңеш берилген учурда;

4) жалпы жонунан бирдей бардык көрүнүштөрд\, нерселерди, алардын айрым өзгөчөлүктөрүн жокко чыгарып, бир типке келтир\дө, тектеш кылууда аталган макал колдонулат.

Биздин күндөлүк турмушубузда кезиг\ч\, мүмкүн болгон иллюстрациялык мисалдар: *Ак ит, кара ит - баары бир ит.*

Биринчи учур. Кимдир бирөөнүн ити күчүктөд\ дейли. Дагы бир \й-бүлөдө күчүг\ жок. Анда бул \й-бүлөдөг\ эң кич\ баласы ээ-жаа бербей, ата-энесинин кулагын койбой, күчүк алалы деп безилдей берет. Улам кайталанган көрүнүштөн соң, уулунун көктүгүнө чыдабай, тажаган атасы баласынын сунушуна ачуулана макул болот. Анда уулу – «Эки бөлтөйгөн ала-була, дагы эки боз-ала түстөгүс\ бар экен, кайсы бирин алып келейин? - деп, атасына кеңеш салгандай дагы бир ирет кайрылат. Бул учурда атасы жактырбагансып - *«Ак ит, кара ит - баары бир ит, каалаганыңды алып келе бер»* – деп жооп берет.

Экинчи учур. Эки жигит арак саткан дүкөнгө киришти дейли. Кирер замат эле, текчеде тизилген арак-шарап, виолорго көздөр\ түшөт. Анда алардын бирөөс\ экинчисинен: «Арактардын баалары бирдей эле экен, кайсынысын алалы, бул *«Родниктиби»* же тиги *«Русская водканыбы»?* » - деп сурайт. Мындайда ал унчукпай туруп: *«Ак ит, кара ит - баары бир ит, эмнесин болсо да ала беребиз, айырмасы жок, сырткы этикеткасы гана бөлөк болбосо, ичи бирдей»* - деп айтат.

Биринчи мисалда *ит* сөз\ каймана, кыйыр маанисинде эмес, түз маанисинде колдонулду. *Ит* дегенде биз жаныбардын өзүн түшүндүк, өз\ жөнүндө сөз болду. Экинчи учурда ит жөнүндө сөз болгон жок. Болгону сырткы формасы, наркы, даамы, массасы, сапаты, бир эле жайда сатыла тургандыгы ж.б.у.с. заттар жөнүндө айтылды. Макалда *ит* сөз\ аркылуу

жалпысынан бир типт\ жана окшош, бирок терс таасирдеги ар кыл заттар белгиленди. Жандайдын объекти катары позитивд\ нерселер тандалбайт.

Биздин анализ көрсөткөндөй *ит* сөз\ катышкан макал-лакаптар күндөлүк оозеки пикир алышууда эң керект\ жана маанил\ элемент катары саналат. Алар салттык түрдө адамдардын, заттардын жана процесс, кубулуштардын мүнөзд\ белгилерин баалоодо жана белгилөөдө чоң ролду ойношот.

2.7.3. **Афоризм** грекче *aphorismos* сөзүнөн бизче «кыска санат сөз» дегенди билдирет. Афоризмдер байыркы доордо эле пайда болушкан, бирок бул терминди биринчи жолу байыркы грек окумуштуусу Гиппократ илимге киргизген. Тарыхта из калтырган улуу инсандардын арасында афоризм калтырбаганы жок болсо керек. Мисалы, Фрэнсис Бэкондун «Билим - бул күч» деген афоризми баарыбызга белгил\ . Афоризмдерди жаратуучу чебер адистер катары пайгамбарларды, окумуштууларды, ойчул-философторду, акындарды, жазуучуларды, аскер башчыларын жана авантюристтерди айтууга болот [Вешнев, 1983, 279-280-бб.].

Көпчүлүк афоризмдер \ч-төрт эле сөздөн туруп, таасирд\ болуп, эске тутууга жеңил болгондуктан, оозеки кепте бат-бат колдонулат. Афоризм сыяктуу айтылмалар байыркы египеттеги папирустарда, байыркы Грецияда, Римде, Кытайда, Индияда кезигет [Рехлова, 2007, 62-68-бб.].

Көптөгөн булактарда афоризмдин ар түрд\, популярдуу аныктамалары бар. Алардын белгил\лөрүн атай кетели:

- афоризм – аң-сезимде сактала турган кыска тексттик формага ээ болгондуктан, адамдар тарабынан керект\ учурларда эске түшүрүлүп, улам кайталанып айтылып туруучу оригиналдуу, бүткөн бир ой;

- афоризм – курч, кыска формада берил\ч\, ойдун таамай, таасирд\ жана кокустан ачык айтылуусу менен мүнөздөл\ч\ белгил\ бир автордун жалпыланган, терең жана бүтүн ою;

- афоризм – кандайдыр бир ойду так чагылтууга, көрсөт\гө жөндөмд\, макал-лакап сыяктуу кыска накыл сөз;

- илимпоз Н.М.Калашникованын ою боюнча, афоризм жалпы мүнөздүү, макал-лакаптарга окшош микротексттер сыяктуу.

Жыйынтыктап айтканда, афоризм – автору көрсөтүлүп айтылган санат сөз жана ал макалдар фондун толуктоочу бирден бир булак экендиги менен, жалпысынан, бардык окумуштуулар макул болушат.

Биз эмгегибизде афоризмдерди макалдардай эле статуста карап, алардын бир нечесин «Ит» компоненттүү проverbsиалдык бирдиктердеги когнитемаларды аныктоодо кеңири карап чыктык. Бул максатка ылайык изилдөө материалыбызга А.Жапановдун 2 томдук афоризмдер жыйнагынан алынган: *Коркок ит тиштегенге караганда, көп үрөт* (Квинт Курций Руф I к. Рим тарыхчысы жана кеп чечени); *Сөөк батыраак тиштеген итке тиет* (Дрю Джон (1827-1862) – америкалык актер); *Абдан карып калган иттин чынжырга көнүш кыйын болот* (Публилий Сир (б.з.ч. I к.) – Римге таандык Сириялык мимеограф-акыны) ж.б.у.с. афоризмдерди иргеп алдык [Жапанов, 2011, 2 т.]. *Ит* сөзүнүн маани-маңызын ачып берүүдө, когнитивдик белгилерди аныктоодо, проverbsиалдык бирдиктердин катарына кирүүчү, ит темасын камтыган афоризмдерди жемиштүү пайдаланууга болот. Андыктан эмгектин үчүнчү бабында жогоруда аталган булактан алынган 21 афоризм макал-лакаптар жана фразеологизмдер ж.б. менен катар талдоого алынмакчы.

2.7.4. **Табышмак** - паремиялогия тармагынын предметтеринин бири жана дүйнөдөгү көпчүлүк элдердин поэзиясынын сүйүктүү жанры.

Табышмак дүйнөдөгү бардык эле элдердин оозеки чыгармачылыгында кеңири учурайт. Кандайдыр бир затты, көрүнүштү же башка абстракттуу түшүнүктөрдү өз аты менен атабай, алардын негизги белгилерин айтып, аталышын башка бирөөлөрдүн табуусун талап кылган тапшырма түрүндөгү чакан чыгармаларды табышмактарга кошушат. Мис., *Асты таши, \ст \ таши, ортосунда бышкан аш* деген табышмактын жообу *данек* болууга тийиш. Анткени анда *данектин* негизги белгилери көрсөтүлүп жатат [Шериев, Муратов, 1994, 157-б.]. Демек, биздин оюбузча, табышмак – кандайдыр бир заттын же кубулуштун каймана түрдө айтылган элесин өзүнө камтыган,

жандырмагын табуучунун сезимталдыгына, зээнд\лүгүнө багытталган кыска, фольклордук жанр. Ал эми табышмак айтуу – кандайдыр бир белгисиз нерсенин жандырмагын же чечмеленишин табууну сунуштоо. Башка элдер сыяктуу эле кыргыз элинин табышмактары да бай жана ар түрд\л. Азыркы мезгилде алар улуттук казынада камкордук менен эле сакталып турбастан, жыйноочу-илимпоздор тарабынан өз мезгилинде толукталып турат. Табышмактарды окуп \йрөн\ - алардын жанрдык спецификасын аныктоого, айырмалоочу өзгөчөлүктөрүн жана белгилерин далилдеп түшүндүр\лгө жол берет [Устиева, 2011, 26-б.].

Биздин диссертациялык эмгегибизде да провербиалдык каражаттардын катарын толуктаган «Ит» концептин материалдаштырган он бир табышмак чогултулган. Аларды эки кичинекей топко бөлүп кароого болот. Биринчи топко кыргыз адабий тилинин нормасына жооп берип, жалпыга түшүнүкт\л, стандарттуу түрдө колдонулуп келе жаткан табышмактарды киргиз\лгө болот. Мисалы, *Аргый, аргый жүгүрөт, аргымакча бүгүлөт, муну ойлоп ким билет?* (Тайган); *Өз\ \йдүн кулагы, бир жаныбар бул дагы* (Ит); *Аттан бийик, иттен нас* (Ээр); *Кичинекей кара күчүк \йгө эч кимди киргизбейт* (Кулпу). Бул топтогу табышмактарда ит жаныбарына нейтралдуу жана позитивд\л баа берилип, анын коомдогу пайдалуулугу, жөндөмд\лүг\, көлөм\ жана сакчылык кызматы жөнүндө учкай белгиленген. Экинчи топко проф. Ж.Мукамбаевдин *Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүг* аттуу көлөмд\л эмгегинен алынган табышмактарды кошууга болот. Алсак, *Көз\ үңкүр, бейли тар, бадува кылып баш курса, эч ойлобойт намыс-ар, Урумда бар, Кырымда бар, бул сөзүмдө бар бир кавар* (Ит); *Борс-борс, борсулдак, торс-торс торсулдак* (Күчүк); *Олочодо от күйөт, Ысык-Көлдө ит \рөт* (От, бака); *Орой-орой от күйөт, кара көлдө ит \рөт, шывак башы шырт этет, карга башы корк этет* (Бөрүнүн көз\, бака, шамал, мөндүр) ж.б. Бул диалектилик табышмактар саны жагынан басымдуулук кылат жана структуралары боюнча татаал синтаксистик түзүлүшкө ээ. Бул мисалдарда ит жаныбары кадыр-баркка, сый-урматка, жашоодо анча деле маанил\лүккө

татыктуу эместей сыпатталып, ага жөнөкөй салкын мамиле билдирилет. Бирок айрымдарында ит жаныбары жөнүндө айтылбастан, *ит* сөз\ табышмактын структурасын куруудагы бир элемент катары эле катышат. Жогоруда келтирилген табышмактар эмгектин 3-бабында «*Ит*» компоненти бар провербиалдык каражаттардагы когнитемаларды аныктоодо дагы колдонулуп, кеңири анализденет.

2.7.5. Улуттук символдор – лингвоэтномаданиятыбыздын көөнөргүс фрагменти. Символ (грекче *symbolon* – шарттуу белги; идеяны, түшүнүкт\ жана образды шарттуу туюндуруучу нерсе; нерсенин шарттуу аталышы) – жогорку абстракттуу маанидеги конкретт\ предмет же каада-салт, ырым-жырым ж.б.га мүнөзд\ кыймыл-аракеттер. Кыргыз элинин каада-салтынын негизин ырым-жырым түзөт. Ырым-жырымдагы шарттуу кыймыл-аракеттер жана ал ырымга мүнөзд\ нерселер символдук мааниге ээ.

Символго К.Юнг: «Символом мы называем термин, название или даже образ, обладающий помимо своего общеупотребительного еще и особым дополнительным значением, несущим нечто неопределенное, неизвестное. Символическим является такое слово или образ, значение которого выходит за рамки прямого и не поддается точному определению или объяснению. Когда разум пытается объять некий символ, то неизбежно приходит к идеям, лежащим за пределами логики» [Юнг, 1997, 21-б.] деген аныктама берген. Андыктан символ түшүнүкт\ негизги мааниден тышкары өзгөчө бүдөмүк, анык эмес, логикага баш ийбеген сырдуу мааниге ээ болот.

В.Тэрнер өзүнүн бир илимий эмгегинде: «Ырым-жырым символу – каада-салт, ырым-жырым, жүрүм-турумуна мүнөзд\ өзгөчөлүкт\ туюндурган эң кичине бирдик» деген аныктама берген. Ырым-жырымга мүнөзд\ кыймыл-аракетте колдонулган нерсе жөнөкөй нерсе болбостон, аткарып жаткан адам элестеткен өзгөчө дарылык касиетке, кандайдыр бир тилектин орундаларын туюндуруучу мүнөзгө ээ [Тэрнер, 1983, 24-б.].

Кыргыз элинин лингвомаданиятында кинологиялык лексика катышкан символдор кезигет. Алсак, элдик ырым-жырым, ишенич боюнча жаш баланы

ит жалак кылуу - аны денесине чыккан *бүдүр* оорудан сакайтууну туюндурган символ. *Ит жалак* - жаш балдардын денесине же итке чыга турган *бүдүр* оору, ал эми ошол *бүдүр* ооруга айран сыйпап итке жалатуу жана анын шилекейи менен сакайтуу жөрөлгөсү - бул баланы оорудан айыктыруунун белгиси.

Жаңы төрөлгөн наристеге биринчи ирет кийгизилүүчү көйнөк - *ит көйнөк* деп аталат. Ит көйнөк жашы улгайган кары адамдардын кийиминен же эски кийим-кечеден алынып тигилген. Көбүнчө ак түстөгү ит көйнөктү алгач ырымдап итке, андан соң наристеге кийгизишкен. Маселен, буга «Эр Төштүк» эпосундагы Жоодарбешим баатырдын балалык мезгилде кийген кийими мүнөздүү, анын *бит көйнөгү*, бизче *ит көйнөгү* далил. Бул ырым оору-сыркоодон сактайт деген кыргыздын байыркы тотемисттик диний ишенимдеринен улам келип чыккан.

Кыргыз элинин менталитетине, каада-салтына ылайык жаралган *ит ырылдабас* деген сөз бар. *Ит ырылдабас* – илгери кызды Үйдөн узатып жатканда жеңелер тарабынан күйөө баладан алынган каада пул. Демек, *ит ырылдабас бер* - куда тарапты ыраазы кылууну, аларга ооз басырык берүүнү туюндурчу символ.

Кыргыз элинин ырым-жырым, ишеним, тыюу жөрөлгөлөрүнө ылайык жаш баланы көз тийүүдөн сактоо үчүн ага көз мончок тагып коюшкан жана ит аякты кечиртишкен. Мындан улам, *ит аяк кечир* ырымы келип чыккан. *Ит аяк кечир* - баланы көз тийбесин деп, ит аяктан аттатып, ырымдоону билдирүүчү белги.

Ит аякты тептирбөө – жаш баланы ар кандай жугуштуу, жаман, айыкпас оорулардан сактоо жана алдын алуу жөнүндөгү белги. Элдик ырым-жырымга жана сокур ишенимге ылайык ит аякты айрыкча жаш балдар теппеш керек, анткени итий болуп калат деген ишенич бар. Итий сөзүнүн уңгусу гиппологиялык текст болушу мүмкүн.

2.7.6. «Ит» концептиндеги магиялык-мифтик катмар. Байыркы орток түрк тилинде «Ит» концептинде сырдуу маани болгондугу белгилүү.

Изилдөөчүлөр тунгус-манжуу жана кет мифтерине кайрылышып, аларда да итке карата өзгөчө мамиле болгондугун баса белгилешет [Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, 2006, 730-б.].

Эзелки түрктөрдүн ритуалдык практикасында ит затына өзгөчө орун берилген. Алардын магиялык салтында ит борбордук мааниде экендиги маалым. Айрыкча, башкыр, татар, түркмөн, чуваш жана якуттар ымыркайлардын төрөлүш, ат коюш, чыйралыш жөрөлгөлөрүндө итти көп пайдаланышкан [Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М.: Наука, 2002. – 649-б.]. Ошол ритуалдарга байланыштуу аталыштар азыр да кенен учурайт: карачай-балкарча *итлик көлек* «ит көйнөк, ымыркайдын биринчи көйнөгү», казакча *ит көйлек* «ит көйнөк», карачай-балкарча *итлик чач* «бөбөктүн алгачкы кыркылчу чачы» ж.б. Түрк элдериндеги ат коюу ырымында да бөбөктөрдү сактоо максатында ит аталышын пайдалануу таркалган: *Итигул, Күчүкбай, Ногой* ж.б. Кыпчак-өзбектерде «көчирма» салты бар. Бул ритуал аркылуу ымыркайлардан зыяндуу духтарды алып итке «жөнөтүү» жөрөлгөсү ишке ашырылат. Бөбөк үчүн садага чалынган сарыкүрөң кочкорго бакшы-шаман бул духтарды өткөрөт, анын баш этин, жана баланын жакындарынын маңдайы тийген ундан жасалган бытыраларды итке беришет. Бул азыктарга шаман жаман духтарды өткөзүп, булар аркылуу итке берилет. Бөбөк денесиндеги жамандыктар кочкорго, унга, камырга, бытырага жана итке өтүшү менен жеңилденет деген ишеним болгон.

Өзбектердин ошол эле тобунда *ит иррилар* «ит ырылдаар» деген ырым-жырымы бар. Бул салт үйлөнүү тоюнда колдонулат. Кечкурун келиндин туугандары үйгө кире бериште күйөө үчүн ар кандай тоскоолдуктарды жаратышат: аркан тосушат, эшикти жаап алышат, аялдардан бирөө итти туурап ырылдайт. Күйөө балдар акы төлөп гана үйгө кире алышат. Кыпчак-өзбектерде биздеги бука тартыш оюну ит тартыш деп аталат. Оюн да ритуалдык-символдук маанисинде иттердин кыймыл-аракетин чагылдырат [Шаниязов, 1974, 328-319-бб.].

Айрым фольклордук чыгармаларда иттин коргоочу кызматы өтө таасын баяндалат. Алтай мифтеринде жерди, адамдарды жер астындагы Эрлик-бий аттуу дөөдөн, жаман духтардан *эки кара ит* колдойт деп айтылат. Булардын аты – Азар менен Казар [СИПЯ. 2006. 731-б.]. Чуваштарда кара буудайды ит сактап адамга берген деген миф бар [Ошондо эле. 732-б.].

«Манас» эпосунда калмак баатыры Жолой «комдонуп жаткан кара иттей Маңдайында кашы бар» деп сүрөттөлөт.

Ушул максаттарда кара ит өзгөчө күчкө ээ айбан катары баалангандыгын көрүүгө болот.

Иттин оң сапаттарын белгилөөчү көз караш биздин элде да жок эмес. Алсак, кыргыздарда иттин ниети жакшы, ак, ал \й-бүлөдө жаш балдар көп болуусун тилейт, анткени алар итке \йдөн тынымсыз нан алып чыгып берип турушат деген сөздөрдү угууга болот. Мындан сырткары бул пикирди кубаттоочу *Балалуу \й - базар, баласыз \й – мазар; Балалуу \й – кубанычтын куту, баласыз \й – кубанычтын жуту* деген макалдар дагы бар. Ал эми мышык, тескерисинче, \й-бүлөдө жаш бала болбосо, кемпир-чалдын көзү сокур болуп, мен алардын этегинде уктасам деп тилейт дешет. Демек, эл ишениминде ит ак ниет, жакшылыкты каалоочу, мышык кара ниет жаныбар деген жоромол жашайт. Ит менен мышык контрасттык символдор катары бааланат.

Жогоруда айтылган ит жаныбарынын оң сапаттарын көрсөтүүчү белгилерден сырткары итти ыпыластыктын, арамдыктын белгиси катары баалоочу көз караштар да жашайт. Мисалы, көпчүлүк мусулман элдеринде диний түшүнүктөргө жана \рп-адатка ылайык ит жаныбары арам делинип иттерге карата аруулукту, түстөрдү, ыйык нерселерди атоодо колдонулуучу *Ак сөз* колдонулбайт (арабча *хак* «таза, туура»). *Ак сөзүнүн ордуна куу, куба сөздөр* иштетилет. Тил илиминде бул көрүнүш табу (тергөө) деп аталат. Айрым чыгыш элдеринде ит эти баалуу азык катары колдонулат.

Кинологиялык лексика катышкан символдор макал-лакаптарда да кезигет. Бирок макалдардагы белгилерде ырым-жырым, туюк ишеним

белгилери байкалбайт. Макалдардагы белгилер ырым-жырым, каада-салттык белгилерге караганда улуттук өзгөчөлүктөрд\ алсыз билдиришет. Анда аларга кыскача көз жүгүртөл\:

- *Ит - жети казынанын бири* – адамдын жашоосунда ит байлык катары саналып, алтын, күмүш, дилде ж.б. сыяктуу кымбат баалуу буюмдар катары каралат. Ит мал сыяктуу кабыл алынып, анын көп жана тез-тез төлдөш\ байлык катары саналгандыр, мүмкүн, исламга чейинки жашообузда анын эти жашообузда азык катары колдонулгандыр.

- *Катын – жапаа, ит – унаа*. Бул учкул сөздө аял жаман ойлуулуктун, жүз\ каралыктын, ит ишеничтин, эмгекчилдиктин, ээсине берилгендиктин, адал ойлуулуктун белгиси. Бул этностук көз караш. Аял тууралуу буга тетири да элдик пикир учурайт.

- *Токчулукта ит күчөйт, ачарчылыкта бит күчөйт*. Эгерде жер жүзүндө молчулук, токчулук, тамак-аш жетишт\к кеңиричилик болсо, иттердин да курсагы кенен тоюп, тукумдоолоруна, көбөйүшүнө шарт түзүлөт. Белгил\к бир аймакта жолбун эмес нормалдуу жашоо образын кечирген иттердин көп болуусу токчулуктан кабар берет.

- *Адеби жок жигит – жүгөн\ жок атка окшойт, адеби жок катын – кабанаак итке окшойт*. Адамзат коомунда, жекече \й-бүлөдө аял затынын орду бийик. Бирок бул сыйлуу орунга аял киши өз\ татыктуу болуусу абзел. Жашоодо жүрүм-турум, маданият, этика нормаларын сактабаган, орой, адепсиз, ажаан, тажаал аялдар жок эмес, алар өздөрүнүн мындай терс касиеттери, мүнөздөр\ менен кабанаак итке окшоштурулат. Алар адамга рухий жараат жаратат, көңүлүн чөктүрөт, стресске алып келет.

Ит карышкыр сыяктуу эле байыркы көп элдердин, анын ичинен кыргыз урууларынын да тотем-жаныбары болгондугун ырастаган илимий изилдөөлөр бар. Кыргыз санжыраларында айтылган мифологиялык сары иттер тотемизмдин таасирлери жөнүндө кабар берет. Ит жаныбары байыркы кыргыздардын түшүнүктөрүндө түрд\к оорулардан, табигый ж.б. кокустуктардан, кайгы-муңдан арылтчу касиетке ээ болгон. Итке «көз\ ачык»

жандык катары мамиле жасашып, жаңы төрөлгөн балдарга (эгерде туулган балдар токтобой чарчап калса) ырым-жырым жасоодо анын тиштерин, баш сөөгүн, жүнүн пайдаланышкан. Итти сабап-кордогон адамдын баласы тубаса итий оорусу менен төрөлөт деген түшүнүк болгон. Бул ооруга кабылган баланы иттин баш сөөг\ ж.б. менен дарылашкан [Каратаев, Эралиев, 2005, 196-197-бб.]. Мындан ит эти кайсы бир учурларда азык болгондугу байкалат. Бул этностун айрым бөлүг\ кыргыздардын этногенезин түз\лгө катышкандыгы белгил\.

2.8. Кинологиялык лексемалардын тексттеги статистикасы

Биз бул параграфта кинологиялык сөздөрдүн көркөм чыгармадагы санын аныктоо үчүн объект катары Ч.Айтматовдун «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт» повестин алдык. Бул чыгарманын атында эле биз изилдеп жаткан кинологиялык лексема катышат. Повестте бизди кызыктырган Ала-Дөбөт тууралуу да бир нече эпизоддор бар. Мында *Ала-Дөбөт* сөз\ менен ит жаныбары сүрөттөлбөстөн, иттин кейпине окшогон булуң жөнүндө айтылат.

Чыгарманын орус жана кыргыз тилдеринде берилген, кинологиялык лексика катышкан фрагменттерин топтоп, сүйлөм иретинде келтирип, аларга сөз түркүмдөр\ боюнча анализ жасадык. Повесттин кыргыз тилиндеги берилишинде орун алган, кинологиялык сөздөр катышкан айрым \зүмдөрдүн топтому:

Деңиз жакалай жорткон Ала-Дөбөт. Иттин даакысы. Жолоочунан калгысы келбей ээрчип алган Ала-Дөбөт. Ала-Дөбөт \йгө кайтты. Ала-Дөбөт жанга жакын, ынак. Өз ордунда Ала-Дөбөт канчалык алп да, боорукер да экенин, бузулбас, козголбос экенин Кириск эми түшүнд\. *Ала-Дөбөт тосуп чыгар. Ала-Дөбөт алдагачан \йгө кетип калыптыр. Жанга жолдош, касиети чоң Ала-Дөбөт бизди ээрчип чуркаса сууга чөгүп кетмек. Ала-Дөбөттүн айылды кайтарып калганы жакшы эмеспи. Жээкти бойлоп жорткон Ала-Дөбөт алыс калды. Баланы көздөй Ала-Дөбөт жортуп чыгып*

калыптыр. *Ала-Добот* тосуп чыгып калыптыр. Ак кулак, ак-боор *Ала-Добот*. Мында: 1) Он төрт жолу нагыз кинологиялык зат атооч учурайт. 2) Өң-түст\ билдир\ч\ \ч сын атооч: *ала* (13 жолу), *ак кулак*, *ак боор*. 3) Көлөмд\, форманы, абалды билдир\ч\ \ч сын атооч: *алп*, *бузулбас*, *козголбос*. 4) Мүнөзд\ жана касиетти билдир\ч\ төрт сын атооч: *жанга жакын*, *ынак*, *боорукер*, *жанга жолдош касиети чоң*. 5) Ат атооч бирөө: *өз*. 6) Кыймылын билгиз\ч\ этиш сегиз: *алуу*, *кайтуу*, *түшүн*, *чыгуу*, *калуу*, *чуркоо*, *кет*, *кел*. 7) Чакчыл он бир: *келбей*, *тосуп*, *кетип*, *ээрчип*, *чөгүп*, *кайтарып*, *бойлоп*, *тынбай*, *көздөй*, *чыгып*. 8) Атоочтук бирөө: *жорткон*. 9) Тактооч төртөө: *жакалай*, *тынбай*, *эми*, *алдагачан*. 10) Байламта \чөө: *да*, *эмес*, *экен*.

Повесттин орус тилиндеги берилишинде орун алган, кинологиялык сөздөр катышкан айрым \зүмдөрдүн топтому:

Огромная, пегая собака, бегущая по своим делам краем моря. Пегий пес увязывался следом, не желая отстать. Пегий пес ушел домой. Пегий пес был могучий, добрый, несокрушимый, веселый. Пегий пес вдруг скрылся из виду. Пегий пес убежал куда-то. Верный и великий Пегий пес всякий раз безотказно отзывался. Пегий пес довел нас до острова, хотя сам остался дома. Пегий пес оставался дом стеречь. Родной Пегий пес. Пегий пес бежал на встречу. Пегий пес белоухий и белопахий. Мында: 1) Он эки жолу нагыз кинологиялык зат атооч учурайт. 2) Өң-түст\ билдир\ч\ \ч сын атооч: *пегий* (12 жолу), *белоухий*, *белопахий*. 3) Көлөмд\, форманы, абалды билдир\ч\ беш сын атооч: *огромный*, *великий*, *могучий*, *несокрушимый*, *всесильный*. 4) Мүнөзд\ жана касиетти билдир\ч\ \ч сын атооч: *добрый*, *верный*, *родной*. 5) Атоочтук бирөө: *бегущий*. 6) Ат атооч бешөө: *свой*, *куда-то*, *всякий*, *нас*, *сам*. 7) Кыймылын билгиз\ч\ этиш он бир: *увязываться*, *отстать*, *уйти*, *скрыться*, *убежать*, *отзываться*, *довести*, *остаться*, *оставаться*, *стеречь*, *бегать*. 8) Көмөкч\ этиш бирөө: *быть*. 9) Чакчыл бирөө: *не желая*. 10) Тактооч \чөө: *домой*, *вдруг*, *безотказно*. 11) Байламта бирөө: *хотя*.

един. числ.)											2
Сука (во множ. и един. числ.)	316	6									
											6
Кобель (во множ. и един. числ.)	316	3									
											3
Жалпы											124

Жогорудагы таблица көрсөткөндөй, кыргыз тилиндеги берилишинде *дөбөт* сөз\ 54, *ит* сөз\ 5, *канчык* сөз\ 7 жолу колдонулуп, баары биригип 66 жолу колдонулган. Ал эми орус тилиндеги берилишинде *пес* сөз\ 47, *собака* сөз\ 2, *сука* сөз\ 6, *кобель* сөз\ 3 жолу колдонулуп, баары биригип 58 жолу колдонулган. Эки тилдеги берилишинин жалпы жыйынтыгында *дөбөт*, *ит*, *канчык* сөздөр\ 124 жолу кайталанган.

«Дениз бойлой жорткон Ала-Дөбөт» көркөм чыгармасынан сырткары илимий-популярдуу эмгектеги кинологиялык лексиканын статистикасын аныктоодо объект катарында А.М.Чельцов-Бебутов, Н.Н.Немноновдун «Наши верные друзья» деген чакан китебин алып, мындагы *ит (собака)*, *дөбөт (пес, кобель)*, *канчык (сука, сучка)*, *күчүк (щенок)* сөздөрүнүн колдонулуу жыштыгына статистикалык анализ жүргүздүк. Эсептөөнүн жыйынтыгы төмөнк\ таблицада көрсөтүлд\ (2.6-табл.):

2.6-таблица

	Бет	Саны	Бет	Саны	Бет	Саны	Бет	Саны
Ит (собака) жекелик ж-а көптүк түрдө	5	6	60	3	93	3	139	2
	6	3	61	4	95	2	140	2
	12	2	62	1	96	1	141	4
	14	2	63	2	97	5	142	1
	16	2	64	1	98	3	143	5
	17	3	65	3	99	1	144	2
	18	1	66	3	100	1	145	2
	21	1	67	2	103	3	147	10

	22	2	68	2	107	1	149	5
	24	3	69	1	108	2	151	3
	29	1	70	5	109	1	152	3
	32	2	72	5	110	4	154	1
	36	1	73	1	112	1	155	2
	41	1	76	2	114	4	156	10
	44	1	77	4	115	3		
	46	3	78	4	118	4		
	48	3	80	1	119	2		
	50	1	81	1	120	2		
	51	2	82	2	123	4		
	53	3	84	2	125	4		
	54	1	85	1	126	13		
	55	7	88	2	127	8		
	56	4	89	4	133	2		
	57	3	90	2	134	4		
	58	13	91	1	136	2		
	59	8	92	4	137	3		
Жалпы саны								277

Дөбөт (пес, кобель)	Бет	Саны	Бет	Саны	Бет	Саны	Бет	Саны
	6	1	77	1	100	2	139	2
жекелик ж-а	59	1	78	1	112	1	143	1
көптүк түрдө	68	1	95	1	127	2	144	1
Жалпы саны								15
Канчык (сука, сучка)	59	1	95	1				
жекелик ж-а								
көптүк түрдө								
Жалпы саны								2
Күчүк	5	1	62	1	106	1	127	9

(щенок)	6	1	77	1	107	1	133	8
жекелик ж-а көптүк түрдө	57	2	99	1	126	5	156	2
Жалпы саны								33
Баары								327

Статистикалык эсептөө көрсөткөндөй, «Наши верные друзья» чакан илимий-популярдуу басылмасында *ит (собака)* сөз\ 277, *дөбөт (пес, кобель)* 15, *канчык (сука, сучка)* 2, *күчүк (щенок)* сөз\ 33 жолу колдонулуп, натыйжада бул сөздөрдүн баары 327 жолу пайдаланылган. Бул китепте *ит* сөз\ *дөбөт, канчык, күчүк* сөздөрүнө караганда жалпы денотативдик мааниге ээ болуп, жыш кайталана тургандыгы байкалды.

Жогоруда эсептелинип анализденген булактардын материалында кинологиялык концепттердин көркөм чыгармалардын жана тиешел\ илимий-популярдуу эмгектердин когнитивдик мазмунун уюштурууда чоң кызмат аткара тургандыгын белгилөөгө болот.

2.9. Кинологиялык сөздөрдүн этимологиясы

Анализдөөнүн объекти катары денотативдик же болбосо номинативдик мааниге ээ болгон *ит, дөбөт, канчык* жана *күчүк* (о.э., бул сөздөрдүн орус тилиндеги аталыштарын) сөздөрүн тандап алдык жана буларга тиешел\ концепттердин жаралуу тарыхын, жолдорун, алгачкы тыбыштык формаларын жана азыркы туруктуу сөздүк түзүмүн этимологиялык сөздүктөрдүн жана атайын илимий изилдөөлөрдүн жардамында ачыктадык.

К.Сейдакматовдун 1988-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгүндө» *ит* сөзүнүн биздин тилде жаралып, калыптануусу мындайча чечмеленет. Башка \й жаныбарларынан ит өзүнүн жытчылдыгы менен айырмаланат. Ушул өзгөчөлүг\ иттин атын билдирген сөздүн өзүндө чагылдырылган. А.М.Щербак азыркы *ит* сөзүнүн праформасы

ийт // *ыйт* түрүндө болгон деп эсептейт [Щербак 1970, 194-б.]. Алгачкы *ыйт* түрү азыркы казак тилинде сакталган, анда *ит* болуп жазылган сөз *ыйт* болуп айтылат. Чуваш тилинде *йыта* же *йыт* болуп айтылган сөз кыргызча *ит* сөзүнө туура келет. Ошондуктан алгачкы *йыт* сөзү *йыт* > *ыт* > *ит* болуп өзгөрүп, азыркы кыргыз тилиндеги сөз жаралган [Сейдакматов, 1988, 335-б.]. Бул сөздүктө *дөбөт*, *канчык* жана *күчүк* сөздөрү талдоого алынган эмес.

СССРдин илимдер академиясынын тил таануу институту тарабынан 1961-жылы басылып чыккан «Историческое развитие лексики тюркских языков» аттуу коллективдик ири эмгекте А.М.Щербактын *Названия домашних и диких животных в тюркских языках* деген макаласында биздин объекттердин көптөгөн түрк тилдериндеги аналогиялык сөздөр менен салыштырылуусу каралып, алардын баштапкы маанилери такталып, жаралуу, калыптануу жана андан аркы өнүгүү, өзгөрүү жолдору иликтенген.

Азерб., казак., кырг., тур., туркм., узб. *ит*; алт., к.-калп., ног. *ийт*; башк., тат. *эит*; тув., якут. *ыт*; уйг. *ит* (*иш*); чув. *йыта* (*йыт*); ср. *ит*.

Ит сөзү хакас жана түрк элинин тилинен башка дээрлик бардык түрк тилдеринде белгилүү. Хакас тилинде - *адай*, түрк элинин тилинде ж.б. бир катар түрк тилдеринде (азерб. *көпак*; к.-калп., туркм. *көпэк*; гаг. *көпэк*, *көпэйик*; өзб. *кунпак*) – *көпэк* делет, о.э., бул сөз түрк элинин тилинде иттин дөбөтүн дагы билдирет.

Өзбек тилиндеги *ит* – *күчүк*, муну менен эле катар якут тилинде – *ноко*, *нохо* (монг. *нохой*) сөздөрү ит жаныбарынын жалпы аталышы болушат.

Тува тилиндеги мышыкты билдирүүчү *мый* *ыт* жана чочкону билдирүүчү *ыт хаваны* айкаштарынын составына *ыт* тыбыштардын айкашы кирип калгандыгы кызыгарлык.

Археологиялык маалыматтар, ошондой эле көпчүлүк түрк тилдеринен келип чыккан иттин (анын породаларынын) ар түрдүү кошумча аттарынын көп болуусу, мисалы, *тазы* (азерб., гаг., тат., туркм., казак., к.-калп., өзб.), *каки*, *игар*, *сималак* (тат. диал., башк. диал.), *таиған* (уйг.), *барак* (казак., ног., тат. диал., тур., өзб.), *тула* (азерб. диал.), *кэлп*, *чокмар*, *байак*, *загар*,

масты (тур.), *хайта* (гаг.), *копай* (гаг., тур.), *күпйи* (к.-калп.), *файын*, *ыжфаб* (туркм.), *фурдбасан* (азерб.), *авчи*, *искавич*, *лайча* (өзб.), *таифыл* (алт.), *вэшилэ* (чув.), *түрөгөй*, *короочу* (кырг.) ж.б. ит алгачкы неолит доорунан бери эле чыгыш элдеринин турмушунда маанилүү ролду ойногон \й жаныбарларынын катарына кире тургандыгын күбөлөндүрөт.

Төбэт бизче *дөбөт* '*кобель (волк-кобель)*' ср. монг. *бух ногой*; маньч. *ачжирхан*; тунг. *хусэ инда*, *цоокэ*. казак. *төбэт*, уйг. *төваат*.

Төбэт сөзүнүн түрк тилдеринин негизинде этимологиялык түшүндүрмөсүн табуу кыйын.

Төбэт сөзүнүн мааниси В.В.Радловдун сөздүгүндө *Иттин чоң породасы, овчарка* деп берилет [[Щербак. 1961. 127-133-бб.].], мындан башка эч бир булакта белгиленген эмес жана азыркы тилде кезикпейт, андыктан бул сөздүн семантикалык кайра жаралуусу жөнүндө айтуу оор.

Башка тилдердеги аталышы: азерб. *кабэл* (<орусча *кобель*; ср. азерб. диал. *кабэл* '*кары ит*'), гаг. *комэй* (<?), казак. *арлан* (казак тилинде *арлан* деп жалпысынан жапайы айбандардын эркегин аташат; *арлан*, *ырлан* '*көр чычкан*', кырг. *даңгыт* (<?)).

Канчык 'иттин ургаачысы' ср. монг. *гичий*, *өлөгч(ин)*; маньч. *эньхэн*; тунг. *вэчэн*, *уки*.

Азерб. *фанжыф*; башк. *кансай* (*кантай*); гаг. *канжык*; казак., к.-калп. *каншык*; кырг., турк. *канчык*; туркм. *фанжык*; өзб., уйг. *канжик*; ср. *канжик* *канцык*.

Канчык *кан* жана *чык* деген эки бөлүктөн турат. Эгерде *чык* сөз жасоонун формасы болсо, анда *кан* ср. лат. *canis* '*ит*' деген мааниге ээ индоевропа тилдериндеги уңгу катары карала алат [Караңыз: грекче *kyon/kynos* «ит» + *logos* «окуу, илим» = кинология, грекче *kynikoi*, латынча *canici* «киники последователи кинизма»]. Уңгулаш сырткы сөздүк турпаттарынын окшоштугунун негизинде орто латын тилиндеги *canis* сөзүнөн кыргыз тилиндеги *канчык* сөз\ (башкырча *кансай*) пайда болгон го деген ой жаралат (итальян *canè* «ит»). Бирок индоевропа уңгусун камтыган

канчык сөзүнүн байланышынын формасы жана жаралуу жолдору азырынча жоромолдуу.

Күчүк. азерб., алт., балк., кырг., уйг. *күчүк*; башк. *көсөк*; казак. *кушик*; к.-калп. *күшүк, күчүк*; ног. *күшүк, кушэлэк*.

Байыркы жана азыркы тилдерде *күчүк* сөзүн ар түрдүү жаныбарлардын балдарына карата колдонуу мүмкүнчүлүгү абдан кеңири, алт. *күчүк* 'бөлтүрүк', кырг. *түлкү күчүгү* 'бачики', к.-калп. *касकिр күшүги* 'бөлтүрүк'; о.э., эски-монг. *арслану күжүк* 'арстандын күчүгү'. Муну М.Фасмердин этимологиялык сөздүгүндөгү *күчүк* сөзүнө берилген тарыхый маалыматтар да тастыктайт.

Түркчө *күчүк*, эски.-слав. *кучика*, венг. *кутуа*, перс. *кучак* (ср. русск. дет. и простореч. *кутюка*) сөздөрүн салыштырып, О.Шрадер жогоруда саналган бардык сөздөр жалпысынан *ку* мисалы, ср. нан. *кутикан* 'жолборстун баласы', 'эмчектеги бала', ономатопоэтикалык элементинен түзүлгөн деген көңүл бурууга арзый турган божомолун айткан.

Эник (*унук*). азерб. (диал.) *анай* (алты айдан бир жашка чейинкиси); алт. (диал.) *үнэгэи*; тув. *йэник*; тур. *эник, энчэк, энчик*; чув. *анчак*; якут. *үнүгэс* (аяккы *эс* – эркелет\н\ билдир\ч\ аффикс, ср. хак. *күчүг-эс*, алт. *үнэг-эи*); ср. *эниклади* 'ал күчүктөд'.

Эник сөзүнүн (ср. гаг. *йэник*) мааниси түрк тилинде – 'күчүк', 'аюунун баласы', 'бөлтүрүк' жана бардык эле жаш, кичине жырткыч жаныбарын билдирет.

С/К тыбыштык алмашуу ыктымалдуулугун эсепке алсак, *соб-* жана *коб-* уңгуларынын тектештигин моюнга алууга туура келет. *Коб-*: *кобель* в славянских языках, *кабел/көпак* в азербайджанском, *копэк* в туркменском, гагаузском языках и т.д. [Щербак, 1961. 127-133-бб.].

Жогорудагы сөздүктөрдү карап чыгып, төмөндөгүдөй жыйынтыкка келдик:

1) кыргыз тилиндеги *ит* сөз\ К.Сейдакматовдун пикири боюнча, чуваш тилиндеги *йыт* сөзүнө окшош байыркы орток түрк сөзүнөн тыбыштык өзгөр\лөрдүн натыйжасында пайда болгон;

2) А.М.Щербактын изилдөөлөрүндө *ит* сөзүнүн келип чыгуусу анык көрсөтүлгөн эмес, бул сөздүн көптөгөн түрк тилдеринде да ушундай аталарына басым жасалган, о.э., чуваш тилиндеги *йыт* формасын дагы камтып кеткен. Ал дөбөт сөзүнүн этимологиялык түшүндүрмөсүн татаал деп эсептейт жана бул сөз бир гана В.В.Радловдун сөздүгүндө берилгендигин белгилейт. *Канчык* сөз\ латын тилиндеги индоевропа уңгусуна ээ *canis* сөзүнөн келип чыккан деп божомолдойт жана бул сөз кыргыз тилиндеги *канчык* сөзүнө окшошуп кетет. О.Шрадердин пикирин кубаттап, *күчүк* сөзүнүн түрк тилдериндеги окшош аталыштарынын көпчүлүк бүлүг\ жалпысынан *ku* элементинин негизинде түзүлгөн деген оюн айткан.

2-баптан алынган тыянактар

Кинологиялык лексиканын курамы жана когнитивдик мазмуну алгачкы жолу өзүнчө тилдик катмар катары сыпатталып, жиктелди жана андагы концепттерге мүнөздөмө берилди.

Кинология деп итти багуунун, машыктыруунун, селекциялоонун ж.б. негиздерин, методдорун жана принциптерин изилдөөч\ илимди айтабыз.

Кинологиялык концепттерде маданий, улуттук, этникалык мифологиялык, философиялык, символдук ж.б. мазмун орун алган. Тилдин бул катмары жөнөкөй лексикадан баштап, терминдер, профессионализмдер, диалектилик түшүнүктөр, сырдык сөздөр, антропонимдер, топонимдер ж.б. камтыган татаал структуралуу жана кең масштабдуу түзүлүшкө ээ.

«*Ит*» концептин камтыган макал-лакаптардын жыштыгын талааны сүрөттөө ыкмасынын негизинде иликтөө натыйжалуу жана ыңгайлуу.

Кинологиялык лексикада эки башкы маанилик катмар бар. Алар - денотативдик жана коннотативдик маанилер.

3-бап. «Ит» концепти кыргыз ойтуюмунда

Кириш сөз

Азыркы тил илими тилдин теориясын окуп \йрөн\дөг\ этномаданий жана когнитивдик жолдордун жаңы илимий ыкма катары калыптануусу менен мүнөздөлөт. Бул ыкмалардын алкагында тилдик кубулуштар тилдик жана инсандык аң-сезимдин контекстинде анализденет.

«Ит» концепти кыргыз чарбачылык концептосферасынын маанил\ түзүм\ катары саналып, кыргыз маданиятынын, коомдук жашоосунун көрүнүкт\ жана белгил\ концепттеринин бири болот. Өзүнүн маанил\лүгүнөн жана туруктуулугунан улам «Ит» концепти константа катары кызмат кылып, ал байыркы мезгилдерде пайда болгон концепттерге таандык болуп, азыркы мезгилге чейин ойчулдардын, тарыхчылардын, жазуучулардын жана лингвомаданият таануучулардын көңүлүн өзүнө буруп, ар тараптуу иликтенип кел\дө. «Ит» түшүнүгүн камтыган көптөгөн макал-лакаптар, фразеологизмдер жана афоризмдер бүгүнк\ күндө кептик чөйрөдө абдан актуалдуу.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө адамдын «Ит» концептинин табиятына болгон объективд\л-тарыхый, социалдык, маданий жана улуттук көз караштары камтылат. «Ит» концептин психология, социология, чарбачылык, аңчылык жана лингвистика менен алакасы бар көп тармактуу кубулуш катары да кароого болот.

Бул бап «Ит» концептин атоочу жана сүрөттөөч\ лексика-фразеологиялык жана паремиялык каражаттарды ачып көрсөт\лгө, алардагы когнитемаларды аныктоого жана аны социумдун аксиологиялык парадигмасында мүнөздөөгө арналган. Бул максатка жет\ \чүн төмөнк\ милдеттер коюлду:

1) «Ит» фрейминин концептуалдык мазмунун ачыктоо, б.а., ит жаныбары тууралуу жалпы маалымат бер\;

2) концепттин сөздүк репрезентациясын сыпаттап чыгуу; түшүндүрмө сөздүктөрдөгү\ дефиницияларды анализдөөнүн негизинде концепттин түшүнүк берүүчү\, образдык жана аксиологиялык түзүүчүлөрүн аныктоо;

3) концепттин когнитивдик белгилерин ачып берүү\ максатында провербиалдык бирдиктерди анализдеп чыгуу жана жалпы тематиканын чегинде муну түзгөн топторду бөлүп көрсөтүү\, о.э., алардагы көбүрөөк (жышыраак) кайталанып туруучу когнитемаларды аныктоо;

4) деталдаштырылган түрдө анализденип чыккан провербиалдык бирдиктердин негизинде концепттин ядролук зонасынын, жакынкы жана алыскы перифериясынын базалык түзүүчүлөрүн аныктоо; концепттин түшүнүк берүүчү\, образдык жана баа берүүчү\ компоненттерин бөлүп көрсөтүү\ жана аларды сөздүктөрдөгү\ дефиницияларды анализдөөдөн кийин алынган концепттин түзүүчүлөрү\ менен салыштыруу;

5) когнитивдик анализдин ыкмасын колдонуу менен көрсөтүлгөн, иштелип чыккан когнитемалардын курамындагы провербиалдык бирдиктердин когнитивдик деңгээлине, мүнөзүнө анализ жүргүзүү\;

6) концепттин ассоциативдик талаасын «адамдын (билимдеринин) вербалдык эс тутумунун фрагменти катары эле эмес, аң-сезимдин образдары, мотивдер жана баа берүүлөр катары моделдештирип чыгуу» [Караулов, 1994, б-б.]; ассоциативдик эксперименттин натыйжасында концепттин ядролук жана перифериялык зоналарын бөлүп көрсөтүү\ [«Им» концептинин деривациялык талаасын ачыктоо атайын изилдөөнү\ жана масштабдуу эмгекти талап кылгандыктан, биз бул маселеге кайрылбадык].

3.1. «Ит» фрейминин концептуалдык мазмуну: денотаттын касиеттери, түрлөр\ (породалары) жана функциялары

Ит (*Canis lupus f. familiaris*) – ит сымалдар тукумундагы сүт эм\ч\ \й жаныбары. Ал хордалуулар тибине жана омурткалуулар классына кирет. Ал жер шарынын бардык чөйрөсүндө кеңири таралган, жырткыч айбандардын бардык анатомиялык, физиологиялык, генетикалык жана инстинктивдик касиеттерине ээ. Бардык ит сымал жапайы айбандар латынча «*Canidae Grau*» деп аталган ит түркүмүнө кирген. Бул түркүмдө жапайы болуп кеткен, породасыз *канидае* кошулбаганда, *борлор*, *чөөлөр (шакалы)*, *койоттор*, *песецтер*, *түлкүлөр*, *енотко* жана *гиенага* окшош *иттер*, ошондой эле иттердин жүздөгөн ар түрд\ породалары кирет [Алдашев, 1998, 181-б.]. Булардын баары ар кыл популяцияларына, тукумуна, аргындыгына жана породаларынын өзгөчөлүктөрүнө карабастан, бир родду же түрд\ түзүшөт. Андыктан карышкыр менен иттин сырткы келбети, денесинин түзүлүш\ жана организмнин функциясынын бирдейлиги алардын бир тект\ экендигинен кабар берет. Демек, ит карышкырдан келип чыккан десек боло тургандай. Бул топтун өкүлдөрүнүн баарынын тулку бойлору узундан келип, созулган түрдө болот. Денесин анча чоң эмес, 4 буту көтөрүп турат. Манжаларында мыкты, бирок анча курч эмес тырмактары бар. Башы узун формада, тумшугу аздыр-көптүр созулган, көпчүлүк учурда кулагы учтуу болот. Бирок бизде кыргыздарда, айрыкча айыл-кыштак, тоо жерлеринде кулагын күчүк кезинде эле кесип салышат. Себеби узун кулак урушканда, талашканда душманынын эң ыңгайлуу кармай турган жери болот. Куйругу денесиндей эле коюу, \лпүлдөк жүнд\, кээде узун кылдар менен капталат. Жүнүнүн өң\ же иттин түс\ бир тондуу (однотонный), таргыл, ала, сур, көгүш, чаар, боз, кара, ак ж.б. түстө болот. Жылына эки жолу түлөйт. Тили узун, 42 тиши бар. Айрыкча азуулары жакшы өрчүгөн. Алдыңкы колу 5, арткы буту 4 (5-си кошумча) манжалуу. Мээси дурус өрчүгөндүктөн аны ар кандай максатта \йрөт\гө болот. Денесинин түзүлүш\ аңчылыкта тир\

жандыкты же олжону алганга ылайыкталган. Айрым органдары күчтүү өрчүп, эрте мененки жана кечки күүгүмдө активдүү иштейт. Карды жөнөкөй, ичегилери бардык жырткыч айбандар сыяктуу чакан формада.

Ит уганаак, көрөгөч, жытчыл келип, жакшы чуркайт, секирет жана сүзөт. Канчыгы 7-8, дөбөт (эркеги) 10-12 айлыгында жетилет. Ошондой эле, канчыгы бир жылда 2 жолу күүлөнүп, ал 20 күнгө созулушу мүмкүн. Дөбөт менен канчыгынын кошулганы 9-12 күнгө жакын. Бооздугунун узактыгы 58-65 күн. Ит 1-2, кээде 12-18ге чейин күчүк тууйт. Алардын кулагы 5-8 суткада, кийинчерээк көз 10-14 күндө ачылып, сүт тиштери 20-30 күндө чыгат. Эмизүү мезгили 1-1,5 айга чейин. Жашоо узактыгы 10-12 (16-17) жылга созулат. Бирок кээ бир иттер 19 жылга чейин жашай алат. Негизги азыктары: чийки жана бышкан эт, ботко, атала, нан, бүтүн же майдаланган сөөк, балык майы, сөөк уну, жашылчаларды кошумча азык катарында беришет. Иттердин өлүмүнүн негизги себеби катарында узакка созулган рак оорусу, бөйрөгүнүн жана жүрөгүнүн иштен чыккандыгы саналат. Ошондой эле, алар адамдарга жугуучу жугуштуу оорулар менен оорушат. Мисалы, *кутурма, котур, ичегу-курт, тери оорулары, чакалай* ж.б. Андыктан иттерди дайыма ветеринардык кароодон өткөрүп жана көзөмөлдөп туруу зарыл.

Аткарган функциясына жана колдонулушуна карай иттерди түрдүү жайларда багышат. Алсак, жыгачтан жасалган будкаларда, итканаларда, кепелерде, таза абалуу, бийик тоолуу жайлоолордо ж.б.у.с. жайларда. Мындан тышкары ит сүйүүчүлөр үйлөрүндө кармашат. Ошоной эле, атайын питомниктерде, аңчылык чарбаларында, ишчил ит багуучу клубдарда, аңчылык коомунда өстүрүлөт. Иттердин породаларынын басымдуу бөлүгүн ит ышкыбоздору асырашат.

Эзелки убактарда ачкалык менен коркунуч ата-бабаларыбызды ар дайым коштоп келген. Ушул кыйын кезең учурда бардык үй жана жапайы жаныбарлардын арасынан эң ишеничтүү болуп, ит аларга жардамга келген. Ошондуктан алар итти аңчылыкта жана короо жайды кайтарууда көбүрөөк пайдаланышкан. Ошол кезден баштап, иттин баалуулугу биздин жашоодо

негизги ролду ойноп келүүдө. Учурдан пайдаланып анын адамзат коомундагы маанилүүлүгүн, баалуулугун жана пайдалуулугун белгилей кетсек: 1) Түндүк чыгыш элдеринде, б.а., Сибирде баа жеткис унаа катарында кызмат кылат; 2) Мал жандыктарды ит-куштан, талаа жырткычтарынан коргоодо, \й жайды, короону кайтарууда иттердин орду бийик, о.э., алар адамдарды ар кандай кырсыктан куткарууда, сактап калууда чоң ролду ойношот; 3) Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде биздин төрт буттуу досторубуздун жардамы эч нерсеге теңегис болгон; 4) Азыркы мезгилде иттер өзгөчө кырдаалдар министрлигинде, соттук экспертизада ж.б.у.с. оперативдик комиссияларда кеңири колдонулууда; 5) Аңчылык ишкердигинде иттер кеңири пайдаланылат жана алар аңчы менен чабанга бир катар моралдык жана материалдык колдоо көрсөтүшөт; 6) Иттер дүйнөлүк адабиятта, көптөгөн көркөм жана документалдуу фильмдерде, мультфильмдерде, циркте башкы ролдорду ойноп, искусствонун негизги бир элементтери катары саналат; 7) Төрт буттуу досторубуздун эстетикалык, орнаменттик жана декоративдик жаатта да мааниси чоң; 8) Азыркы күндө кулинария жана элдик медицина тармактарында иттер кеңири колдонулууда; 9) Мамлекеттик чек араны коргоочуларга, чалгынчыларга, о.э., милиция кызматкерлерине иттердин көрсөткөн кызматы баа жеткис; 10) Космос аппараттында дагы алгач ит жаныбары эксперимент катары учурулган.

Дүйнө жүзүндө иттин 450дөн ашуун породасы бар делет. Алардын айрымдарын айта кетели: *азавак, алабай, бладраунд, боксер, бульдог, грейхаунд, доберман, кокер-спаниель, комондор, лабрадор, лайка, леонбергер, мопс, ньюфаундленд, овчарка, пекинес, поинтер, пудель, ризеншнауцер, сенбернар, сеттер, спаниель, такса, терьер, чихаухуа, шнауцер, япон хини* ж.б. Көчмөн кыргыздар \чүн мурдатан бери эле иттин тайган жана короочу (овчарка) деген эки түр\ (породасы) белгил\ . Тайган бүгүнк\ күнгө чейин өзүнчө толук кандуу, аңчылык породасы катары жашап келүүдө. Кыргыз короочусу «Красная Заря» питомниги тарабынан Орто Азия породасын чыгарууда негизги түзүмдөрдүн бири катары иштетилген.

Кыргыз короочусу (овчаркасы) азыр жок болуу чегинде турат. Жет\лгө кыйын болгон райондордо гана сакталып калды. Кыргыз короочусун жок кылуучу негизги фактор катарында бул породаны башка породадар менен ассимиляцияга алып кел\лч\ породадар аралык аргындаштыруу иш-аракети саналат [Национального Общества Кыргыз Тайган, 2002]. Ошондой эле, кыргыздарда жалпысынан баары эле ит делип, *кандек, машке* деген аталыштар да кезигет. Булардын баары кандайдыр бир муктаждыкта адам тарабынан аргындаштырылып чыгарылган. Мезгилдин өтүш\ менен жасаган иш-аракетине жана аткарган милдеттерине карай төмөнк\ чоң тайпаларга бөлүнгөн: аңчы, сакчы, күзөтч\, чалгынчы, цирктик жана декоративдик иттер. Ал эми Европада жана Россияда эл аралык кинология федерациясы иттерди породасына карай төмөнк\ топторго бөлгөн: *пастушьи и скотогонные собаки; пинчеры, шнауцеры, молоссы и швейцарские пастушьи собаки; терьеры; таксы; шпицы и примитивные; гончие и родственные породы; легавые; ретриверы, спаниели, водяные собаки; декоративные собаки и собаки-компаньоны; борзые.*

Ошондой эле, күндөн күнгө иттердин жаңы түрлөр\, породадары кинологдор жана эксперттер тарабынан чыгарылып, саны артууда. Иттердин түрлөрүн чыгарууда адамдардын кошкон салымы чоң. Бирок биздин жасаган эмгегибизди алар өздөрүнүн бизге болгон чексиз сүй\лс\, майтарылгыс ишеничт\лүг\ жана чын дилинен берилгендиктери менен эки эсе төлөп беришет.

3.2. «Ит» концепти социумдун аксиологиялык парадигмасында

Ар кандай концепт убакыттын өт\лс\ менен өзгөрүп турат: билимдин өркүндөө\, маданий түшүнүктөрдүн баюусу концептуалдык талааны байытат жана тереңдетет.

Концепттин баалуу түзүлүшүн ачып берүү максатында совет учурундагы жана андан кийинки мезгилде жарык көргөн басылмалардагы *ит* лексемасынын лексикалашуусунун тарыхый перспективасын карап чыгабыз. Бул максатка жетүү үчүн ар кайсы мезгилдерде жарык көргөн кыргыз тилинин үч түрдүү түшүндүрмө сөздүктөрүндөгү «*Ит*» концептинин аныктамаларын анализдеп чыктык жана бул маселени ишке ашырууда Ю.Н.Михайлованын, Е.Ю.Булыгинанын жана Т.А.Трипольскаянын теориялык изилдөөлөрүнө таянганыбызды белгилеп кетмекчибиз [Структуры представления знания в языке, 1994, 125-134-бб.].

Кыргыз ССР илимдер академиясы тарабынан сунушталган Э.Абдулдаев, Д.Исаевдин редакциясы астында 1969-жылы басылып чыккан «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү» аттуу кыргыз адабий тили боюнча биринчи лексикографиялык ири эмгекте ит түшүнүгүнө төмөндөгүдөй аныктама берилет: *Ит* зат. 1. Сүт эмүүчүлөрдүн тукумуна кирүүчү айбандарынын бири. 2. Мүчөлдүн он биринчи жылынын аты. 3. Жаман көргөндүгүн билдиргенде, тилдегенде колдонулуучу сөз [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 1969, 253-б.].

Биринчи маани толук түрдө аталган концепттин денотатын ай жаныбары катарында аныктап, кыргыз элинин эзелки бир нече кылымдардан берки дүйнө таануусун чагылдырат жана мында *ит* сөз чыныгы предметтик, номинативдик жана түз маанисинде колдонулуп, аныктама жаныбардын жеке өзүнө шилтенилет. Экинчи аныктамада он эки айбандын аты менен белгиленген кыргыздын элдик календарында жыл сүрүү эсебиндеги он биринчи жылдын аты аталган. Ал эми үчүнчү маанисинде кыргыздардын ойтуумунда жана аң-сезиминде негативдүү терс боёктуулукту жараткан, басымдуу түрдө оозеки кепте өтмө, коннотативдик мааниде жаныбардын өзүнө эмес адамдарга жана ар кандай терс көрүнүш, кубулуштарга карата айтылуучу баа берилет. *Ит* сөз бул маанисинде көбүнчө адамдарга карата алардын жорук-жосунун баалоо үчүн колдонулат.

Ит сөз\ катышып уюшулган эркин сөз айкаштары бул сөздүктө чектел\ болгондуктан, «*Ит*» түшүнүгүнө берилген сөздүк макалада аз сандагы тагыраак жети гана *ит* компонентт\ фразеологизм кезиктирдик: *ит мурун, ит тартыш, ит арка, итке минип калуу, ит балдак, ит аяк, ит жыгылыш*.

Келтирилген фразеологизмдердин ичинен айрымдары гана азыркы кыргыз тилинин оозеки кебинде колдонулат. Буларда *ит* сөз\ өтмө маанисинде колдонулган. Алар аркылуу ит жаныбары чагылдырылбастан, белгил\ бир кыймыл-аракеттер, процесстер көрсөтүл\дө. «*Ит*» концептинин менталдык маанисин чагылдыруучу бул айтылмалардын айрымдары азыркы кептик чөйрөнүн жакабелинде болуп калды. Мисалы, *ит тартыш, ит балдак, ит жыгылыш* сыяктуу туруктуу сөз айкаштары прецедент\лүгүн жоготконсуйт. Ушул себептен бул мисалдар коомдук аң-сезимдин перифериясында орун алгандай көрүнөт.

Жогоруда аталган авторлор тарабынан 1984-жылы жарык көргөн 2 томдук «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» ит жаныбарынын аныктамасы мындайча чечмеленет: 1. Адамдар \й, короо кайтаруу \чүн, мергенчиликке алып чыгуу \чүн ж.б. максаттарда пайдалануучу карышкырлар тукумуна кир\ч\ \й айбаны. 2. Мүчөлдүн он биринчи жылынын аты. 3. Жаман көргөндүгүн жамандыгын билдиргенде, тилдегенде, жекиргенде ж.б. колдонулат [Кыргыз тилинин сөздүг\, 1984, I том. 411-б.].

1969-жылы басылган сөздүктөн айырмаланып, бул сөздүктө экинчи маани өзгөр\сүз калып, биринчи жана \чүнч\ чечмелөөлөр бир кыйла кенен берилген жана иттин коомдогу социалдык абалынын, биологиялык, генетикалык өзгөчөлүгүн жана кызмат функциясынын максатын, маани-маңызын чагылтуучу сөздөр көбүрөөк колдонулган. /чүнч\ негативд\ терс боёктуулукту жараткан өтмө, коннотативдик маанини билдир\ч\ сөздөрдүн саны дагы арткан. Мындай баалоодон *ит* сөз\ өздүк түз маанисине караганда басымдуу түрдө коннотациялык кыйыр маанисинде колдонуларын баамдоого болот. Мындан сырткары сөздүк макаладагы «*Ит*» концепти катышкан

фразеологизмдердин көлөм\ дагы бир топ арткан. Маселен, биринчи сөздүктө жети гана бирдик келтирилсе, мында алардын саны жыйырма беш бирдикти түзөт. Бул бирдиктерден *ит* сөзүнүн макал-лакаптарда, фразеологизмдерде жана көркөм адабий чыгармаларда орду чоң экендиги байкалып, чечмеленип жаткан сөз активд\ сөздүк корго таандык экендигин бил\гө болот.

Кыргыз Республикасынын илимдер академиясындагы Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту тарабынан сунушталган академик А.Акматалиевдин редакциясы астында 2010-жылы басылган «Кыргыз тилинин сөздүг\» аттуу көлөмд\ лексикографиялык эмгектеги «*Ит*» концептинин аныктамасын Э.Абдулдаев, Д.Исаевдин 1984-жылы басылган жогорудагы эки томдук сөздүгүндөг\ аныктамасынын өзгөр\сүз, дал өзүндөй көчүрмөс\ деп айтууга болот. Ошондой болсо да, айрым бир айырмачылыктарды көрсөтүп кет\гө мүмкүн. Белгиленип кеткен совет доорундагы эки сөздүккө салыштырмалуу көп сандагы (55) «*Ит*» компонентт\ фразеологизмдер *ит* сөзүнүн сөздүктөг\ макаласына кыстарылбастан өзүнчө, ар бири башка-башка сөздүк макалага жайгаштырылган жана көркөм адабияттан («Манас» эпосу, Айтматов, Касымбеков, Каимов, Бердикеев ж.б.) алынган ар түрд\ иллюстративдик материалдар менен жабдылышкан. Бул контексттердин баары концептин мазмунун толуктап ачып, сөздүкт\ окуган окурмандын көңүлүн бул сөздүн күнүмдүк турмушта көбүрөөк колдонулуусуна бурат.

Фразеологиялык бирдиктердин санынын бир кыйлага арткандыгы элдин дүйнө таанымында «*Ит*» концепти маанил\, актуалдуу боло баштаганын айгинелеп турат. *Ит* сөзүнүн айкалышуусу аркылуу түзүлгөн жыш колдонулуучу бул сүйлөмдөрдүн көпчүлүк бөлүгүндө (*ит эле болуу; ит менен мышыктай; итке минип калуу; ит ыркырак кылуу* ж.б.) *ит* сөз\ мурдагыдай эле өтмө маанисинде колдонулган, демек, бул мисалдардын орду жазуу кебинде, илимий стилде эмес, күнүмдүк оозеки кепте же карапайым сүйлөмдөрдө, көркөм-адабий тексттерде орчундуу экендигин аныктоого

болот. Келтирилген мисалдар ит сөзүнүн идиомалык-метафоралык мазмуну байып бара жатышынан кабар берет. Бул заманбап сөздүктө жогоруда келтирилген 1969-жылдагы сөздүктө кезиккен фразеологиялык бирдиктер баары эле орун алып, тереңирээк чечмеленет, ал эми 1984-жылы басылган сөздүктө учураган *ит сийгек*, *ит чабак* сыяктуу бирдиктер киргизилген эмес. Демек, бул бирдиктер эскирип, активдүү колдонуудан чыгып, «Ит» концептинин алыскы жакабелинен орун алып калгандыгынан кабар берет.

Анализденип чыккан \ч сөздүктө тең «Ит» концептин аксиологиялык шкалада төмөндөтүүчү: *сүйл.*, *жактбгн.*, *көтөр.*, *эск.*, *өт.*, *диал.*, *сөгн.* сыяктуу стилистикалык белгилер кезикпейт. /ч жолу басылып чыккан жогоруда аталган сөздүктөрдөгү «Ит» концептинин аныктамаларын, образдарын объективдүү жана нейтралдуу деп баалоого болот.

Лексикографиялык материалдарды аздыр-көптүр анализдөө *ит* лексемасынын концептуалдык маанилеринин элдик аң-сезимде жайылуусун, кеңейүүсүн жана өзгөрүүсүн иликтөөгө жол берет.

Акыркы мезгилдерде кинологиялык лексиканы изилдөө активдешүүдө, маданияттын жана социалдык жашоонун бул тармагын чагылтуучу атайын сөздүктөрдү түзүүгө далалат кылынууда, бирок азырынча мындай эмгектер кыргыз тилинде жарык көрө элек. Буюрса, жакынкы мезгилдерде биз сыяктуу тил адистери тарабынан бул маселе жүзөгө ашат деп ишенебиз.

Лексикографиялык эмгектерди анализдөө «Ит» концептине константа статусунун ыйгарылуусун шарттайт, анткени Ю.С.Степановдун аныктамасы боюнча: «Константа в культуре – это концепт, существующий постоянно или по крайней мере, очень долгое время». Константа маданияттын кандайдыр бир туруктуу, түбөлүктүү принцибин билдирет [Степанов, 2001, 84-б.]. Демек, бул концептин мазмуну убакыттын өтүүсү менен өзгөрүлбөй тургандыгын, ар дайым туруктуу позицияда калуусун ишеничтүү айтууга болот. «Ит» концептинин мындай касиети көп доордон берки элдик тажрыйба менен бекемделген. Демек, «Ит» концепт-константасынын мазмунуна дүйнө сүрөтүнүн дайымкы өзгөрүүсүз фрагменти камтылган.

3.3. «Ит» концептосферасынын лексикографияда толук репрезентацияланышына карата

«Ит» концептинин лексикалык (сөздүктөрдөгү) репрезентациясы (кодификациясы) концептин ядросунда тематикалык жактан жалпылаштырылган катмарлардан турган 10 микроталааны белгилеп көрсөтүүгө жол берди:

1. Адамдар \й, короо кайтаруу \чүн, мергенчиликке алып чыгуу \чүн ж.б. максаттарда пайдалануучу карышкырлар (кээде ит сымалдар) тукумуна кирүүчү, колго \йрөтүлгөн \й жаныбары. Бардык жерде тараган типтүү жырткыч (эт жечүү);

2. Кээ бир айтылмаларда: ит сымалдар тукумуна кирүүчү жапайы сүт эмүүчү жаныбарлардын аталышы;

3. Мүчөлдүн он биринчи жылынын аты;

4. *Өтм. м.* Жаман көргөндүгүн жамандыгын билдиргенде, тилдегенде, жекиргенде, сөккөндө ж.б. колдонулат (у.э. мааниде *иттин баласы, канчык, дөбөт* сөздөрү да айтылат) жана адамдарды жапайы, зордукчу, шүмшүк, ыпылас, митаам (*ит эле болдум! Ит, жогол! ж.б.*) деп атоодо өтмө маанисинде келтирилет. Мынттип каардуу, ырайымсыз, таш боор, орой адамды аташат;

5. *Өтм. м.* Ашыкча ынтызарлык менен кимдир бирөөнүн кызыкчылыктарын коргогон, ага кызмат кылган адам;

6. *Өтм. м.* Кандайдыр бир иште маш болгон, эптүү, билгич адам (орус элинин ойтуяумунда, карапайым кепте);

7. Ит сыяктуу жаныбарлардын мехи жана алардын терисинен, мехинен жасалган буюм (кийим-кече);

8. Коммерциялык жана компьютердик жаргондо @ белгисинин аталышы. Электрондук адресте колдонулуучу бул белги англисче *at* предлогу, орус тилинде «собачка» дегенди билдирет. Ал эми кыргыз тилинде

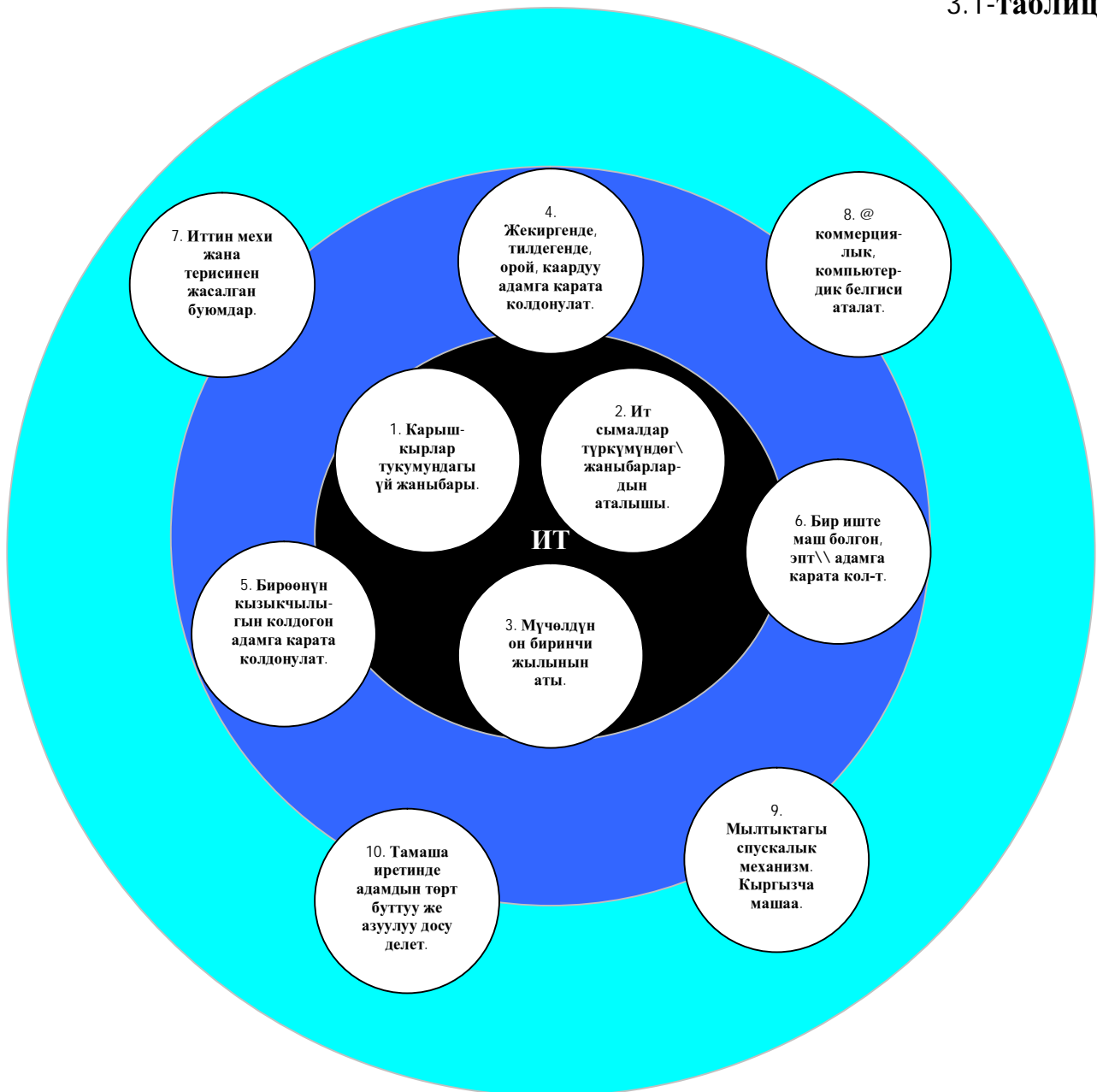
сүйлөөчүлөрдүн көпчүлүгү дагы муну «собачка» деп эле айтышат. Бирок бул белгинин “маймылча” деген (сейрек учурда «күчүкчө» деген) аталышы бар;

9. Мылтыктагы спускалык механизм. Кыргызча аталышы *машаа*;

10. Кээде тамаша иретинде адамдын *төрт буттуу досу* же *азуулуу досу* делет.

Сөздүктөрдөгү материалдарды анализдөө концепттин структурасын ачып берүүгө мүмкүнчүлүк түздү (3.1-табл.):

3.1-таблица

Алынган семалардын тобун потенциалдык түрдө концептуалдык белгилер катары кароого болот. Көп маанилүү «Ит» лексемасынын башкы

мааниси төмөнкү семалардан турат: 1) предметтик, номинативдик категориялык маани; 2) жандуулук, субкатегориялык маанидеги жак; 3) образдык, өтмө маани. Мында биринчи маани - негизги, башка бир сөз аркылуу жасалбаган, башкы маани болот. Калган маанилер биринчи маанинин негизинде түзүлүп, экинчи даражадагы, туунду, өтмө маани катарында каралат жана алардын жаралуусуна биринчи маани себеп болот.

Кээ бир айтылмаларда «ит сымалдар тукумуна кирүүчү жапайы сүт эмүүчү жаныбарлардын аталышы» деген экинчи маани предметтик категориялык маанини сактап, биринчи маанинин натыйжасында пайда болду. Бирок экинчи мааниде ит жаныбары өзү аталбай, ит сымалдар түркүмүнө кирүүчү *түлкү, чөө бөрү, динго, енот түрүндөгү иттер* ж.б. жапайы айбандар белгиленди.

«Мүчөлдүн он биринчи жылынын аты» деген үчүнчү мааниде да предметтик маани бар, анткени кыргыздардын жаныбарлардын аттары аркылуу жыл сүрүү боюнча 12 айланпалуу циклинде ит жаныбары да он биринчи орунда катышат. Ошондой эле, мында субкатегориялык жансыздык мааниси, кыргыздын колоритинин атрибутун билдирген маанилер кездешет.

«Жаман көргөндүгүн, жамандыгын билдиргенде, тилдегенде, жекиргенде, сөккөндө ж.б. колдонулат, о.э., адамдын терс мүнөздөрүн билдирет» деген төртүнчү маани метафоранын жардамында биринчи маанинин негизинде категориялык жана субкатегориялык маанилердин алмашылуусусуз түзүлдү. Бирок предметтик маани өзүнүн касиетин өзгөрттү: жаныбардын өзүн атоочу чөйрөдөн, итке тийиштүү терс сапаттарга ээ реалдуу адамды атоочу чөйрөгө өтөт. Ушундай эле принципте бешинчи жана алтынчы маанилер дагы жаралган.

«Ит сыяктуу жаныбарлардын мехи жана алардын терисинен, мехинен жасалган буюм (кийим-кече)» деген жетинчи маани биринчи маанинин базасында метонимизациялоо жолу аркылуу жаралды жана мында таандык (принадлежность) субкатегориялык маанисинде алмашуу жүрдү: ит

жаныбарын билдирген лексема, анын терисин, мехин, жүнүн, о.э., алардан жасалган нерселерди билдирип калды.

«Коммерциялык жаргондо @ белгисинин аталышы» деген сегизинчи маанинин жаралуу тарыхы азырга чейин табышмактуу, белгисиз. Негизинен, бул белги грек алфавитиндеги альфа тамгасы сыяктанат. Бирок англис тилинде товарлардын баасын, наркын билдирүүдө колдонулуучу «at» предлогуна келип чыккан деген божомолдор бар.

«Мылтыктагы спускалык механизм же машаа» деген тогузунчу маани тирүү организмдердин касиеттерине ээ эмес жансыз предметтерди номинациялоодо жаралган маани. Мында предметтик категориялык маани сакталып, субкатегориялык жансыздык мааниси байкалат.

«Адамдын төрт буттуу же азуулуу досу» деген акыркы маани стилистикалык жактан чектөөгө ээ болуп, предметтик категориялык маанини сактоо менен бирге, түздөн-түз биринчи маанинин жардамында пайда болду.

Концепт татаал, көп «катмарлуу» структурага ээ болгондуктан, анын структурасы түшүнүк берүүчү, образдык жана аксиологиялык (баа берүүчү) түшүнүктөр сыяктуу компоненттерден турат. Түшүндүрмө сөздүктөрдөгү дефиницияларды анализдөөнүн негизинде алынган мындай компоненттерди белгилеп кетмекчибиз:

- **түшүнүк берүүчү аспекти:** карышкырлар тукумуна кирүүчү жаныбары, жай, короо кайтаруучу, аңчылык ишинде ж.б. максаттарда пайдаланылат, жер жүзүнүн дээрлик бардык чөлкөмүндө таркаган эт жечүү айбан, ит сымалдар тукумундагы сүт эмүүчү жаныбар;

- **образдык аспекти:** ит тибиндеги жаныбарлардын мехи жана алардын терисинен, мехинен иштелип чыккан буюм-теримдер, адамдын азуулуу же төрт буттуу досу;

- **аксиологиялык (баа берүүчү) аспекти:** көпчүлүк элдердин аң-сезиминде ит – жаман көргөндүктүн, тилдөөнүн, жекирүүнүн объекти катары адамдардын терс сапаттарын, мүнөздөрүн баалоо, көрсөтүүчү колдонулат. *Ит* сөз аркылуу шылуун, орой, каардуу, ыпылас адамдар сыпатталат.

Жыйынтыгында мындай пикирге токтолууга болот. «Ит» концепти орун алган бардык дүйнө сүрөттөрүндө – ортодоксалдуу, символдук, стилистикалык (троптук), философиялык, мифологиялык, зоологиялык, зооинженердик ж.б. тилдик сүрөттөрдө концепттин ядросу жана анын эң маанилүү белгилери белгиленет: ит – \й жаныбары, сакчы, короочу, аңчы, карышкыр тукумундагы сүт эмүүчү, эт менен тамактануучу жырткыч, мүчөлдүн аталышы, тилдөөнүн, жек көрүүнүн объекти, адамдардын терс, кээде оң сапаттарын сыпаттоочу белги, адамдын досу.

3.4. «Ит» компоненти бар проverbsалдык каражаттардагы когнитемалар

Дүйнөнүн проverbsалдык дүйнөсүндөгү «Ит» концептинин когнитивдик белгилерин ачып берүүчү биз тараптан 823 проverbsалдык тилдик бирдик анализденди. Аларды анализдөө биз тараптан концепттин маанилүү, орчундуу, айырмалоочу жана түшүнүү предмети катары каралган белгилерин аныктоого жол берди. Буларды сандык жактан эсептеп чыгуу концептти вербализациялоодо жемиштүү жана продуктивдүү болгон топторду ачып көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк түздү. Бардыгы болуп 21 топ көрсөтүлүп, аларда 60 эң жыш (кайталанып туруучу) когнитемалар белгиленип көрсөтүлдү (3.2-табл.). Ал эми когнитема түшүнүгү – бизди курчап турган дүйнөнүн кубулуштары, предметтери, заттары жөнүндөгү элдик көз караштарды, билимдерди жалпылап чагылтуучу, концепттин ички категориясы.

3.2-таблица

Когнитемалар	Топтор, проverbsалдык бирдиктер	Бир. саны
	Ит – терс сапаттуу айбан	415
1. Ит – жамандыктын, күчөткүч терс маанинин белгиси.	Айдай чырайынды иттей кыялың бузат. Иттик кылган кишиге – кишилик кылуу да арзандыкка турбайт.	46

2. Ит - керексиз, эч нерсеге арзыбаган нерсе.	Ит териси ий болбос, напсиси жаман бий болбос. Молдо акча \чүн итке куран түшүрөт.	34
3. Ит – ажаан, кабанаак жандык.	Ажаан иттин капканынан акмактын какканы жаман. Кабааган иттин өмүр\ кыска болот, капкан сайын өлүмгө нуска болот.	32
4. Ит – сыны, чени, тынчы жок бейжай жандык.	Бир ит көрүп \рөт, бир ит көрбөй \рөт. Эби (же ары) жок ит чымынга да \рөт.	29
5. Ит – адилетсиз, кара мүртөз жана ырайымсыз жандык.	Ит арабанын астында жүрүп, «мен тарттым!» дейт. Итиң жаман болсо, \рбөй тиштээр.	33
6. Ит – ыпылас, зыянкеч жандык.	Ит бок жеп, жан сактайт. Ит тууп саан болбос, булут болбой жаан болбос.	22
7. Ит – кыйынчылыктын, чыдамдуулуктун символу.	Кулдун жаны иттин жаны менен тең. Ит тытышар, а териси жыртылбас.	25
8. Итке сый жарашпайт же сый көрсөтүлбөйт.	Ит мойнуна алтындан каргы таксаң да, аны сөөкчө көрөб\. Итти сыйласаң, төрд\ булгайт. Күнүнө жүз түлк\ алса да, тайгандын ит аты калбайт.	20
9. Ит – коркок жаныбар.	Бир корккон ит \ч күн \рөр. Өлгөн бөрүн\ тир\ ит да аттап кете албайт.	17
10. Ит – булгоочу, бузуп-жаруучу жандык.	Катын көп болсо, чөмүчт\ ит жалайт. Ит \ргөндө, булбул унчукпайт.	16
11. Ит ишеничти актабайт.	Ат куйругун кармасаң – өзөндөн (же суудан) өтөрсүң, ит куйругун кармасаң – сууга чөгөрсүң. Итти каппайт деп болбойт.	15
12. Ит адамга же ээсине таянат.	Ар ит өз короосунда арстансыйт. Ит ээсине ишенип \рөт.	15
13. Иттер ыркы (ымы) жок болушат.	Ит жыйыны (же жыйнагы) топ болбойт же бирикпейт. Айыл ити ав-ав-лап тозор.	14
14. Ит ток болсо, эч нерсе менен иши жок.	Тойгон тайган ууга жарабайт. Ууга бараткан итке тамак бербейт.	13
15. Ит – ач көз, өжөр.	Ит канча жесе да, тойдум дебейт. Ит иттигин жаны чыкканча кылар.	12
16. Ит карышкыр менен касташат.	Бөр\ (же карышкыр) арыгын билгизбей, итке жүнүн үрпөйтөт. Ит менен бөр\ - тубаса душман.	12

17. Ит өзүнүн касиеттерин, сапаттарын жуктурат.	Ит менен ойносоң - \рөрсүң, бала менен ойносоң – күлөрсүң. Ууру кошуларда биринин оозун бири жалайт, ууру айрыларда бири-бирин ит болуп талайт.	12
18. Ит - жалкоо жаныбар.	Ит итти жумшайт, ит куйругун жумшайт. Кыш киргиче ит сөөктөн ак сарай курам деген экен, бирок сарай эмес өз\ кыштан зорго чыккан экен.	11
19. Ачка, байлоодогу ит ачуулуу болот.	Ачыккан ит таяктан качпайт. Байлануу ит \рөгөн, байлануу өгүз сүзөгөн.	11
20. Ит оңой-олтон тамакты көздөйт.	Казанга капкак жаппаса – иттин уяты кетер. Ууру ит адат кылбаса \йгө киреби да, тумшукка чаппаса каңшылап билеби.	10
21. Ит кутурса чектен чыгат.	Ит кутурса – айга секирер. Ит кутурса (семирсе) ээсин кабат, кул кутурса байын урат.	8
22. Орду келише ит да бой көтөрөт.	Итке ишин түшпөсүн. Эсирген ит ээсин тааныбай калат.	8
Ит – оң сапаттуу айбан		205
23. Ит – сакчы.	Жакшы ит жалпы айылды кайтарат. Ит баксаң – сырттан бак, кой жоголбойт короондон.	46
24. Ит – адилет, акылдуу жандык.	Ит баатырга \рөр, коркокту тиштер. Иттин кыжырына тийбесең каппайт.	26
25. Ит – адамдын шериги.	Ит ээсинен калбай калаага барат, анкоо арага түшөмүн деп жалаага калат. Мейманына кубанган итин да тойгузат.	18
26. Ит – баалуу, пайдалуу, эмгекчил жандык.	Ит - жети казынанын бири. Ичи бузуктан ит ийги. Ишин илгери барганча же келгенче итиңе кош арт.	18
27. Ит – алгыр, кыраан жаныбар.	Кийик канча күлүк болсо, аңчынын да ошончо жүйрүк иттери бар. Киши оозу кыймылдагыча – ит качыраар.	16
28. Ит айлана чөйрөн\ тазалап турат.	Арткан ашты иттен аяба. Жуталаң жылы ит семиз, тумоолуу жылы молдо семиз.	13
29. Ит – жакшылыктын белгиси.	Катын – жапаа, ит – упаа. Өз\ келген ит – ырыс.	12
30. Ит адам менен достошот.	Ит – кишинин жолдошу. Ит – адамдын досу. Ит менен дос болсоң – сөөк талашасың.	12

31. Мыкты ит оорчулугун тийгизбейт.	Жакшы ит жаткан ордун булгабайт. Ит ырысы менен, куш куту менен.	12
32. Иттер жытчыл, аңчы жана сак болушат.	Мүнүшкөрдүн кесиби – ит агытып, куш салмак. Ит жытташып табышар, жылкы кишенешип табышар.	11
33. Ит кооздукту, сулуулукту чагылтат.	Кандектин карыганы билинбейт. Сүткө тойгон күчүктөй.	11
34. Ит тукумдуу, түшүмд\ \ келет.	Арстан экиден, ит жетиден (тууйт). Байдын ити да ургаачы болсун.	6
35. Ит изилдөөчүлүк тез туюучулук касиетине ээ.	Айылга жакындаганда ит озот. Жаманды төө \стүнөн ит кабат, эл четинен жоо алат.	4
36. Ит кадимки айбан катары каралат.	Багыштын богун жеген ит кутурат дейт. Ит \ргөнд\ билет, күлгөнд\ билбейт. Иттин ачуусу куйругунан билинет, аттын ачуусу кулагынан билинет.	54
37. Ит - флора дүйнөсүндөг\ аталыш.	Ит карагат Ит конок Ит мурун/мурут Ит сийгек	17
38. Болоор ит кейпинен билинет.	Бөр\ тутар ит бөйрөгүнөн билинер, бөр\ согор эр жигит билегинен билинер. Куйругу жок иттен сактан – эркелегени билинбейт, купшундаган куудан сактан – жетелегени билинбейт.	14
39. Ит \чүн курсагы тойгон жер баарынан ыйык, маанил\ \.	Ит – тойгон жеринде, куш – конгон жеринде, ат – көнгөн жеринде, эл – туулган жеринде. Ит ичкен жерине имерилет.	12
40. Итке кылган кызматына жараша сый көрсөтүлөт.	Алгыр болсо тайганың, алтындан алып каргы так, ала албаса түлкүн\ айлансын аштан, башка чап. Бөр\ алган итти бөркүндөй сыйла.	12
41. Иттер дагы бири-бирин сыйлашат, колдошот.	Ит ит менен талашар, соңунан оозу-мурдун жалашар. Ит итке \йрүлөр. Ит \йүр\ аксагын билгизбес.	11
42. Ит ээсин тартат, ага имерилет.	Жамандын ити кабанаак, жаман кыз болор тубанаак. Ит кулагын кескенге \йүр. Ит мээсине карабайт, ээсине карайт.	11
43. Ит итке таасирин тийгизет.	Ак иттин балээси кара итке. Ит итти көрүп \рөр.	9
44. Ит дагы тилек, үмүт кылат.	Ит куйруктуу бөр\ болгусу келет. Ит ичпес ашынан \мүт этет. Ит ичпей турган ашынан \мүт	9

	кылат.	
45. Иттер бириккенде гана чоң күч, жалгыз ит эч нерсеге жарабайт.	Айыл ити ала болор, бөр\ келсе чогулар. Айыл ити ала болсо да, бөр\ көрсө чогулат. Айыл ити ала болсо да, карышкыр тийгенде биригет. Ит көп болсо – бөр\ жеңилет.	8
46. Ит жана белгил\ жагдай.	Заманың түлк\ болсо – тайган болуп чал. Ит буламык Ит жалак	7
47. Итти жок жерден күнөөкөр кылышат.	Жаман катын терисин жыйбай иттен көрөт, башын (же чачын) жуубай биттен көрөт. Жолбун ит жолуккандан таяк жейт.	6
48. Ээсиз иттин ырыскысы көчөдөн же ар кимден.	Итке сөөк табылат, кушка тамак табылат. Иттин жоосу дубана, келиндин жоосу келин.	7
49. Ит бекеринен үрбөйт, улубайт.	Кары ит жөн \рө бербейт, кары киши жөн күлө бербейт. Улуган иттин убайы бар.	5
50. Иттин иттен айырмасы жок.	Ак ит, кара ит – баары бир ит. Иттин карысы да ит, жашы да ит.	4
51. Ит жана кыймыл-аракет.	Ит жумалак болушуу. Ит жатыш – мырза туруш.	3
52. Ит жана буюм-тайым.	Ит кулак. Ит ырылдабас.	3
53. Ит жана фауна дүйнөс\.	Ит балык (щука). Ит чымын.	3
54. Иттин мүнөз\ туруктуу, өзгөрүлбөс.	Итти түлк\ да кылалбайсың, бөр\ да кылалбайсың. Абдан карып калган иттин чынжырга көнүш\ кыйын болот.	2

Бирин-серин учурай турган провербиалдык бирдиктер

55. Ит куйругу өзүнө түз.

56. Ит өлбөстүн чөл\ (Гоби чөл\).

57. Иттин кара капталынан. Ит башына ирkit төгүлүп жатканда.

58. Иттин мурдунан түшкөндөй.

59. Түлк\-тайган – (жашырынып, кубалашып ойной турган оюндун аты).

60. Ит, мышыктай болуу

КЕМТИКСИЗДИК

ТОПОНИМ

МОЛЧУЛУК

КҮТҮЛБӨГӨНДҮК

ОЮН

ЫРКЫ ЖОКТУК

Жалпы: 823

Жогоруда берилген ири провербиалдык бирдиктердин ядролук тобуна кир\ч\ айрым чоң когнитемаларды, өзүнчө бир ядролук топ катары бөлүп

көрсөтүп, мындан да бир нече майда когнитемаларды чыгарууга болот. Алсак, «Ит – терс мааниге ээ айбан» деген башкы ядролук топко караштуу «Ит – ажаан, кабанаак жандык» деген когнитеманы өзүнчө бир топ катары алып, андан төмөндөгүдөй майда когнитемаларды ажыратып көрсөт\лгө болот (3.3-табл.):

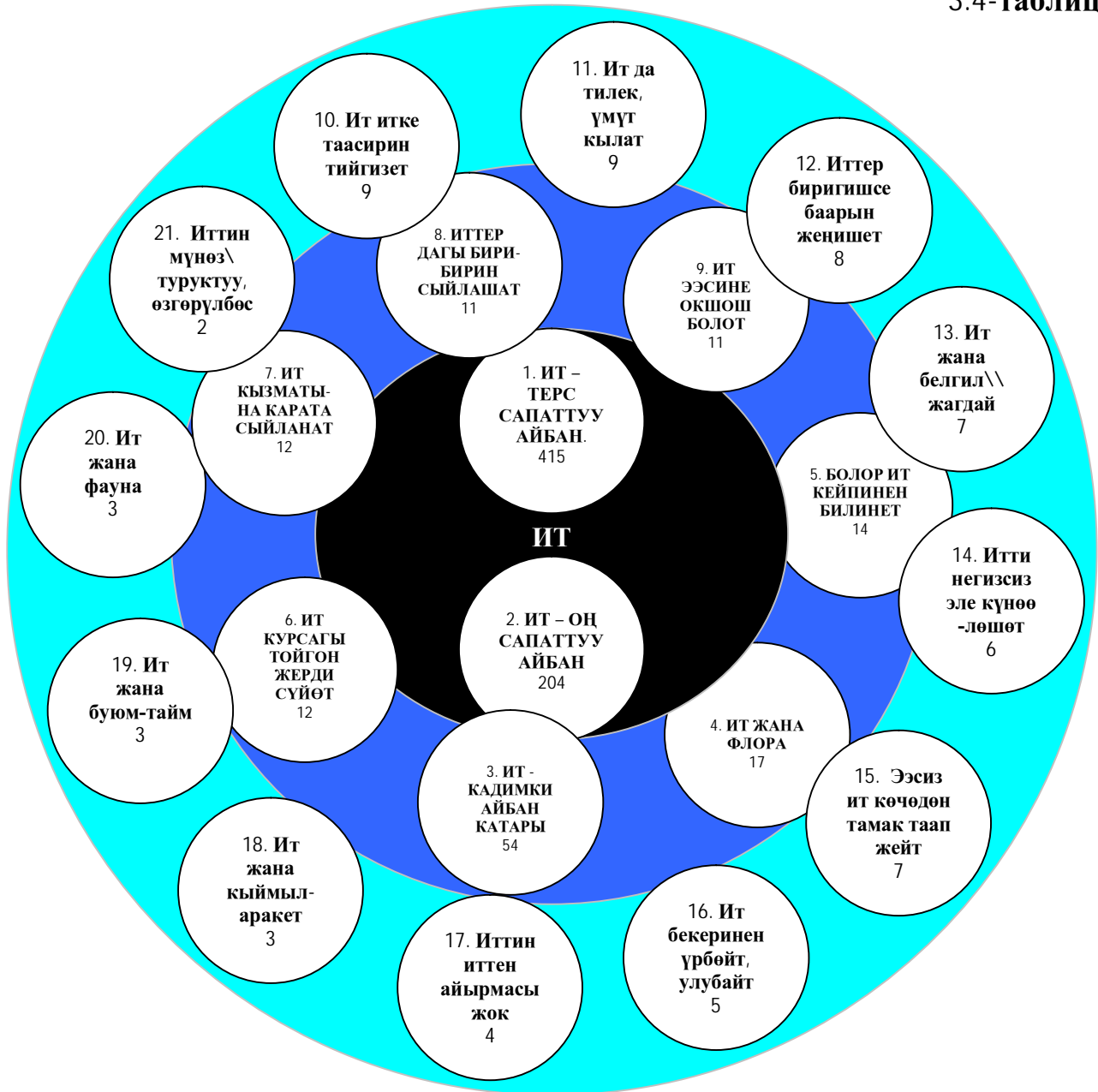
3.3-таблица

	Ит – ажаан, кабанаак жандык.	32
1. Ажаан ит тажаал аял менен салыштырылат.	<p>Адеби жок жигит – жүгөн\ жок атка окшойт, адеби жок катын – кабанаак итке окшойт.</p> <p>Ажаан аялың болгуча, ажаан итиң болсун.</p> <p>Жаман ит ыркырап буттан алат, жаман катын аркырап беттен алат.</p> <p>Иттин ажаанынан катындын тажаалы жаман.</p>	4
2. Тийишпесең, ит да каппайт.	<p>Арстанды ойготпо да, тынч жаткан итти козгобо.</p> <p>Ажаан ит таяктан коркот.</p> <p>Тим жаткан итке тийишпе.</p> <p>Чыбык кармаганга ит өч, чындыкты айтканга акмак өч.</p> <p>Каардуу душман, кабанаак ит качсаң тытып жеп коет, кайра тап берсең өз\ качат.</p> <p>Качаган атты тутуп болбойт, кабанаак итти уруп болбойт.</p>	6
3. Ит \рбөй тура албайт.	<p>Аксак ит жүгүрө албаса да жатып \рөр.</p> <p>Ит аймагы күндүз \рөт.</p> <p>Ит турар, көчөгө карап \рөр.</p> <p>Ит \рбөй коёбу, иш жүрбөй коёбу.</p> <p>Ит \рүп-\рүп, тумшугу шишир.</p>	5
4. Ит өзүнө өз\ кордук көрсөтөт.	<p>Аксак ит алыс барбас, а кабанаак болсо көз\ чыгар.</p> <p>Ит итти жеңсе – желкесинен талар.</p> <p>Итиң ажаан болсо – этекке.</p> <p>Кабаган иттин өмүр\ кыска болот, капкан сайын өлүмгө нуска болот.</p>	4
5. Иттер агрессивд\ болушат.	<p>Ажаан иттин капканынан акмактын какканы жаман.</p> <p>Ач ит ажаан болот, ачыккан тажаал болот.</p> <p>Ит жаманы түз корур, жигит жаманы кыз корур.</p> <p>Итиңди жаман дебе, жаман итиң семирсе – жанына киши жолотпос.</p> <p>Күлүктүн жаалдуусу бар, күчүктүн каардуусу бар.</p> <p>Бирөө күлүп мас болот, бирөө \рүп мас болот (<i>Ит</i> сөз\ имплициттик түрдө).</p> <p>Ит уруш.</p> <p>Иттен алып итке салуу.</p> <p>Ичини ит талап жатуу.</p>	9
6. Иттин кыялын		

түшүнүп болбойт	Ит – бир талашканын койбос, бир сөөккө тойбогонун койбос. Ит минип, ийрек камчылап... Иттин ырылдашканы – амандашканы. Нанды көрсө ит да жоошуйт.	4
-----------------	--	---

Провербиалдык бирдиктерди анализдөө белгилердин тизмегин бир кыйла кеңейтти жана алынган көлөм концепттин сөз-номинантынын сөздүктөрдөгү макаласын бир канча чоңойтуп жиберди деп тыянак чыгарууга болот (3.4-табл.).

3.4-таблица

Концептуалдык талааны моделдештир\ \ ыкмасын колдонуп, ядролук зонанын эки микроталаа (катмар) түрүндөг\ \ базалык түз\ \чүлөрүн аныктадык:

1. «Ит – терс сапаттуу айбан».

2. «Ит – оң сапаттуу айбан».

Бул катмарларга кирген маанилер мындагы конкретт\ \ талааларда тематикалык жалпылуулуктун негизинде жайгаштырылды. Ар бир катмардагы маанилер дагы толук түрдө принципалдуу иштелип чыкты.

- «Ит – терс сапаттуу айбан» деген биринчи катмар *итти жсек көр\ \, жактырбоо, барктабоо, ага ишенбөө, анын жаман сапаттарын, кемчиликтерин белгилөө* ж.б.у.с. идеялар аркылуу бириккен когнитемаларды камтыйт. Бул катмарга: *Ит – жамандыктын, күчөткүч терс маанинин белгиси; Ит - кичирейтилген, эч нерсеге арзыбаган нерсе; Ит – ажаан, кабанаак жандык; Ит – сыны, чени, тынчы жок бейжай жандык; Ит – адилетсиз, кара мүртөз жана ырайымсыз жандык; Ит – ытылас, зыянкеч жандык* ж.б. сыяктуу абдан көп сандагы когнитемалар киргизилди.

- «Ит – оң сапаттуу айбан» деген экинчи катмардагы иттин *пайдалуулугун, жытчылдыгын, баалуулугун, эмгекчилдигин, майтарылгыс достук мамилесин, кыраандыгын* ж.б. жакшы тараптарын билдир\ \ч\ \ лексемалар төмөнк\ \ когнитемалардын жалпы темасы болот: *Ит – сакчы; Ит – адилет, акылдуу жандык; Ит – адамдын шериги; Ит – баалуу, пайдалуу, эмгекчил жандык; Ит – алгыр, кыраан жаныбар; Ит айлана чөйрөн\ \ тазалап турат* ж.б.

Жакынкы перифериясына «Ит кадимки айбан катары каралат»; «Ит - флора дүйнөсүндөг\ \ аталыш»; «Болор ит кейпинен билинет»; «Ит \чүн курсагы тойгон жер баарынан ыйык, маанил\ \»; «Итке кылган кызматына жараша сый көрсөтүлөт» ж.б. сыяктуу концептуалдык белгилер киргизилди.

Алыскы периферияны: «Ит дагы тилек, \мүт кылат», «Иттер бириккенде гана чоң күч, жалгыз ит эч нерсеге жарабайт», «Ит жана белгил\ \ жагдай», «Итти жок жерден күнөөкөр кылышат», «Ит жана фауна

дүйнөс\» ж.б. сыяктуу когнитемаларды чагылтуучу провербиалдык бирдиктердин тобу түзд\.

Провербиалдык бирдиктердин бардык топторун анализдеп чыккандан кийин «Ит» концептинин түшүнүк бер\ч\, образдык жана баа бер\ч\ компоненттерин бөлүп көрсөтүүк жана аларды жалпы маданий (сөздүктөрдөг\ аныктамаларды анализдөөдөн кийин белгиленген) аналогиялык түз\чүлөр\ менен салыштырдык:

- **түшүнүк бер\ч** аспекти: ит - айбан, сакчы, аңчы, ажаан жандык. Ал тынчы жок, ыпылас, булгоочу, коркок, ушуну менен бирге эле, алгыр, жытчыл, тукумдуу болот. Эгерде кутурма оорусу менен ооруп калса өтө агрессивд\ болуп капыстан ээлерин дагы каап коюшу мүмкүн. Карышкырлар иттерге өч келет. Ит чөйрөн\ тазалап турат.

- **образдык** аспекти: ит адилетсиздик, кара мүртөздүк, ач көздүк, өжөрдүк, жалкоолук сыяктуу терс касиеттерге ээ. Мындан сырткары ал адилетт\лүкт\, эмгекчилдикти жана кооздукту чагылдырат. Байыркы мезгилдерден бери адамга байыр алып, анын кыйышпас шериги болуп, ишеничт\ досуна айланган. Ачкачылык көпчүлүк иттердин жолдошу болгонуна байланыштуу ит курсагы жакшы тойгон жерде күн өткөрө берет. *Мал ээсин тартпаса арам өлөт* дегендей ит дагы ээсине окшош болот. Адамдар көбүнчө итти негизсиз эле күнөөлөшүп, жазалашат.

- **аксиологиялык (баа бер\ч\)** аспекти: ит кичирейтилген, сый жарашпаган, ишеничти актабаган айбан катары сыпатталат. Бирок ит акылдуу, баалуу жана кооз \й жаныбары катары дагы каралат. Жеке жашоосунда адамдарга анча оорчулугун тийгизбейт. Коомдо иттерди аткарган кызматына жараша, баалашат, сый көрсөтүшөт. Иттин кандай (жарактуу, нормалдуу, алсыз, күчт\, жолбун ж.б.) экендигин сырткы келбетине жараша аныкташат, анын мүнөз\ өзгөрүлбөс делет.

Жогоруда күбө болгонубуздай, жалпы маданий концептке салыштырмалуу провербиалдык концептин аныктамасындагы түшүнүк бер\ч\ түз\чүлөр\ иттин карышкырлар тукумуна кир\чүлүк элементин

чагылдыра албады. Итти сакчы, аңчы, \й жаныбары, кадимки айбан катары сыпаттоочу белгилерди камтыган сөздүктөрдө кезиг\ч\ жалпы чечмелөө провербиалдык бирдиктердин негизинде алынган түшүндүрмө менен дал келди. Провербиалдык концепттин аныктамасынын түшүнүк бер\ч\ аспектиде ит сымалдар тукумуна кир\ч\ жапайы сүт эм\ч\ жаныбарларды ит катары көрсөт\ч\ жана мүчөлдүн он биринчи жылы ит менен аталгандыгын белгилөөч\ бир да шилтеме кезикпеди. Бирок, жалпысынан, провербиалдык концепттин түшүнүк бер\ч\ түз\чүлөр\ жалпы маданий концепттин тийишт\ компоненттери менен дал келет.

Айрым айырмачылыктар жана окшоштуктар образдык жана аксиологиялык аспектиде байкалды. Провербиалдык мейкиндиктеги образдык түз\чүлөр жалпы тилдик аныктамага салыштырмалуу башкача көз карашта берилди: ит адилетсиздик, кара мүртөздүк, ач көздүк, өжөрдүк, жалкоолук сыяктуу терс касиеттерге ээ, мындан сырткары ал адилетт\лүкт\, эмгекчилдикти жана кооздукту чагылтат. Демек, *ит* сөзүнүн сөздүктөрдөг\ өтмө маанисинде адамдар тарабынан жаман көргөндүгүн билдиргенде, тилдегенде, жекиргенде жана адамдарды жапайы, зордукчу, шүмшүк, ыплас, митаам деп образдык атоодо колдонулушу, о.э., кайдайдыр бир иште маш болгон, эпт\ адамды билдир\с\ жогорудагы аспект менен толук дал келет. Жалпы маданий көз караштагы *Ит* - *адамдын досу* деген айтылма провербиалдык концепттин образдык түз\чүлөр\ аркылуу дагы туюндурулду. Иттин терисин мехин жана булардан жасалган буюмдарды чагылтуучу аныктама бул аспектиде бир да жолу учурабады. Ал эми аксиологиялык аспектиде жалпы маданий чечмелөөнүн тийишт\ компенентинен айырмаланып, көбүнчө ит жаныбарынын өзүнө баа берилип, эксплициттик түрдө өз\ сыпатталды. Сөздүк материалдардагы бул аспектиде *ит* сөзүнүн өтмө мааниси аркылуу терс мүнөзд\ адамдардын сапаты белгиленген эле.

Ит сөз\ катышкан провербиалдык каражаттарына мүнөзд\ бир законченемд\лүкт\ белгилөөгө болот. Буларда ит жаныбарына мүнөзд\

сапаттар жалпыланат, жалпы менталдык-когнитивдик формулага келтирилет. Ошол эле учурда ар бир фразеологизмде (идиомада, макалда ж.б.) денотатын өзгөртүүгө мүмкүнчүлүк, башка заттарды мүнөздөөгө даярдык анын түпкү потенциалы катары жашайт. Ал ошондуктан жеңил-желпи эле иттин касиеттерине окшош сапаттарга ээ кишини мүнөздөй алат. **Бир эле макалда баштапкы маани менен туунду маани кошулуп, синтезделип ири жалпылоочу мазмунду жаратат.** Кинологиялык концепт башка денотатка оодарылып, өз образдуулугун күчөтө алат. Эки маанинин биригүүсү макалдын же идиоманын маани-маңызын күчөтөт, жайылтат жана тереңдетет.

Ошол эле мезгилде провербиалдык каражаттар ири семантикалык топторго бөлүнүшө алат. Бул топторду когнитивдик түшүнүгү менен атоого болот. Когнитивдик түзүлүшү жалпы семантикалык формулалардын чегинде өзүнчө тайпаларга биригишет. Бул тайпаларга кээде өз ара өтө окшош же вариацияланган, синонимдик фразеологизмдер, кээде шарттуу түрдө бириктирилген (тигил же бул тарабын эсепке алып) учкул сөздөр кирет. Кайсы бир фразеологизмдерде «*Ит*» концепти ачык, даана берилсе, өзүнчө сөз менен (ит, күчүк, дөбөт ж.б.) туюнтулса, кайсы бирлеринде каймана, кыйыр түрдө аталат. Ошондуктан концептти эксплициттүүлүк жана имплициттүүлүк түрлөргө ажыратууга болот.

3.5. «*Ит*» компоненттүү провербиалдык бирдиктерге когнитивдик анализ жүргүзүү

3.5.1. «*Ит*» концептинин ядролук зонасы

3.5.1.1. «Ит – терс сапаттуу айбан» тобундагы когнитивдик мазмундар

Бул топтогу провербиалдык каражаттардын, дээрлик, баарында *ит* сөзү ит пейил кишинин жорук-жосунундагы, жүрүм-турумундагы терс сапаттары мүнөздөмөгө алынат. Буларда этностук тажрыйба берилет.

Ит – жамандыктын, күчөткүч терс маанинин белгиси когнитемасын 46 провербиалдык бирдик түзд\ . Мунун ичинен 15 бирдикте *иттик*, *итчилик*, *иттен* \, *иттей* сөздөр\ аркылуу жаман кылык-жорук, мамиле, көрүнүш, абал, процесс, мүнөз жана пастык, кекчилдик, арамдык сыяктуу түшүнүктөр чагылтылган: *Иттик кылган кишиге – кишилик кылуу да арзандыкка турбайт; Ичкиликке жол берсең, итчиликке жол берет; Иштегенди жумуш басат, иттенгенди уруш басат; Айдай чырайыңды иттей кыялың бузат; Чоң байлыктар жүз\ каралык менен, кичинеси иттик менен чогултулган.* 8 бирдикте *ит* сөз\ аркылуу, б.а., *ит* сөз\ сын аттооч катарында колдонулуп, шылдыңга, оңтойсуз абалга калган, уят-намысы жок, абийирсиз, кыялы бузук адам сүрөттөлөт: *Ичи тарга ичи тардык кылсаң ит болгонуң ошо; Киш жакалуу бий экен, кылыгын көрсөң ит экен; Ичкиликтен өлгөн өлүм – ит өлүм; Ит кыялды өзгөртө албайсың* [Мында: *итчилик*, *иттен* \, *иттик*, *иттей* сыяктуу түшүнүктөр «Ит» концептинин деривациясына мисал болушат].

Ит арка ишти – кокуйдун кошогу дейт; Куш жаманы – сагызган, жыгач жаманы – ит мурун; Оозунан ак ит кирип, кара ит чыгат; Итке минген кедей же итке минген томаяк (адалдан түг\ жок, өтө жарды); *Кыздын жаманы иттен чыгарат* деген 13 бирдикте ит жаныбары жөнүндө айтылбастан, *ит* сөз\ менен сапаты жагынан начар, терс мааниге ээ буюмдар, процесстер аталып, кейдейлик, айлакерлик белгиленет.

Мени сүйсөң - менин итимди дагы сүй; Иттин чүкөсүндөй (кебетеси, кешпири чүрүшкөн адам); *Иттин бутундай* (түр\ суук, көбүнчө кол жазмаларга карата айтылат); *Иттин терисинен жек көр* \ (аябай, өтө жек көр\, жактырбоо) деген 4 бирдикте иттин сырткы келбети начар экендиги жөнүндө айтылат.

3 бирдикте иттердин начар сапаттары белгиленет: *Жаман чарылдак болот, кабанаак иттей арылдак болот; Иттин баары тайган эмес, эттин баары казы эмес; Итт \ конок жарашпас.*

Кошоматчылар досторго окшош, бөрүлөр менен иттердей бирдигинде жасакерлик терс сапатына ээ адамдар ит менен бөрү катары салыштырылат.

Ит керексиз, нарксыз, эч нерсеге арзыбаган нерсе когнитемасы 34 провербиалдык бирдикти кучагына алат. Адамдардын итти барктабашы, ага анчалык көңүл бөлбөй арзыбаган бир нерсеге теңеши, кеп арасында бир нерселер менен салыштырылууда өтө төмөн бир объект катары каралуусу, ит алар үчүн анча мааниге ээ эместиги жөнүндө 20 бирдикте көрсөтүлөт: *Ийне уурдаган да бир, ит уурдаган да бир; Ит өлүп жатса билбессиң; Итке иттей өлүм; Молдо акча үчүн итке куран түшүрөт; Ит келдиби, куш келдиби дебөө (эч көңүл бурбоо, назар салбоо); Иттен арзан же текейден арзан (1. Өтө эле арзан. 2. Анча оордугу жок, жеңил).*

Арстан жемин басалса ит үргөндөн не пайда; Ит төөгө арсылдайт, төө итти барсынбайт; /ңкүрдө жатып, ачтан өлсө да, арстан иттен калганды жебейт деген 5 макалда иттин башка жаныбарлардын алдында алсыздыгы (айрыкча арстандын), абийири, таасири жоктугу, б.а., алар итти тоготпогондугу тууралуу баяндалат.

Акмак – иттен илгери, кишиден кийин. Акмак - иттен илгери, кишилиги кийин; Көсөө – Кудай буйругубу, сакал иттин куйругубу?; Көсөө – Кудай буйругу, сакал – иттин куйругу; Күч (Ак) күйөө болгончо иттин күчүгү бол сыяктуу бирдиктерде ит адам менен салыштырылып, акмактан да артта экендиги, күн сайын тажатып өсүп туруучу эркектердин сакалы иттин куйругу менен барабарланышы көрсөтүлөт. Бирок акыркы макалда күч/күчүк варианттуулугу байкалат. Күч сөзү мүмкүн, күчүк сөзүнүн редуцияланган, кыскарган, эвфемизмге учураган түрүдүр. Же болбосо күч «кубат, кызмат/кызматкер, жан багар» маанидеги сөздүр. Кандай болбосун күч сөзү бул макалда өтө маанилүү кызмат аткармакта.

2 бирдикте иттин пайдасыздыгы, жарамсыздыгы белгиленет: *Ит териси ий болбос, напсиси жаман бий болбос; Иттен саан болбос, ит түйнөктөн коон болбос.*

Ач ит кутурбас, ач бөр\ тутулбас; Ит көңүл\ - бир сөөк, Күй\ жок ит да жүгүрбөс бирдиктеринде чөйрөгө, жагдайга жараша ит түрд\чө кичирейтилет, анын алсыздыгы, чабалдыгы, арсыздыгы белгиленет. Ит бул мисалдарда ушундай сапаттарга ээ адамдын символу, көрсөткүч\.

32 провербиалдык бирдиктин негизинде **Ит – ажаан, кабанаак жандык** когнитемасы келип чыкты. 9 бирдикте ит агрессивд\ айбан экендиги сүрөттөлөт: *Ач ит ажаан болот, ачыккан тажаал болот; Күлүктүн жаалдуусу бар, күчүктүн каардуусу бар; Итиңди жаман дебе, жаман итиң семирсе – жанына киши жолотпос.* Иттин кабуусуна адамдар өздөр\ себепкер болору жөнүндө 6 бирдикте берилет: *Тим жаткан итке тийише; Арстанды ойготпо да, тынч жаткан итти козгобо; Чыбык кармаганга ит өч, чындыкты айтканга акмак өч.* Иттин \рбөй тура албастыгын далилдөөч\ 5 бирдик аныкталды: *Ит турар, көчөгө карап \рөр; Аксак ит жүгүрө албаса да жатып \рөр; Ит \рбөй коебу, иш жүрбөй коебу* 4 бирдикте ажаан ит тажаал аял менен салыштырылат: *Адеби жок жигит – жүгөн\ жок атка окшойт, адеби жок катын – кабанаак итке окшойт; Иттин ажаанынан катындын тажаалы жаман.* Ит өзүнө өз\ кордук көрсөтөр\ 4 бирдикте анык болду: *Кабаган иттин өмүр\ кыска болот, капкан сайын өлүмгө нуска болот; Аксак ит алыс барбас, а кабанаак болсо көз\ чыгар.* Ажаан иттин кыялынын түшүнүксүздүг\ төмөнк\ макалдарда көрсөтүлөт: *Ит – бир талашканын койбос, бир сөөккө тойбогонун койбос; Иттин ырылдашканы – амандашканы.*

Кийинки 29 провербиалдык бирдикти **Ит – сыны, чени, тынчы жок бейжай жандык** когнитемасы бириктирип турат. Мунун ичинде 14 бирдикте иттин болор-болбос нерселерге \рө бер\с\, тынчынын жоктугу ачык байкалат, о.э., бул жерде эки планетанын аталышы орун алган: *Бир ит көрүп үрөт, бир ит көрбөй \рөт; Ит айга карап \рөр, бирок андан айдын нуру өчпөс; Көлөкөдө жаткан ит, күнд\ көрүп \рөт; Эби (же ары) жок ит, чымынга да \рөт; Олочодо от күйөт, Ысык-Көлдө ит \рөт.* Иттин

бейжайлыгы, чени жоктугу өзүнө эле зыянын тийгизет: *Ит капкага келгенди каппаса – картайганча кайгырат; Көп жорткон ит күчалага жолугар.*

Тынчы жок, тынчтыкты бузган, \рөөгөн иттерди адамдар деле каалабоосу, жактырбоосу 5 макалда келтирилет: *Арстанга \ргөн итке эмне сын; Иттин \ргөн\ жаман, жалкоонун күлгөн\ жаман; Ит \ргөн жакка жүгүрбө, ит аякка мүдүрүлбө.*

Ит тумшугу жерде жатпас; Иттин күчүг\ ичте жүрүп \рөт; Эл жатпай – ит тынбас. Эл жатпай иттин аягы тынбас макалдарында иттин бийик деңгээлдеги \р\лгө жана короону кайтарууга болгон ышкыбоздугу көрүнүп турат. 2 макалда иттер айрым нерселерге тандана бер\с\ айтылат: *Көрбөгөнгө көтөн таң, көкала (көк ала) итке куйрук таң; Көрбөгөнгө көсөө таң, көсөлөк (начар, жүдөө) итке сакал таң.* 1 макалда \рөөгөн иттердин баары эле тиштей бербөөсүн, \рбөй туруп тиштеп алчуу иттер бар экендигин көрсөт\ч\ элдик тажрыйба жатат: *Үргөн иттин баары каба бербейт.* Мында «опузалоо менен күчт\з\ зыян барабар эмес», «опузалоо кырсыктын алдын алат», «бетке айткан сөз этият болууга \йрөтөт» ж.б. маанилер катталган. «/ргөн ит» концептинде дээрлик оң мазмун берилген.

Ит – адилетсиз, кара мүртөз жана ырайымсыз жандык когнитемасы 33 провербиалдык бирдиктин натыйжасында түзүлд\ . Мунун арасында 10 бирдикте иттин адилетсиздиги, туура эмес кыймыл-аракети ачык берилген: *Ит арабанын астында жүрүп, «мен тарттым!» дейт; Ит коруган жерге өч. Ит коруган жерге чычат; Адамдын адатка айланган жалган көз караштары коркокторго гана кол салышкан тиштээк иттер сыяктуу.*

7 провербиалдык бирдикте иттин кара мүртөздүг\, адилетсиздиги, ырайымсыздыгы зоосемиялык аталыштар менен айкалышта келтирилет: *Жолборстун жаткан жерине ит батпайт; Ит \рбөсө, эшек айкырбаса – башы оорур; Тайгандын кийикке жаны ачыбайт, мышыктын балапанга жаны ачыбайт; Улугуң ит болсо мышык кылат, мышык болсо тытмалап кызык кылат; Мыскыл иттей эмес, койдой тиштеш керек.*

8 макал 1 фразеологизмде жана 1 табышмакта ит акылга сыйбаган, күнүмдүк турмуш шартына, мыйзамына каршы келе турган кылык-жорукка ээ: *Ирденсе ит да көбөт; Ит жаманы бороондо кычайт; Итиң начар болсо, түндө эмес, күндүз үрөр; Канчыктын ажаанынан корк, катындын тажаалынан корк; Ит энегин кескенге ӱйүр же ит куйругун кескенге ӱйүр* (кээ бир адам өзүн кордогон, ызалаган кишиге көшөкөрлөнө, жалпылдай берет. Ушундай адамдарга карата колдонулат); *Көз \ ӱкүр, бейли тар, бадува кылып баш курса, эч ойлобойт намыс-ар, Урумда бар, Кырымда бар, бул сөзүмдө бар бир кавар.*

*Иттердин кордугуна чыдоо кыйын, өл \ \ оңой; Ичкендин мастыгы бар, иттин кастыгы бар; Ичинде ит өл \ * (бирөөнүн ийгилигин көрө албай, арам ойдо болуу ичинде кири бар) сыяктуу бирдиктерде *ит* сөз\ аркылуу кара мүртөз, таш боор адамдар мүнөздөлөт.

Иттин акыйкатсыздыгы, арамзалыгы: *Жаманды ит да каппайт, жакшыны жаман сөз ээрчибейт; Сокур иттен аксак ит соогат сурайт* макалдарында чагылтылат. *Кабанаак иттен качып өт* макалында татаал, агрессивд\ \ адам башка адамды аябай тургандыгы, адамдар андан этият болуу керектиги жөнүндө айтылган насаат жатат.

Ит – ыпылас, зыянкеч жандык когнитемасы 22 провербиалдык бирдикти кучагына алат. Негизги массивди иттин сырткы келбетинин ыпыластыгы, булганычтыгы жана зыянкечтиги жөнүндөг\ ойду камтыган провербиалдык бирдиктер түзөт. Мусулман элдеринде ит «харам (арам)» деп эсептелинет, андыктан иттин оозу тийген идиш-аяк, тамак-аш дагы булганып калат. Буга байланыштуу төмөнкүдөй бирдиктер жаралган: *Келиниң жаман чыккан соң – итиң ичкен аш менен тең, керексиз жаткан таш менен тең; Талаада музоо эмип кетсе, ӱйдө сүтүн ит ичет; Ит аяк кечир \ * (жаш баланы көз тийбесин деп, ит аяктан аттатып, ырымдоо); *Ит тууп саан болбос, булут болбой жаан болбос; Ит көйнөк* (жаңы төрөлгөн балага кийгизил\ \ч\ көйнөк). Кийинки фразеологизмдердин мазмуну тилдик этномаданиятыбыздын кичи \зүндүлөр\ . Аларды кенен чечмелөөгө болот.

7 макал, фразеологизм жана 1 афоризм иттин сырткы келбетинин түрдүүчө ыпылас болуусу жөнүндө кабар берет: *Ит менен жатсаң бүргөл болосуң; Иттин арткы шыйрагындай болуу* (абдан уят болуу, ыңгайсыз абалда калуу); *Күлгө оонаган күчүктөй* (кара ала, тору ала болуп булганган, кейпи кеткен, кирдеген); *Түлөгөн иттей* (жүдөгөн, кыйналып азап чеккен адамга карата); *Ким ит менен уктаса, ага бит толот.*

Ит бок жеп жан сактайт; Ит менен жеген аш кустурбай койбойт; Итиң бок жебесе – башы ооруйт; Сокур ит бок жалаганча иштеп салуу (бир ишти өтө тездик менен бүтүрүп таштоо) сыяктуу 6 бирдикте ит булганыч, арам тамактар менен азыктанары көрсөтүлгөн. Европа этномаданиятында ит адамдар пайдаланган таза тамактарды жээри белгиленет, иттерди жуундуруш, коноктор менен кошо жайгаштыруу да учурайт.

3 бирдикте иттин арамдыгы, зыянкечтиги ээсине дагы таасирин тийгизүүсү жөнүндө айтылат: *Итт конок батпайт, бирдикт конок жатпайт; Итт конок батпайт, битт конок батат; Ит аякты тептирбөө* (жаш баланы ар кандай жугуштуу, жаман, айыкпас оорулардан сактоо жана алдын алуу).

25 провербиалдык бирдик **Ит – кыйынчылыктын, чыдамдуулуктун символу** когнитемасы аркылуу бириктирилген. Адамдардын көз карашында ит физикалык жактан чыдамкай, иммунитетти күчтүү, организми бекем болот. Бул көз карашты мындай 10 бирдик ырастайт: *Адам ит жандуу; Ит көз түтүн билбейт, билсе да бүтүн билбейт; Ит өлөрүндө кайышчыл болот; Ит тишинен ит өлбөйт, ат тепкенден ат өлбөйт; Итке тумоо түшпөс, кушка тушоо бүтпөс; Кулдун жаны иттин жаны менен тең; Ит жандуу* (ар кандай кыйынчылыкка чыдамдуу); *Ит ашы – кара буламык* (чалды-куйду, эптеп-септеп көздөн далда кылуу).

Көпчүлүк фразеологизмдерде жана макалдарда иттин жашоосу катаал, азаптуу, машакаттуу, оор болору жөнүндө айтылып, ит кыйынчылыктын, кейдейчиликтин белгиси катары каралат. Алсак, *Жылкычынын ичкенин бирде*

хан ичпейт, бирде ит ичпейт; бир көргөнүн бирде хан көрбөйт, бирде ит көрбөйт; Ит азабын көр\ (аябай кыйналуу, оор абалга туш кел\); Ит өлгөн жерде (өтө кыйынчылык менен жете турган жерде); Итке минип калуу (аябай жардыланып, колунда болгон мүлктөн ажырап калуу); Ит көрбөгөн кордукту көрсөт\ (аябай кыйноо, катуу кысымга алуу).

Иттей картаюу (өтө көп жашап, карылыгы жетип, буту көр алдында деген мааниде); Иттей суук (өтө суук, чыдагыс суук); Иттей чарчоо (абдан чарчоо, алы куруу, түртсө жыгылгыдай болуу) деген фразеологизмдерде ит сөз\ күчөт\ч\ маанини берип, кыйынчылыкты айгинелеп турат.

Итке сый жарашпайт же сый көрсөтүлбөйт когнитемасын 20 провербиалдык бирдик түзд\ *Ит ичине алма жарашпайт; Ит мойнуна алтындан каргы таксаң да аны сөөкчө көрөб\; Итке набат таштасаң, таттуулугун биле албайт; Итке тумар жарашпас* сыяктуу 12 бирдикте адамдар жеч\ таттуу нерселер ит жаныбарына жакпай тургандыгы, иттин сырткы келбетине ар кандай жасалгылоолорду тагуу кереги жок экендиги жөнүндөг\ идея камтылган. «Ит» концептине адам денотат болуп калганда «ар адамга өзүнө шайкеш мамиле жасоо керек», «начар адамга чоң ызат-сый жарашпайт» сыяктуу маанилер берилет.

Итти сыйласаң, килемге чыгат. Итти сыйласаң, төрд\ булгайт; Итти эркелетсең, оозуңду жалайт, Иттин башын сыласаң, өзүңд\ кабар деген 4 бирдикте ит сый-урматты, жакшы мамилени жана эркелеткенди көтөрө албай тургандыгы, анын айбан экендиги, адамча мамилени билбестиги чагылдырылган. Ошондой эле, бул мисалдарда *ит* сөз\ туюнтуп жаткан киши да ызат-сыйга арзыбастыгы белгиленет.

2 бирдикте жакшы мамиленин натыйжасында иттин чектен чыгып кет\с\, кадимки пейлинин башкача жагымсыз кылык-жорук менен алмашылуусу көрсөтүлгөн: *Оозу кичик, карды айдик – кой семирсе көтөрөр; карды кичик, оозу айдик – ит семирсе кутурар; Тойгон ит ээсин тааныбайт.*

Күнүнө жүз түлк\ алса да, тайгандын ит аты калбайт макалында иттин эмгегинин адамдар тарабынан бааланбай тургандыгы белгиленет. Бул

макал элге пайдалуу, колуна көп иш келген адамдын теги пас, карапайым чөйрөдөн чыкса, бааланбастыгы көрсөтүлөт.

Жаман иттин аты, бөрүбасар (өзүнүн ким экендигин билбей, өзүнө карабай, жакшы аттарды өзүнө тандоо) фразеологизминде итке туура эмес кличка берилип калгандыгы көрсөтүлөт.

17 провербиалдык бирдиктерде **Ит – коркок жаныбар** когнитемасы белгиленген. Жөнөкөй учурга салыштырмалуу, ит корккон мезгилде чайылдап, токтобостон көпкө \рөр\, жаны жай албай коркконун \рүп басары 6 бирдикте орун алган: *Бир корккон ит \ч күн \рөр;* *Ит коркконун билсе – чайылдап \рөр;* *Коркок ит катуу \рөт;* *Коркок ит тиштегенге караганда, көп \рөт.* Буларда алсыз, ж\н\ бош, чочулаган адам паникага батып, коркконун жарыялаганга, жайылтууга аракет жасарлыгы көрсөтүлөт.

Ит жаныбары көбүнчө арстандан, жолборстон жана карышкырдан кээде түлкүдөн сескенири, жада калса бөр\ менен жолборстун жытынан, изинен, тарпынан дагы айбыгары жөнүндө 6 бирдикте белгиленип кетет: *Арстан ичкен сууга ит келбес, ит ичкен сууну арстан карап койбос;* *Жолборстун баскан изин ит баспайт;* *Өлгөн бөрүн\ тир\ ит да аттап кете албайт;* *Тайган алган түлкүдө сын болбос.* Буларда алдуудан алсыз, күчт\дөн күчсүз коркушу образдуу контраста берилет. Мындан сырткары ит иттен корко тургандыгы дагы айтылат: *Ит иттин тишинен коркот.*

Коркок ит кырга чыкпас, чоркок киши ырга чыкпас; *От чыккан жер – жердин түб\;* *ит \ргөн жер - \йдүн түб* бирдиктеринде коркок ит өз короосунан сыртка чыкпай тургандыгы көрсөтүлөт жана ушул эле көрүнүшкө типт\ *Уул баланын \й күчүк болгону жарашпайт, кыз баланын кыдырма болгону жарашпайт* деген бирдикте күчүк сөз\ аркылуу \йдөн чыкпаган, элге кошулбаган, пейли начар кыз сымал адам сүрөттөлөт. Жигит сыртта мал багып, эгин эгип, жоодон коргоп, кыз \й тирчилигинде болушу белгиленет.

Тойгон ит тоорула басат, ач ит айбыга басат бирдигинде ток итке салыштырмалуу ачка ит коркок, алсыз болот деген турмуштук чындык келтирилет.

Ит – булгоочу, бузуп-жаруучу жандык когнитемалуу макал-лакап, фразеологизмдердин тобу 16 бирдиктен турат. Бөлмөдө жашоочу иттерге караганда сыртта, короодо же кепесинде күн өткөргөн иттердин сырткы кебетеси чаң, булганыч, кирл\ болот. Мындай кейипт\ ит таза нерселер менен кагылышса, аларга тийиш кылса булгап коёт: *Анжамиди ит алдына таштаба; Катын көп болсо, чөмүчт\ ит жалайт; Жамандан жазган, иттен иймен, элиңди сүй!*

Иттин тиштери курч, өткүр келет. Каруулуу азуусунун жардамында ит ар кандай нерсени талкалашы же майдалап жибириши мүмкүн. Көпчүлүк учурда ит алардын жардамында түрд\ нерселерди бузуп жиберилине байланыштуу 8 провербиалдык бирдик учурайт: *Ит иттик кылар, этек-жеңди жыртар; Ит оозуна түшкөн сөөк жанчылбай чыкпас; Супураңды ит жегир, тамыңдын артын курт жегир* (жарыбай кал деген мааниде айтылчу туюнтма); *Ит мүлжүгөн ашыктай болуу* (сырткы турпаты, кейпи начар, бузулуп-жарылган, эскирген жана жараксыз абалда болуу); *Ит кажыган калладай кылуу* (говорлордо: тымтыракайын чыгаруу).

Ит тынымсыз абалап \рсө айлана чөйрөдөг\ жымжырттыкты, тынчтыкты бузат, мындайда сайрап жаткан мукам \нд\ булбулдар дагы тынчып калышат. Бул көрүнүшт\: *Ит \ргөндө, булбул унчукпайт; Ит \рсө, карлыгач (булбул) жөн турар* макалдары тастыктайт. Каймана мааниси – «тажаал адам кыйкырып-өкүрсө, кыжырланса, сылык-сыпаа адам \ндөбөйт».

Ит кокустан тартип бузуп, \йгө кирип бир нерсеге башын салып алса, ээлеринин алдында өзүн күнөөкөрдөй сезери, *Сүткө тийген күчүктөй* (күнөөл\дөй, кылмыштуудай четтеп, коомайлап, элге кошула албай турган кишиге карата айтылат) фразеологизминен билинет.

Ит тишин май менен булдүрөр макалында ит тиштерин май чайнап сындырат деген ирониялык ой камтылган. Мында жаман адам элге жагымдуу эле нерселерден жапаа чег\с\ белгиленет.

15 провербиалдык бирдиктин башын **Ит ишеничти актабайт** когнитемасы бириктирди. Орус элинин аң-сезиминде ит жаныбары ишеничт\ айбан катары каралат, ал эми кыргыздарда мындай көз караш кезикпейт жана тескерисинче, провербиалдык бирдиктерде ит ишеничти, үмүтт\ актабай тургандыгы белгиленет. Итке ишенип, анын физикалык күчүнө, кызматына таянып бир ишти жүзөгө ашырууга болбостугу жөнүндө бул бирдиктерде айтылат: *Итке арткан кош талаада калат; Ат куйругун кармасаң – өзөндөн же суудан өтөрсүң, ит куйругун кармасаң – сууга чөгөрсүң; Ит жандаган сууга кетет, эр жандаган муратка жетет.* Демек, бул жерде начар, ишеничсиз адамды жооптуу кызматка чегер\, аны менен тоскоолдуктан өт\гө аракет натыйжасыз болорлугу даана белгиленет.

Күндөлүк турмуштагы байкоолор, тажрыйбалар көрсөткөндөй көпчүлүк иттер унчукпай жатып, капыстан тиштеп же каап алат. Андыктан мындай шылуун, амалдуу иттерден этият болуу керектиги төмөнк\ 6 мисалда келтирилет: *Итти каппайт дебе, атты теппейт дебе; Итиң үрсө – каппайт дебе; Итти жоош деп жакын барба; Итти эркелетсең да таягыңды таштаба.* Ит – бул айбан, айбан бойдон калат, анын гени туруктуу, ал эч качан биз каалагандай болбойт деген ойлор 2 бирдикте берилген: *Бөр\ баласы бөр\, иттин баласы ит бойдон калат; Кээде жакшы дөбөттөн да, кутурган күчүк туулат.*

Ач, ач көз, ишеничсиз адамга өз\ жакшы көргөн, өч болгон азыктарга жакындатпоо керектиги *Итти эт алып кел деп жибербе* жана ага параллелд\ карышкырга козуну аманатка таштаба учкул сөздөр\ аркылуу туюнтулду. Жооптуу, өтө зарыл кызмат \чүн багып, карап, тарбиялап жүргөн адамың ушундай момент, жагдай келгенде шылтоо издеп качышы, керексиз эле иш менен алектен\с\ *Жаман иттин чычкысы түлк\ кууганда келет* макалында берилет.

Ит адамга же ээсине таянат когнитемалуу макал-лакаптардын тобу 15 бирдиктен турат. Буларда багыныңкы жана багындыруучу, башкарылуучу жана башкаруучу тарап бар. Биринчи тарап – субъект. Ал экинчи тараптын карамагында, колдоосунда, кароосунда, ошого карап аракеттенет. Төмөнкү мисалдарда экинчи тарап имплициттик түрдө. Ал ачык аталбайт, бирок сүйлөөчүнүн көңүлүндө, паремиялардын мазмунунда бир. Ага ишенип *«Ит»* концептинин денотаты болгон багынычтуу тарап эр жүрөк, кайраттуу: *Ар ит өз короосунда арстансыйт; Ит кепесинде күчтүү; Өз кепесинде жоош ит да жолборс; Өз үйүндө ит да арстан.* Бул мааниде 11 паремия учурайт. Ал эми төмөнкү макалдарда экинчи тарап эксплициттүү мүнөздө, ачык, даана аталат.

Эгерде ээси итине болушса, ар кандай балээлерден куткаrsa, ит ага жөлөнүп, ишенип алат. Мындай көз караш 3 бирдикте көрсөтүлөт: *Ит ээсине ишенип үрөт; Иттин ээси болсо, бөрүнүн теңири бар, а куш менен аңдардын колдоочусу бар; Ээси тукуруп турат, ити кутуруп турат.* Ээсине биротоло жөлөнүп алуусу иттин өзүнө залакасын тийгизет: *Жол айры болсо, иттин башы каңгы болот.* Мында «ээ» концепти жашырын, имплициттүү. Анын кеңешисиз начар адам адашат, туура багыт, жол тандай албайт.

14 провербиалдык бирдикте **Иттер ыркы (ымы) жок болушат** когнитемасы \стөмдүк кылат. Адамдар сыяктуу эле иттер дагы бирдиктүү болушпайт. Жогоруда белгиленип кеткендей, иттер ырайымсыз келет. Алар бири-бирине боору оорушпайт. Мындан сырткары иттер бир үйүр катары (жада калса бир иттен таралган иттер да) ынтымакташып, бир тоочту бөлүп жешпейт. Кайсы ит күчтүү, алгыр, эпчил, күлүк болсо, олжо, тамак-аш ошого тийет. Бул көрүнүштөр турмушта текшерилип, төмөнкү бирдиктерден орун алып жатат: *Бир сөөк эки итке, бир тоок эки түлкүгө жетпес; Ит уялашынан коркпойт; Канчык канчыкты талайт, дөбөт дөбөттү талайт; Сөөк батыраак тиштеген итке тиет.* Адамдар да ит сыңары. Начар кишилерде ырк-ымылан болбойт.

Айыл ити ав-ав-лап тозор; Ит жыйыны же жыйнагы топ болбойт же бирикпейт; Ит жыйыны бирикпейт (ишенбей калганда \мүт\ орундалбай

калганда айтылат) бирдиктеринде иттер эч качан бирикпей тургандыгы, бир нече ит чогуу оокат кыла албастыгы тууралуу айтылат. Ит пейили жаман адамдарга да мүнөздүү. Ошондуктан алар бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгара алышпайт.

Ит компоненттүү 4 фразеологизмде иттер жөнүндө айтылбайт, бирок буларда *ит* сөзүнүн катышуусу менен ынтымаксыздык, бирдиктүү эместик, пикир келишпестик, бөлүнүп жарылуу идеялары жаралып жатат: *Ит арка* (ыркы жок, бирдиктүү эмес); *Ит куйругун түйүштүр* (бири-бирине кайчылаштыруу, бузуу); *Ит тартыш* 1) аркан тартышмай, аркан тартышкан оюн; 2) ынтымагы, ыркы жоктук, ич ара пикир келишпестик; *Ит ыркырак кылуу* (бөлүп-жарып араздаштыруу, ыркын, ынтымагын кетирүү).

Ит кабышып өлөт, акылсыз же наадан чабышып өлөт; Кабышкан ит табышпайт, бири-биринен алыстайт макалдарында иттер ырксыз болушса, кесепети өздөрүнө тийери, биримсиздик тескери натыйжа алып келүүсү белгиленет. Ырктын кетиши адамдарга да зыян алып келет.

13 бирдиктин жалпылануусунун негизинде **Ит ток болсо, эч нерсе менен иши жок** когнитемасы түзүлдү. Бул топтогу макалдар, негизинен, иттин тамакка өчтүгүн, тамак үчүн ар кандай күтүлбөгөн кадамдарга баруусун айгинелеген ойлорду камтыйт: *Жоопсуздун ити ачтан улуйт; Ит жебес ашын искесе - мурун учу былк-былк этээр; Куш баласы – Кырымга карайт, ит баласы – жырымга карайт; Ит көрүп улуйт, адам өлүп улуйт.* Мындан сырткары ит менен кандайдыр бир жумуш жасоонун алдында аны ашыра тойгозуу тескери натыйжа берери көрсөтүлөт: *Тойгон тайган ууга жарабайт; Ууга бараткан итке тамак бербейт.* Адамга карата айтканда чегерилген иш зарыл, керектүү болгондо гана кызматкер натыйжалуу, ыкчам аткаруусу көрсөтүлөт.

Иттин курсактан башка кууралы жок, тишинен башка куралы жок макалында иттин кара курсагынын камынан башка кайгысы жоктугу, курсагы ток болсо, кайгы-капасыз, көйгөйсүз жата берүүсү берилет. Бейкам,

максатсыз адам да жеп-ичишин гана ойлойт. Анда улуу максат, изден\, амал-айла табуу болбостугу мында ишенимд\ айтылат.

2 фразеологизмде ит тоюп алып жата бер\с\ учкай, тымызын айтылат жана мындай абалга ачууланган адамдар, аны жаткыра койбой козгоп, тургузуп, кууп жүрүп убакытын текке кетирип алуусу божомолдуу айтылат: *Ит кубар киши* (женил ойлуу, туруксуз адам); *Ит кууп жүр* (бекер жүр\, убакытты бош өткөр\). Бул мисалдарда кенебес, бейкам, жалкоо кишинин сүрөмөлөөгө, жол көрсөт\гө, түрткүлөөгө муктаждыгы демонстрацияланат.

Иттер эмгектенбестен эле курсагын тойгозуп алып жата бер\н\ каалоосу *Аш көп болсо итке жакшы, аш аз болсо битке жакшы; Бала менен күчүк тойгон жерде* макалдарында келтирилет. Жалкоо киши да ошондой. Ал карды тойгон жерде жүрө берет.

Ач бийден ток ит жакшы макалында салыштыруу кетип жатат. Ток ит эч нерсе менен иши жок, эч кимге зыянын тийгизбей, тим эле жата бер\с\, ачкалыктан тинтип уурулук кылуусу айтылат жана ач бий болгон сайын болууну каалап, көпчүлүктүн акысын, мүлкүн жеп, кыжырына тий\с\ белгиленет. Коом \чүн ач көз жетекчиден, башкаруучудан жаман эле топуктуу, ынсаптуу киши артык.

12 провербиалдык бирдиктен турган бул топтун когнитемасы **Ит – ач көз, өжөр**. *Ит иттигин жаны чыкканча кылар; Ит иттигин кылбаса, башы ооруйт; Ит иттик кылбаса – тура алабы? Ичи көгөрөр сыяктуу; Ит оору* (өнөкөт болгон жаман адат) сыяктуу бирдиктерде иттин көктүг\, өжөрдүг\ жана өзүнүн терс кылык-жоруктарын жасоого ышкыбоздугу белгиленет. Бул сапат айрым адамдарга да мүнөзд\ . *Оозунан ак ит кирип, кара ит чыгуу* (оозуна келгенди оттоп сөгүн\, оозго алгыс жаман сөздөрд\ айтып катуу тилдөө) фразеологизминде ойлонулбаган, калчанбаган сөз сүйлөгөн, оң-тетирини, чын-жалганды тескебей айткан, каргап-шилеп сүйлөгөн адамдардын кеп аракети сүрөттөлөт.

5 макал иттин сугалактыгын, ач көздүгүн, көндүм болгон көз\ тойбогон начар адатын сыпаттайт: *Ит итаягын жаламайынча алымсынбайт*

(Бул макал *Ичип тойбогон, жалап тоет* учкул сөзүнүн копол маанисин туюнтат); *Ит канча жесе да тойдум дебейт; Ит эки бутун жалабай тойбос, тойсо да жалаганын койбос; /рөнөк ит короого ынтызар (соргок), үрбөгөн ит аталага ынтызар (соргок).*

Ит чөпкө жатып алып өз\ да жебейт, башкага да жедирбейт макалында иттин кызганчаактыгы билинет жана ушул мүнөзд\ адамдар болушу тымызын айтылат.

Камкор ит катып жейт, ач ит ачып жейт бирдигинде эки мүнөздөг\ иттер салыштырылат.

Ит менен карышкыр - тубаса душман когнитемасы дагы 12 провербиалдык бирдикти камтыйт. Жалпысынан, бул топтогу бирдиктер теги бир болгон ит менен карышкырдын оожалган кастыгын, жоолашкандыгын, бири-бирине өч экендигин көрсөт: *Ит менен бөр\ - тубаса душман; Артынан көп ит кууган карышкыр көк жалдыгын унутат; Артынан жүз ит абалабаса – бөр\ болот беле; Ит өлсө – бөр\ ыйлабайт.*

3 бирдикте бул жаныбарлар өздөрүнүн душмандыктарын бири-бирине сырткы кебетеси, түр\ аркылуу билдир\с\ чагылтылган: *Бөр\ же карышкыр арыктыгын билдирбей, итке жүнүн \рпөйтөт; Бөр\ арыгын билдирбесе, итке сыртын кампайтар; Ит арыгын билдирбей, бөрүгө жонун \рпөйтөт.* Буларда «алсыз адам душманына күчт\, кайраттуу, баатыр көрүнгүс\ келет» деген мазмун бар.

1 мисалда адамдар бөрүгө каршы итти колдонуулары берилген: *Бөрүн\ ит менен качырат.* Мында качыруучу тарап – киши. Бул субъект ачык эмес. Ал иттин же бошоң, коркок адамдын артында турат. Бөр\ же чыгаан, күчт\ адам ушул имплицитт\ каармандан коркот.

Жаман иттин аты – Бөрүбасар, жаман кишинин аты – Кудайназар макалында антропонимдер кезигет. Мында ат коюу ырымы белгиленет. Аталуучу киши атына шайкеш эмес. Атындагы каалоо аталуучу кишинин сапатын аныктабайт.

Карышкыр картайса – итке күлк\, молдо картайса митаам түлк\;
Бөр\ карыса, итке күлк\ болот макалдарында карыган алсыз бөрүн\ иттер кармап алышса ары-бери тиштегилеп ойношору белгиленет. Кайраттуу адам улгайып эси жок, ит пейил жаштардын мыскылдоо объектиси болуп калат. Бул макалда ушул жагдай сүрөттөлөт.

Ит өзүнүн касиеттерин, сапаттарын адамга жуктурат когнитемасын кезектеги 12 бирдик камтыйт. Бул катмардагы 7 бирдикте, жалпысынан, адам итти багып өстүрүп, ар кандай максаттарда пайдалануусу менен бирге эле, иттин начар сапаттарын, кулк-мүнөзүн, терс маанидеги кыймыл-аракеттерин эркисизден өзүнө сиңирип алуусу жөнүндө баяндалат: *Ит менен ойносоң - үрөсүң, бала менен ойносоң – күлөсүң; Өзүм иттей жаланам, итим кайдан тоюнсун; Ууру кошуларда биринин оозун бири жалайт, ууру айрыларда бири-бирин ит болуп талайт.* Бул мисалдарда «жаман киши менен достошсоң (кудалашсаң, катташсаң...), көнүгүшөсүң, анын сапаттарын кабыл аласың» деген ой бар. Бул пикирди кубаттоочу «Досуң ким экенин айт, сенин ким экениң билинет» деген макал да учурайт. Ал эми *Бирөө билип сүйлөйт, бирөө үрүп сүйлөйт* мисалында адамдагы итке тийишт\ \ сапат имплициттик түрдө берилет.

Ит жыгылыш (кимиси жыгып, кимиси жыгылганды ачык, даана эмес, тең тайлашкан абал); *Мойнунан байлаган иттей* (көңүл\ келбей, айласыздан араң зорго, деген мааниде) фразеологизмдеринде адамдардын кандайдыр-бир кыймыл аракеттери иттердин кыймыл-аракеттери менен окшошуп, айкалышып кетери тууралуу айтылат.

Итин тукурган – ит мисалында жакынын, баласын, досун башкаларга айдактаган адамдын да иттен кем эместиги белгиленет.

Итке итче үрүп болбос макалында «жаман (чоогоол, урушчаак, кекчил, заар тилд\ \...) кишинин жорук-жосунуна тете иш кылгандык туура эмес» мааниси берилип, жаманга да жакшы мамиле кылуу керектиги айтылат.

Акмакты ээрчисең айбан кылат, акыры тайган кылат мисалында позитивд\ мазмун бар: «жаманды ээрчисең жаман, жакшыны ээрчисең жакшы болосуң» - бул макалдын моралы.

Ит - жалкоо жаныбар когнитемасы 11 бирдикти өз кучагына алат. *Кыш киргиче ит сөөктөн ак сарай курам деген экен, бирок сарай эмес өз\ кыштан араң зорго чыккан экен; Ит мурдуна суу киргенде сүзөт; Иттин доолдай тиктирем дегени, Ит итти жумшайт, ит куйругун жумшайт* бирдиктери жалкоо кишинин эмгектен\гө болгон арамзалыгын, эринчээктигин, кандайдыр бир кыймыл-аракетти аткарууга мойну жар бербегендигин, өзгөчө кырдаалдарда гана ойгонуусун элдик пикир катары тастыктайт.

Аксак ит соо иттен соогат тилейт; Аксак иттен сокур ит соогат сураптыр (Сокур иттен аксак ит соогат сурайт) бирдиктеринде дагы адамдардын жалкоолугу белгиленет. Анткени физикалык жактан бир аз эле жабыркаган киши даяр, оңой оокатты аларга башкалары (кемчилдиги барлары да) алдыларына алып келип бер\сүн эңсөөс\ - таркалган көрүнүш. Ушул көрүнүш макалда сындалат.

Эриккен ит ээсин тиштейби же этеги жаманды кабабы мисалында жалкоолук айлана-чөйрөдөгүлөр \чүн зыян, коркунучтуу экендиги жоромолдонот.

Арабаны ат тартат, көлөкөсүн, ит тартат макалында мээнетти, эмгекти бирөө жасап, экинчиси ырахатты көрүш\ сындалат.

Кээде ит өз куйругун көтөр\гө дагы эринерин *Ит өз куйругун өз\ көтөрбөсө – аны ким көтөрөт* макалы айтып турат. Мында ит – эринчээк, жалкоо киши. Ал өз жүгүн (оокатын, жашоосун...) өз\ көтөрүш\ керек.

Карыган ит кайдыгер \рөт бирдигинде ит картайганда \р\гө дагы жалкоолонуп калары айтылат. Улгайган адамдын кош көңүлд\лүгүнө, тиричиликке күйүп-бышпагандыгына терикпей эле коюу керектиги, мындай абал ар кимдин башына келерлиги бул макалда даана берилет.

Ачка, байлоодогу ит ачуулуу болот когнитемалуу провербиалдык бирдиктердин саны 11 болду. *Ач ит эт тапса, ашай берет: ээсинин төөсүб\, тажаалдын эшегиби – ага баары бир; Ачыккан ит таяктан качпайт* макалдарында курсагы ачка болгон ит албууттанып, эч нерседен кайра тартпастан, айбыкпастан оозуна эмне илинсе жей бер\с\, эгерде эч нерсе таппаса, бодо малды дагы жарып жеши айтылат. Мында шартың болсо, кыйынчылыкта жашаган жакыныңды (тууганыңды, кошунанды) өчүктүрбөй, көз кырыңды сала жүр деген пикир көрсөтүлөт.

Байлануу ит \рөгөн, байлануу өзүз сүзөгөн; Башсыз адам урунчаак, байлануу ит жулунчаак; Ач ит катуу тиштээр; Эң коркок ит тиштейт, качан анын оозунан сөөкт\ сууруп алганда бирдиктери итти короодо бош койбостон байлап салса, көпкө чейин тамак бербей каңтарып койсо эч ким жакындай алгыс каардуу, кабанаак болуп кетери жөнүндө кабар беришет.

Ашы жок \йд\ ит да сүйбөйт мисалында колунда жок \й-бүлөдөн, курсагы тойбогон \йдөн ит дагы тинтип кет\с\ берил\дө. Ал эми өтмө мааниде кароосуз адам жарды адамга, кембагал \й-бүлөгө кызыкпайт, келе бербейт деген ой бар.

Ит доосу кабыл болсо – асмандан эт жаар эле макалында ачкалыктан ачууланган ит адамдарга окшоп асманды карап, улуу Жараткандан ырыс-кешик сурашы айтылууда.

Мусапыр иттин куйругу чоң бирдигинде ээсиз, жолбун жүргөн ачка иттин ачуусу чукул болору көрсөтүл\дө. Ошондой эле, мусапыр адамдын да дымагы жогору болушу айтылат.

Ит оңой-олтоң тамакты көздөйт когнитемасынын кучагына 10 провербиалдык бирдик камтылган. Мындагы бирдиктердин негизги идеясы деп – жандуунун (иттин, адамдын ж.б.) убакыт же күч коротпостон, оңой табыла турган тамакты эңсөөсүн айтууга болот: *Адам баласы зарыга бербейт, ит баласы зоруга бербейт; Алсыздангандын шыбагасын ити жулуп кетет; Майлаган кайышка ит өч.*

Казанга капкак жаппаса – иттин уяты кетер; Сөөккө ит очок кашында кездешер; Ууру ит адат кылбаса ӱгө киреби да, тумшукка чаппаса каңшылап билеби; Качан мышык менен иттин ортосунда кокустан достук пайда болсо, анда ашпозчуга каршы биримдик деп айтса болот мисалдарында ачык калган очокканаларга, ӱй-жайларга эч ким жок маалда ит оңой оокат издеп, тинтип кир\с\, калган-каткан, кароосуз калган тамак-аштарды уурданып жеп кетери билин\дө. Эгер ээси бышык, этият болбосо, оңой оокат аңдыган ит пейил адамдардын да ниети бузулушу ыктымал.

Ит ушунчалык деңгээлде жалкоо, курсагы ача баштаса, олжосун тинтип таап жешке эригип, аюу таманын соргондой куйрук жагын жалайт экен: *Иттин ичи бошосо – куйрук жагын жалар.*

Кудукта суу бар, бирок ага ит тумшугу жетпейт мисалында мээнетсиз оңой-олтоң тамакты издеген иттин/адамдын мүдөөс\ орундалбай каларлыгы көрсөтүлөт.

Кыргыздардын салтындагы жакшылык/жамандык иштерде мал союлуп, тамак-аш түрд\чө даярдалып таркатылат. Мындай жыргалчылык кездерде арткан ашты ашап, оңой тамакты көздөгөн иттердин жолу болуп калат. Буга мисал катары *Тамак көп болсо – итке жакшы, тамак жок болсо – битке жакшы* макалы алынды.

Ит кутурса чектен чыгат когнитемасы «Ит – терс мааниге ээ айбан» тобунун аяккы тарабынан орун алып 8 провербиалдык бирдикти камтыйт (Мында бирдиктерде *кутуруу* сөз\ кутурма ооруга чалдыгуу маанисинде). Иттердин арасында жайылуучу кутурма жугуштуу оорусу бар. Бул илдеттен жабыркаган иттер аябай ачуулуу, агрессивд\, кыртышы эч нерсени сүйбөгөн жандыкка айланышат, о.э., бул учурда алардын кадимки кулк-мүнөз\ таптакыр өзгөрүп, жалпы тартипти сактабай ээсин да укпай калышат. Муну төмөнк\ мисалдар менен далилдейбиз: *Ит кутурса – өз куйругун өз\ чайнар; Ит кутурса – ээсин кабар, торгой кутурса – бүркүткө чабар; Ит кутурса (семирсе) ээсин кабат, кул кутурса байын урат; Кутурган ит байласа токтогус, чыдагыс (адам чыдагыс, чыдоого мүмкүн эмес); Ит*

кутурса – *айга секирер*. Бул мисалдарга шайкешт\ \ *Кутурган иттин кудайда жумушу не?* бирдигинде кутурган ит абсолюттук түрдө эч нерсе ойлобоосу жана бул оорунун айынан жогорку нервдик системасынын бузулуусу айтылат. *Кутуруу* этиши этимологиялык жактан *кут уруу* сөз айкашынан жасалган. *Кут* – исламга чейинки байыркы ата-бабаларыбыз табынган кудайдын элесин берген кызыл, көк көйнөк кийгизилген куурчак. *Кут, кудай* сөздөр\ уңгулаш болуу керек [Баяс Турал].

Ит кутурса – *өз башына* мисалында иттин чектен чыккан кутуруусу өз башына балээ алып келери айтылган.

Кутурган иттин деми да – *баарына зыян* макалында бул оору менен ооруган иттен айланадагы адамдарга да жугуу коркунучу бар болуусу жана бул кесел өтө кооптуу экендиги белгиленет.

Бардык мисалдарда *кутурган ит/ит кутурса* сөз айкаштары көзгө көрүнбөгөн кадыр-барксыз, жолбун сымал эле кишинин менменсинип, бой көтөрүп, албууттанып, ар кимге тийишип, чектен чыга башташынын социалдык зыяндуулугу белгиленет.

Орду келише ит да бой көтөрөт когнитемасы бул топтун эң акыркы составдык бөлүг\ болуп, 8 бирдикти камтыйт. *Ит да бойдогунда керилет;* *Итке ишиң түшпөсүн;* *Эсирген ит ээсин тааныбай калат* сыяктуу 3 мисалда ит/адам белгил\ \ бир мезгилде, кырдаалда белгисиз себептерден улам кекирейип, мүнөз\ өзгөрүп, ээсин/кеңешчисин/башчысын укпай башкача кулк-мүнөзгө ээ болуп калуусу айтылды.

Бийиктеги итке ойдогу ит ойноп \ргөнсүйт; *Бийиктен \ргөн ит билгенсип \рөт;* *Дөңдөг\ дөбөт дөөгүрсүйт* макалдарында жогорку позициядагы же өйдө тарапта/кызматта жайгашкан иттер/адамдар төмөн жактагыларын тоотпоосу, аларга мыктысынуулары, менменсин\ \лөр\ чагылдырылат.

Итти күчүгүндө, атты кулунунда багат, Итти күчүгүндө \йрөт бирдиктеринде *Баланы жашынан, катынды башынан* дегендей иттерди да күчүгүндө \йрөт\ \ зарылдыгы, чоңоюп күчкө толгондо алар да

дрессировкага анча тартылбай, көнбөй тургандыгы көрсөтүл\л\дө. Ушул тажрыйба кишини тарбиялоого да тиешел\л\.

3.5.1.2. «Ит – оң сапаттагы айбан» тобундагы когнитемалар

Провербиалдык бирдиктердин санынын көптүг\ менен айырмаланган бул топчо ит адамга кароолчу, сакчы, короочу идеяларын камтып, **Ит – сакчы** (46) когнитемасын жаратты. *Жакшы ит жалпы айылды кайтарат; Ит короочу болсо, кароолчусу уйкучу болот; Итти агытып, күчүкт\ короочу кылуу* (орунсуз, максатка ылайыксыз иш жасоо); *Шектен\чүлүк бузукулукка караганда изгилик, ал кайтарган, бирок тиштебеген ит сыяктуу; Иттей сак* (абдан сак, чычканга кебек алдырбаган); *Кыздуу айылдын ити да жатпайт; Өз\ - \йдүн кулагы, бир жаныбар бул дагы; Кичинекей кара күчүк \йгө эч кимди киргизбейт* сыяктуу 13 бирдикте иттин үй-жай, короо кайтаруучулук функциясы, анын сак, камкор экендиги ачык чагылтылат.

Сакчы иттер короону, \й-жайды \рүп кайтарышат, андыктан мындай иттердин короосунда туруп алып ыксыз эле абалап \рө, улуй бер\лс\, эч кимге же көчөдөн өтүп бараткан жолоочуга ысык-суугу жоктой туюлат: *Ит үрө берет, кербен жүрө берет, ушак айтыла берет; Ит \рөр, бөр\ жүрөр; Иттин улуганын бөр\ эшитпес.*

Ит багуу дагы турмуштук шарттан, материалдык жактан жетишт\лүктөн түздөн-түз көз каранды. Колунда жок, кедей кембагалдар өз жандарын араң багышкандыктан ит асырашпайт. Андыктан төмөнкүдөй 8 бирдик келип чыккан: *Ичер ашы жок, \рөр ити жок; /рүп чыгар ити жок, мал аттуудан түг\ жок; Итке минип калуу* (абдан жакырлануу, кедейлен\л\); */стүндө \йрүп салар кийими жок, \рөргө ити жок; Бүлдүргө болор жип, бүлкүлдөп \рөр ит жок.*

Итти короочу катары багуунун да сырлары бар. Сакчылык \чүн күчт\л\, эр жүрөк, эч нерседен жалтанбаган, чычканга кебек алдырбаган сак,

ишеничт\ \ иттер багылуусу зарыл. *Сырттан* – образдык-мифтик түшүнүкт\ берген короого сак, мыкты ит. Андыктан короочу катары ушундай иттерди багуу сунушталат: *Мал баксаң кой бак – каймак кетпейт чараңдан; ит баксаң сырттан бак – мал алдырбайт корооңдон; Ит баксаң – сырттан бак, кой жоголбойт корооңдон.*

Мал бүткөн кишинин ити үрөгөн, аты жүрөгөн; Ач болсо, ит да короодон безет; Баккан ээси жарашса, күйнүл же кара күчүк сак болот; алган эри жарашса, кара катын ак болот мисалдары иттин кароолчулук кызматынын деңгээли ээсинин мамилесине, турмуштук абалына, ага болгон камкордукка жараша боло тургандыгы жөнүндө кабар берет.

Бардык эле иттер ээлерине бийик даражада сакчылык кызматын көрсөтө алышпайт. Шалаакы, начар, коркок сакчы иттердин кесепетинен көптөгөн жабыркоолор, жапа чег\ \лөр болушу мүмкүн, төмөнк\ макалдар муну ырастайт: *Үрө албаган ит короого (айылга) бөр\ келтирет; /рө билбеген ит \йүнө ууру түшүрөр; Жаман ит ууру кеткенден кийин \рөт.*

Сакчы иттер канчалык ажаан, агрессивд\ \, күчт\ \ болбосун, белгил\ \ бир жагдайдагы, абалдагы жандыктар алардан сескенбей тургандыгы *Өлгөн кой бөрүдөн коркпойт, өлгөн түлк\ иттен коркпойт; Төө минген иттен коркпойт* макалдарында берилет.

Айыл ити талашар, бөр\ келсе – жарашар мисалында айылдагы ыркы жок иттер дагы белгил\ \ кырдаалда айылды биргеликте ар кандай жапайы айбандардан коргоосу айтылат.

Ит адамдын кулагы макалында метонимия байкалат. *Короосунда кою жоктун итинин сагын кара* бирдигинде ирониялык, юмордук маани жатат. *Ит жокто доңуз дөбөгө чыгат (үрөт); Ит талаган түлкүдөй болуу* (туш тараптан кагуу жеп, шылдың болуу, ыңгайсыз абалда калуу) мисалдарында короочу иттер короосундагы коопсуздукту ар дайым көзөмөлдөп турары, короого коркунуч туудурган ууру-кескини, жырткычты жазалоосу көрсөтүл\ \дө.

Ийлеп, ийлеп итке салуу (даяр болгондо ишине жарабай калуу); *Ит жегир* (адам жегенге мүмкүн эмес, итке бер\лгө туура келген тамак-аш жөнүндө) фразеологизмдеринде короочу иттер ээлеринин колунан, \йдөн көпчүлүк учурда тамак жей тургандыгы айтылууда. Көпчүлүк жолбун иттер белгил\л бир чөйрөн\ тинтип, кез\л менен тамак таап жешет. Негизинен, кароолчу иттер короого жат адамды киргизишпейт, бирок ээси уруксат берген, ээси менен кирген адамды короодо канчалык жүрбөсүн, ага асылбай тургандыгы таң калыштуу, о.э., иттер өз\ катылбаган, шект\л эмес адамдарга да тап коюшпайт: *Ээси кимди кабыл кылса – ит ошого куйругун булгаар; Ит каппаган, башына ит чычпаган* (керексиз, эч кимге ысык, суугу жок адам). Бул көрүнүштөн иттин акылдуулугу билинип турат. *Ит жадаса - \рөт; киши жадаса – күлөт* макалында ит бир гана короо кайтарганда \рбөстөн тажагандыктан, зериккендиктен да \рөр\ айтылып жатат.

Ит – адилет, акылдуу жандык когнитемасы аркылуу бириктирилген бирдиктердин саны - 26. Бул топчого бириктирилген провербиалдык бирдиктерде иттин сырткы чөйрөгө болгон калыстыгы, акылдуулугу, нейтралдуулугу жана адилетт\л\лүг\ ачыкталат жана түрд\л жолдор менен берилет. Иттин бул сапаттары айрыкча төмөнк\ 10 бирдикте көрсөтүлөт: *Жашты жадатсаң – чабат, итти жадатсаң – кабат; Ичи жаманды ит кабат, пейили жаман ниетинен табат; Куу сөөкт\ ит да кажыбайт; Пейли жакшыны кудай табат, пейли жаманды ит кабат; Иттин кыжырына тийбесең каппайт.*

Көпчүлүк адамдар, айрыкча, өспүрүмдөр итке тийишип, аны козгоп качышат. Мындай учурда кимдир бирөөс\ артта калып калса, аны ит кууп жетип, албетте, талайт же каап алат, бул адилетт\л эле көрүнүш: *Артта калганды ит кабат; Артта калганды ит талайт; Ит жеңилгенин талайт* (ар ким колунан келгенин жасайт). Адам деле ошондой. Тийишкен, жоолашкан көпчүлүктүн ичинен колго тийгенин, оңой-олтоңун, чабалын жазалайт.

Коркоктук - адамдын жаман сапаттарынын бири. Эгер адам эр жүрөк болсо, кайраты таш жарат, ал эми коркок, суу жүрөк болсо, ар качан балээге туш болуп жабыркайт. Бул идея төмөнкү бирдиктерде камтылган: *Ит баатырга үрөр, коркокту тиштээр; Ит коркпоско үрөт, коркокту кабат; Иттен качып, бөрүгө кабылба.*

Уулу жакшы болсо – катардагы атасы бек үйүнөн жай табат, уулу жаман болсо – тоодой болгон атасын төө үстүнөн ит кабат; Чыгышы жаман камышты – суу ичинен өрт чалар; пейли жаман немени - төө үстүнөн ит кабар макалдарында ит жаныбары адамдардын ким экендигин алдыдан туюп билип, андан кийин тийиштүү мамиле жасашы - акылдуулук жана кызыктуу факт. Бул мисалдарда ит коркокту, бошон, начар адамды кабары белгиленет.

Ит эмне жесе ошону кусат. Ит эмнени жесе ошону кусар; Коңшунун ити коңшуну тиштебейт; Тойгон күчүк топуктуу; Үрөнөөк ит киши капнас; Ит тойсо үрөт, бейакыл (акылсыз) тойсо күлөт; Кызганчаактыкын кызыл ит жейт; Ит жебеген (супсак, даамы, сапаты, көрүнүшү боюнча өтө начар) бирдиктеринде камтылган иттин ичинин тазалыгында, кошуналарын таануусунда, тойгонуна шүгүр кылуусунда, короочу катары үргөнү менен, адамдарга зыяны тийбөөсүндө, курсагын тойгозгондон кийин жатып албастан үрүп короону кайтаруусунда, кызганып жебеген адамдын кешигин жеп кетүүсүндө, бузулган, ачыган тамак-ашты жебей баш тартуусунда акыйкаттык жана акылдуулук бар десек жаңылышпайбыз.

18 провербиалдык бирдикте **Ит – адамдын шериги** когнитемасы белгиленет. Мунун ичинде 9 бирдикте ит адамды кайсы жакка барбасын ээрчип барары, сапарга, ууга чыкканда ар дайым жанында болуусу, жол азабын бирге көрүүсү, ага сый-урмат, камкордук ээсинин абийирине, даражасына жараша көрсөтүлүүсү байкалат: *Бирөөнүн итин «кет» дегениң – өзүн «кет» дегениң; Ээсин сыйлаган итине сөөк таштайт (Ээсин сыйласаң, итине сөөк сал); Ит ээсинен калбай калаага барат, аңкоо арага түшөмүн деп жалаага калат; Мейманына кубанган итин да тойгузат;*

Иттен илгери, кишиден кийин (эл катары эмес, эптеп-септеп күн өткөргөн деген мааниде); *Итке ыргытылган сөөк боорукердик эмес: боорукердик, бул качан сен иттен кем эмес ачка болгондо, ит менен бөлүшкөн сөөк* мисалдарында дагы иттин адамга \йүр алып, шериги катары көпчүлүк учурда аны менен жанаша жүр\с\ чагылдырылат.

Ит таманы кычышса алыска жүрөр; Иттин таманы кычышса кербен ээрчийт бирдиктеринде этностук ырым берилген. Адамдарда алакан кычышуу жол болуунун, акчалуу болуунун сигналы катары эсептелинет. Бул ишеним макалдарда итке өткөрүлүп, ит да жолго чыгып, олжолуу болушу жоромолдонот.

Ит ар дайым ээси менен жүргөндүктөн анын кылык-жоруктары, мүнөз\, пейли баарынан мурда ээсине маалым болот же ээсиники итине белгил\ болот: *Ар кимдин ити – өзүнө саз; Ээсинин ышкырыгын ит билет; Эринчээктин эрдин ит жалайт.*

Ит – баалуу, пайдалуу, эмгекчил жандык когнитемасы дагы 18 бирдикти кучагына алат. *Издегенге иттин богу дары; Ит тезеги же заңы дары болсо, дарыянын башына чыгат; Өлгөн жолборстон тир\ ит өйдө; «Бул менин итим, бул менин жерим» - бардык жерде ар кандай басып алуучулуктардын образы жана баитталышы; Көкүрөк күчүк (\й-бүлөдөг\ эң кенжеси)* бирдиктеринде иттин баалуулугу, сыйлуулугу белгиленип, иттин биздин жашоодо белгил\ орду бар экендиги айгинеленет.

Айрым адамдарга, мисалы, көп ыйлаган жаш небере-балага, шалаакы, бош, жүдөө адамга, арам ойлуу инсанга, көрө албаган коңшуга салыштырмалуу ит өйдөрөөк турарын, алардан пайдалуу экендигин төмөнк\ мисалдар тастыктайт: *Баланын баласын бакканча, иттин күчүгүн бак; Илээндиден ит артык; Ичи бузуктан ит ийги; Ичи тар кошунадан ит өйдө.*

Ит ордуна ит бүтпөйт, Итиңдин мыкты чыкканы да ийги бирдиктеринде эгерде кимдир бирөөнүн бардык талапка жооп берген жакшынакай ити кокус жок болсо, анын орду толгус экендиги айтылууда.

Иттин жалкоо эместиги, эмгекчил, иштемчил экендиги, ордунда бекер турбагандыгы, ээсине ат, эшек, өгүз сыяктуу кызмат көрсөтө ала тургандыгы төмөнкү макалдарда белгиленет: *Ит деле күнүмдүк тамагын табат; Ит эрмек таппаса – оозу менен чымын тутар; Ишиң илгери барганча же келгенче итиңе кош арт; Ток иттин үргөн тоо бузат.*

Ит - байлыктын, жыргалчылыктын, ырыс-куттун, береке-пайыздын белгиси экендигин *Ит - жети казынанын бири* макалы далилдейт. Кыргыздар ырым-жырымды көбүнчө майда малдар (кой, эчки алардын балдары) аркылуу жасашат. Албетте, бул жандыктар да арзан, болбогон бир нерсе эмес. *Нар баласы Кырымга, ит баласы ырымга* мисалында итти да жогорудагы майда малдар сыяктуу эле ырым-жырым жасоодо колдонууга болору көрсөтүлүдө. Байыркы ырым-жырым жасоодо иттин башын, тиштерин, жүнүн пайдалангандыгы бул ойду кубаттайт.

Ит – алгыр, кыраан жаныбар когнитивемасынын курамына 16 провербиалдык бирдик кирет. Иттер табиятынан кыраан, алгыр жана шамдагай болушат. Байыркылар иттин мындай сапаттарын байкашып, аны көптөгөн макалаттарда пайдаланышкан. Мисалы, жолборсту качырууда, бөрүнү, түлкүнү алууда, уулоо мезгилинде кийиктерди камоодо, тосууда, коёнду тутууда мындай иттердин ролу чоң болгон. Андыктан төмөнкү макалдар жаралган: *Бөрү алган ит бөрүдөн коркпойт, бөрүдөн өлүмү гана коркпойт; Итиң баатыр болсо – жолборсту да качырат; Кийик канча күлкү болсо, аңчынын да ошончо жүйрүк иттери бар; Тоодогу түлкүнү табындагы тайган алат; Коёнду алдыда чуркап бараткан ит кармайт.*

Ит алы жеткенин талайт; Ит алган түлкүдөй болуу (жеңилиштен шылкыноу, кудуретсиз абалда болуу) бирдиктеринде кыраан ит качырганын куткарбастыгы жөнүндө айтылат.

Киши оозу кыймылдагыча – ит качырат; Сулуу кыз, кыраан бүркүт, алгыр тайган таалайлууга туш келет; Аргый, аргый жүгүрөт, аргымакча бүгүлөт, муну ойлоп ким билет? бирдиктеринде алгыр ит бийик деңгээлде шамдагай болору жана айрыкча тайган иттер алгыр экендиги белгиленүүдө.

Кумайыктын да өз душманы бар макалындагы мифтик түшүнүккө айланган алгыр жана күчт\ кумайыкка да күч\ менен тең келген, аны менен кармаша алган жандык бар болуусу берил\дө. *Килейген дөө иттен коркот* макалында кыраан, алгыр ит килейген, чоң бир жандыктын жүрөгүнүн \шүн алуусу көрсөтүл\дө. *Түлк\ алган итке сый жок* мисалында ит канчалык кыраан шамдагай болбосун түлкүдөн жеңилсе, эч кандай кадыр-баркка ээ болбой калуусу берил\дө. Бирок мында карама-каршы да маани бар: «Ит түлк\ алганы менен, сыйга ээ эмес» деген мазмунду да макал билдире алат. Бул жерде сүйлөмдүк, пикирдик энантиосемия барбы деп ойлоого болот. Бир эле сүйлөм контрасттык түшүнүк берип турат.

Ит – тазалагыч когнитемасына 13 провербиалдык бирдик киргиздик. Бул когнитемадагы бирдиктерде, негизинен, иттин айлана-чөйрөн\ ар кандай булганыч нерселерден, таштандылардан түрд\чө тазалап туруусу белгиленет. Эгерде талаада мал жандыктарына тоют жетишсиз болуп, жут башталса, малдар ачкачылыктан кырыла баштайт. Өлгөн малдын тарпын терең чуңкур казып көмүп таштабаса, бузулуп, сасып, курттап экологияны бузат, инфекциялык оорулар пайда болот. Жолбун, ачка иттер жоруулар менен бирге өлгөн малдын тарптарын бузулгуча жеп түгөтүп, айлана-чөйрөн\ ушундай жол менен тазалап турушат. Муну төмөнк\ макалдар ырасташат: *Ити семиз, малы арык – жер азганы; ынтымагы болбосо – эл азганы; Жакшы киши мал бакса – торугун семиртет, жалкоо киши мал бакса – сөөгүн итке кемиртет; Жуталаң жылы ит семиз, тумоолуу жылы молдо семиз; Адал өлсө – бир казан эт, арам өлсө – ит менен кушка жем.*

Бөр\ жеген бөксөмд\, иттен несин аяйын; Ителги салган эт жейт, атынын этин ит жейт бирдиктеринде талаада, тоо-ташта бөр\ жарып кеткен мал жандыктарынын өлүмтүгүн иттер жеп жок кылары айтылууда.

Жаздын күн\ муздаткыч жок болсо, тамак-аш тез бузулат. Артып калып ачыган же бузулган тамак-ашты жешке болбой ыргытууга туура келет. Бул айлана чөйрөн\ дагы булгайт. Андыктан айласыздан итке берилет. Мусулманчылыкта доңуздун этин жешке болбойт, арам делет, ушул себептен

алар аны итке беришсе керек. Мал союлганда, көпчүлүк учурда алардын жумурун этке кошпой, алып салышат. Аны иттер тинтип келип таап жеп кетишип, короо-жайды тазалап турушат. Мындан сырткары биз этти жесек, сөөгүн сыртка туш келди тарапка ыргытып жиберибиз, аларды иттер таап жеп кетишет: *Арткан ашты иттен аяба; Доңуздун санын иттен аяба; Жакшы болсо жоон жумурду ит жейт беле.*

Иттер тамактанган соң ит аягын же тамак берилген идишти жуугандай кылып жалап тазалап коюусу бул мисалда аныкталат *Ит жалап кеткендей* (тып-тыйпыл, эч нерсеси калбагандай, орду-түб\ менен жок кылгандай).

Иттердин табиятынан тазалыкты жактыруулары, бири-бирин ар кандай жолдор менен тазалап туруулары жөнүндөг\ ой бул макалдарда келтирилет: *Ач иттин артын сук ит жалайт. Ач иттин артын сук ит жалаптыр; Тайган да тазалыкты сүйөт.*

12 провербиалдык бирдиктин жардамында **Ит – жакшылыктын белгиси** когнитемасын жараттык. Мындагы бирдиктерде ит – бул жакшылыктын жышааны экендиги ачыкталат: *Катын – жапаа, ит – унаа; «Кет» десе ит да кетет; Өз\ келген ит – ырыс.*

Илгери кетердин ити чөп жейт, кедери кетердин келини ууру кылат. Илгери барардын ити чөп жейт, кедери кеткендин келини ууру кылат; Иши илгерилегендин ити оттойт; Иши оңолгондун ити чөп жейт; Ити чөп жеп калуу (иши оңоло баштоо, ийгиликтерге жетиш\); *Ити май жебеген* (тамак-ашы кең-кесири, байлыгы мол, чириген бай) мисалдарында ит өзүнүн кандайдыр бир кыймыл-аракеттери, кылык-жоруктары менен ээсинин же кожоюнунун социалдык абалындагы жана жеке турмуш-тиричилигиндеги өзгөр\лөрд\, башка нукка бурулууларды билгизип туруусу айтылууда.

Ит сийгенче (жумушту тез, ыкчам аткаруу); *Итти союп, ишке жарат* (кандай кылып болсо да амалын тап) фразеологизмдеринде иттин кыймыл-аракети ыкчам экендиги жана ит адамдардын ажаатын чыгарып, кандайдыр бир курч муктаждыгына жарай ала тургандыгы белгилен\дө.

Эгерде белгил\ \ бир чөйрөдө тамак-аш жетишт\ \ болуп, токчулук, молчулук, кененчилик өкүм сүрсө, иттер дагы көбөйө башташат. Бул береке-пайыздын, барчылыктын бир көрүнүш\ болот. Ачарчылыкта жаныбарлардын көбөй\ \ процесси солгундоосу өзүнөн өз\ белгил\ \: *Токчулукта ит күчөйт, ачарчылыкта бит күчөйт.*

Ит – адамдын досу когнитемасы 12 провербиалдык бирдикти кучагына алат. Ит биздин турмушубузда кызматчыбыз же чер жазуудагы эрмегибиз болуп гана чектелбестен, биздин эң ишеничт\ \, бизге жан дүйнөс\ менен берилген, кыйбас жан досубуз болуп да саналат. Ит - адамдын досу экендигин төмөнк\ бирдиктерден байкоого болот: *Ит - кишинин жолдошу; Ит - адамга жолдош, ошон \чүн атын койгон жолборс; Ит менен дос болсоң – сөөк талашасың; Иттин достугу сөөк менен өлчөнөт; Иттин достугун сөөк бузат.* Бул жерде достук гана эмес, ит пейил адам менен алакада болгон өз кадырын, баркын түшүрүп алышы белгиленет жана ит пейил адам менен достук мамилени түзбөөн\ шарттаган кеңеш көрсөтүлөт.

Карышкырдын бөлтүрүг\ адамдарга колго \йрөтүлгөн, ишенимд\ \ жана ээси \чүн өз жанын аябаган ит сыяктуу кызматчы, досу болбостугу, аны тарбиялоого, колдо багып өстүрүп, \йрөт\ \гө болбой тургандыгы: *Бөлтүрүкт\ ит деп бакпагын, иттей болбойт кыялы, душманга өйдө караба, тийбей койбойт зыяны; Бөр\ баласы ит болбойт, бөтөн бала өз болбойт бирдиктеринде аныкталат.* Биз жогоруда бир когнитемада белгилеп кеткендей, адамдар бөрүгө каршы итти пайдалануулары *Бөрүгө ууга чыксаң – жаныңда итиң болсун* макалында дагы көрсөтүлөт.

Жолдошуң жылан болсо чактырасың, ит болсо каптырасың; /йдөг\ ууруну ит каппайт макалдарынан иттин достугу адамдарга, алардын жашоосуна терс таасирин дагы тийгиз\ \с\, зыян келтир\ \с\ ачыкталууда.

Мени жактырсаң – итимди да жактыр, сөөк сал афоризминде адам өзүнө эң керект\ \, ажырагыс, дайыма бирге болуучу жан жолдош катары итти санап, өзүн урматтаган башка адамдар да ага сый көрсөт\ \сүн, жакшы мамиле кылуусун талап кылып жатат. *Итке минип качуу* (жөө эч нерсесиз

качуу) фразеологизминде кыйын кырдаалдарда адам итке досу катары таянып, аны керегине жаратуусу билин\дө.

Мыкты ит оорчулугун тийгизбейт когнитемасы дагы 12 бирдиктен турат. Иттер бизге кызмат кылуу менен бирге түйшүк, машакат да жаратышат, андыктан иттердин мыктысы гана оорчулугун тийгизбеши мүмкүн. *Жакшы ит жаткан ордун булгабайт; Жакшы ит өлүгүн көрсөтпөйт; Ит жакшысын чык дебейт; Иттикин кузгун ашаар, кузгундукун курт ашар; Жоголгон иттин жомогу; Кары ит көндүм болор, кары киши тындым болор* бирдиктеринде ит адамга физикалык жактан кыйынчылык туудурбоосу, б.а., адам ит жаткан жерди тазалап, өлүп калса тарпын алыс алып барып бургап, \йгө кирип булгап койсо, аны шыпырып, жууп убара болбоосу, бир нерсеге \йрөтө, көндүрө албай чыдамы кетпөөс\ жөнүндө айтылып жатат. Бирок *Кары ит көндүм болор, кары киши тындым болор* мисалына каршы келген *Абдан карып калган иттин чынжырга көнүш\ кыйын болот* деген афоризм бар.

Ал эми начар иттер адамды түрд\чө түйшөлт\с\, убара кылуусу, оорун тийгиз\с\ жана андай иттердин адамга керек эместиги: *Жаман ит күндүз \рөт, жаман күйөө кайын менен айыл жүрөт; Итиң түркөй болсо – куйругу жоон болгуча семирер; Ким өзүнүн итин сууга чөктүргүс\ келсе, ал элдин баарына кутуруп ооруган ит деп кыйкырат.*

Ит адамдан ветеринариялык жардамды талап кылбай өз оорусун өз\ дарылай тургандыгы, ээсинин гана багуусуна, тоют-азыгына көз каранды эместиги: *Ит жарасын жалап сакайтат; Ит ырысы менен, куш куту менен макалдарында байкалат.*

Мыкты ит эч качан көчөдө калбоосу, андай итти ким болбосун кубануу менен асырап алуусуна *Жакшы ит ээсиз калбайт* бирдиги мисал болот.

11 провербиалдык бирдиктин натыйжасында **Ит – жытчыл, аңчы жана сак** когнитемасы түзүлд\ . Ит бизге жапайы айбандарга аңчылык кылууда, аң уулоодо ок жеп жарадар болгон олжону тутууда, атылган же жоголгон жандыкты издеп табууда, талаа жаныбарларын сескентип,

алардын-кыймыл аракеттерин жөнгө салууда олуттуу жардам көрсөтөт. Бул пикирди: *Бөрүнүн тоюна барсаң, бөрүбасарыңды ала бар; Ит, ал-ал! Коён кач-кач! дегендей...; Ит менен да издеп таппайсың* (табуу аябай кыйын болгон нерсе, же адамга карата); *Ит жок жерде, доңуз үрөт* бирдиктери тастыктайт. Ошондой эле, *Мойнунан байлаган ит ууга жарабайт; Мүнүшкөрдүн кесиби – ит агытып, куш салмак* макалдарында дагы иттин аңчылык сапаты, ал аң уулоонун маанилүү бир куралы экендиги баяндалат.

Ит аңчылык учурунда кожоюну менен ар кандай катаалдыктарга, кыйын шарттарга кабылып, аңдын ысык-суугун ээси менен бирге тарта тургандыгы: *Ит көрбөгөндү көр* (абдан катуу азап чегүү, адам чыдагыс кордуктарды баштан өткөрүү); *Иттин мурду өткүс* (абдан калың, жыш, түнт токой, шалба, чытырман жер ж.б.); фразеологизмдеринде берилет. Мергенчилик кылууда кожоюндун ити абдан сак болууга тийиш, ал кокус борс деп үрүп коюп аң объекттерин чочутуп жибербөөсү талап кылынат, аңдыктан образдык түрдө *Коён териси ит үрсө да жыртылар* макалы жаралган. Мында коендун коркоктугу, терисинин назиктиги, өзүнүн сезимталдыгы көрсөтүлгөн.

Иттин башы кирген жерге куйругу кирбей калбас мисалында аң уулоодогу иттин эпчилдиги, шамдагайлыгы жана ийкемдүүлүгү белгиленет. *Ит жытташып табышар, жылкы кишенешип табышар* макалында иттердин жогорку даражадагы туюу, жыт алуу жөндөмдүүлүгү белгиленет.

Ит – кооздук когнитемасына 11 провербиалдык бирдик бириктирилди. Бул топчодогу бирдиктер жалпы жонунан иттин сырткы турпатынын сулуулугун, көрктүүлүгүн жана келишимдүүлүгүн ачып беришет. Иттердин сырткы көрүнүшү кооз, жагымдуу болуп, адамды өзүнө тарта тургандыгын төмөнкү мисалдар тастыктайт: *Ар элдин заңы башка, иттери кара кашка; Көкүрөк күчүк* (бүлөнүн эң кичүү баласы же ата-энеге карата балдардын эң кичүүсү); *Сүткө тойгон күчүктөй* (жаш балага карата «борсойгон, сүймөнчүктүү» деген маанидеги экспрессивдик сөз айкашы); *Кичүү болгончо, иттин күчүгү бол; Борс-борс, борсулдак, торс-торс торсулдак.*

Иттин куйругу ар кандай формага, түргө жана көрүнүшкө ээ болуп, иттин көркүнө көрк кошуп туруусу бул бирдиктерде: *Айыл итинин куйругу чагарак; Ит куйрук кайкалак* (иттин куйругу түспөлдөнтүп кайкалатып согулган орнамент) көрсөтүлөт.

Адамдардын, айбандардын карыган сайын сыны кетип, сымбаттуулугу өчө баштайт. Ал эми кандек тукумуна кир\ч\ кичинекей иттердин сүйкүмд\лүг\, карыганы байкалбай ар дайым жаш, кооз бойдон кала бер\с\, же ошондой сезил\с\ *Кандектин карыганы билинбейт; Кандектин карыгыча күчүк аты калбайт* макалдарында аныкталат.

Айтып кет\к\ керек: ит өстүр\, асыроо, колдонуу тажрыйбасы жана салты кенен элдерде фразеологизмдердин өтө көп экендиги байкалат.

Итти чынжырга же жипке байлоо \чүн мойнуна каргы тагышат. Каргы – иттин мойнуна кийгизил\ч\ кайыштан жасалган боо, аны түрд\чө жасалгалап, кооздоп да жасашат, андыктан итке каргы тагылса, бул аны кооздойт: *Каргылуу тайган бар, кишиден же адамдан чыккан айбан бар.*

«Ит – оң сапаттуу айбан» ядролук тобунун соңку катмарларынын бири болгон **Ит – тукумдуу, түшүмд** когнитемасы 6 бирдикке ээ болду. Ит башка жаныбарлардан айырмаланып, кыска убакыттын аралыгында эле күчүктөйт жана төлдөө мезгилинде 4-6, кээде 10-12 күчүккө чейин берет. Бул иттин тукумдуулугунан, жемишт\лүгүнөн кабар берет. Бирок айрым учурда ит жеке, жалкы күчүк туушу да мүмкүн. Мындай күчүк күчт\, алгыр жана дене мүчөс\ келишкен, физикалык жактан жеткилең болгондуктан аны *Кумайык* (кээде овчарка) деп аташат. Иттин мол тукум бер\чүлүк касиети төмөнк\ бирдиктерде чагылтылат: *Арстан экиден, ит жетиден (тууйт); Ит төлөөс\ - бир күчүк; Ит эгиз тууп – сегиз тууп, койдон ашпайт; Эчкиники эгиз, иттики сегиз, арстандыкы жалкы, жалкы болмок кимдин баркы; Очором он айда, Арөөгөн \ч айда, жакшы жарым айда.*

Бул топтун акыркы элементи болгон **Ит – изилдөөч** когнитемасы 4 бирдиктен турат. Ит жытчыл, көрөгөч, баамчыл, билгич, жойчу экендиги, анын изилдөөчүлүк белгилерин билдирип турат. Бул ойду төмөнк\ мисалдар

менен ырастайбыз: *Айылга жакындаганда ит озот; Жаманды төө \стүнөн ит кабат; Жакшы ит - бекер \рбөйт; Жол ача болсо, иттин башы каңгы болот.*

Ошентип, «Ит» концепти катышкан провербиалдык каражаттар өз ара семантикалык жактан ыкташып, эки чоң топту түзүп, бул топтор тиешел\к концепттин ядросун (борборун, өзөгүн) түзөрлүгүн айтууга болот.

3.5.2. «Ит» концептинин перифериялык зонасы

Ит – айбан когнитемасына байланыштуу провербиалдык бирдиктердин тобу макал-лакаптардан, фразеологизмдерден жана афоризмден түзүлүп, 54 бирдиктен турат жана мындагы бирдиктер жогоруда белгиленген когнитемалардагы бирдиктер менен байланышып кет\к\ ыктымал. *Айбан* түшүнүг\ - «Ит» концептинин сөздүктөрдөг\ аныктамаларындагы негизги түз\чүлөрдүн бири, мисалы, кыргыз тилинин сөздүгүндө ит адамдар \й, короо кайтаруу \чүн, мергенчиликке алып чыгуу үчүн ж.б. максаттарда пайдалануучу карышкырлар тукумуна кир\ч\ \й *айбаны* деп берилет [Кыргыз тилинин сөздүг\ 2010; 561-б.], андыктан бул когнитома көп сандагы бирдиктерди кучагына ала алды. Негизинен, бул топчодогу бирдиктерде башка айбандар ээ болгон касиеттер, өзгөчөлүктөр жана мүнөздөр ит жаныбарында дагы учурай тургандыгы тууралуу айтылат. 18 бирдикте ит чыныгы айбан экендиги, айбандык белгилер андан ачык байкала тургандыгы жана кадимки нейтралдуу айбан катары сүрөттөл\к\ чагылтылат: *Жыланды өчүктүрбө – чагат, итти өчүктүрбө – кабат; Ким итти сабагысы келсе, ал таяк табат; Ит жаман, бөр\ жаман, иттен бөрүгө айланса – аның бөрүдөн да жаман; Ит куйругун кессең да ит, кеспесең да ит; Итти бакпа, баксаң – сокпо; Сүлөөсүндөй керилбе, чоңдугуң иттей эле бардыр; Аттан бийик, иттен пас.*

Иттен ит, куштан куш; Иттики итке, куштуку кушка; Куштун төрөс\ - Буудайык, ит төрөс\ - Кумайык бирдиктеринде ит менен куш

параллелд\ колдонулуп, алардын пирлери жөнүндө маалымат берилген. Ал эми: *Ит-куш же ити-куш* (карышкырлар, жорулар, талаа жырткычтары); *Ынтымагың бар болсо – айылың менен журтка тең болорсуң, ынтымагың болбосо – ит менен кушка жем болорсуң; Мал жамандыгына алса – бир күн \ ит-куштун оозуна же журтка кетет* бирдиктеринде *ити-куш, ит-куш* сөздөр\ аркылуу ар түрд\ талаа жырткычтары, айрыкча карышкыр, чөөбөр\, жору назарга тутулат.

Ит – айбан, ага адамдар \чүн баалуу болгон алтын, күмүш, платина, жез сыяктуу металлдар эч кандай мааниге ээ эмес: *Итке темирдин баркы жок; Итке темирдин кереги жок; Итке темирдин баркы эмне экен?*

Ит айбан болгондуктан, адамдар ага түрд\чө кордук көрсөтүшөт. Айрымдары нанга кошуп ийне берип, \йдөн кубалап, жок жерден сабашса, кээ бирөөлөр аёсуздан мал катары союп кулинарияда пайдаланышат: *Ийне журткан ит эмес, ага ийне берген ит; Илим – жомок эмес, ит – конок эмес; Ит жеген калк иттен коркпойт; Керели кечке ит кубалайт, анын аты – Ит кубар; Керели кечке ит сабаш – бекерчинин адаты.*

Биз сүйлөм ичиндеги талаа тууралуу сөз кылсак да болот. Мында синтагмалык-лексикалык борбор жана жакабел даана жиктелет. *Ийне журткан ит эмес, ага ийне берген ит* ж.б. макалында «*Ит*» концепти бир нече жолу учурайт:

1. *Ит* - \й жаныбары.

2) *Ийне журткан* «мыкаачы адам нанга ороп берген ийнени сугунуп алган айбан».

3) *Ит* – мыкаачы, таш боор адам.

Биринчи түз мааниде (*ит эмес*), ал макалдын башкы персонажы, экинчи – мыкаачылыктын объекти жана субъекти, \чүнч\ өтмө мааниде: мыкаачылыктын субъекти. Түз маанинин ээси – борбор (ядро), калган экөө – периферия. Мыкаачылыктын аткаруучусу – адам, бирок ал адамдык сапатка ээ эмес. Мында баалуу моралдык нускоо бар. *Ит эмес* дегенде биз «киши» семасын да түшүнөбүз. *Ийне журткан* деп жаныбардын акыл-эсинин

жоктугун белгилейбиз. Ал эми субъектти итке мүнөзд\ аябоочулук, жырткычтык, мыкаачылык сапаттардын ээси катары баалайбыз.

Айбандардын адамдардан бирден бир айырмасы акыл-эске ээ болбогондугунда. Андыктан айбандарда, ошонун ичинде иттерде дагы, логикалык ой жүгүрт\нүн жоктугу, акыл-эске тийишт\ сапаттардын, мүнөздөрдүн жетишсиздиги, аларга кээде тескери таасирин тийгизип, азап чектирет: *Итте жээн жок, букада кайын жок; Тилде сөөк жок, не дебейт, итте акыл жок, не жебейт; Ит \ргөнд\ билет, күлгөнд\ билбейт; Багыштын богун жеген ит кутурат дейт; Ит атасын тааныбоо (өзүнөн улууну сыйлабоо); Ит башы каңгы болуу (эмне кыларын билбей башы айлануу, башы маң болуу).*

Айбандарга, иттерге ишенбөө керектиги, алардан ар кандай нерсени күт\гө боло тургандыгы жана алар адамдарга караганда чыдамкай, иммунитетти күчт\, мүнөз\ түшүнүксүз болуусун төмөнк\ макалдар көрсөтөт: *Ит семирсе көп \рбөс, ээсин каап коюшу да ажеп эмес; Итиң жоош болсо, капыстан тиштер; Ит көзүнө түтүн кирбес, доңуз көзүнө чөп кирбес.*

Айбандар, иттер жашоодо адамдарга караганда бир кыйла төмөн статуска ээ болуп, сый-урматка анча арзышпайт, андыктан көпчүлүк кожоюндар иттерине болбогон, начар, керексиз идиштерге тамак беришет: *Жаман – кишиден кийин, иттен илгери; Өз дити болбогон – өзгөнүн ити болот; Көлдө көпүрө жок, асманда түркүк жок, жуурканда жең жок, ит аякта миз жок.*

Иттердин ачуусу түрд\ жолдор, белгилер менен берилет жана алар ар кандай көрүнүштө, мүнөздө болушат: *Иттин ачуусу куйругунан билинет, аттын ачуусу кулагынан билинет; Иттин ырылдагы болсо, мышыктын кырылдагы бар.* Тукум куучулук иттерге эркеги (дөбөт\) тарабынан берилет: *Эр тайын тартат, ит атасын тартат.* Ар бир ит өз милдетин аткарат же өзүнө тийишт\ кыймыл-аракетти жасайт: *Ит \рөт, эр кечирет.*

Ит жебеген бокту жеши \ (абдан жаман оозго алгыс, ыпылас сөздөрд\ айтышып тилдеш\); *Иттин баласы* (өтө катуу сөгүнүп, нааразы болуп тилдегенде атадан баласына карай айтылат); *Сен ит мен итке баруу* (оозго алгыс сөздөрд\ айтышып сөгүш\)) фразеологизмдеринен адамдар бири-бирин айбанга, тагыраак – итке, теңөөс\, иттерге окшоштуруулары, барабарлоолору, жада калса ит айбаны дагы жасабаган кыймыл-аракеттерди аткарууга жөндөмд\ боло тургандыктары белгиленет.

17 провербиалдык бирдикте **Ит - флора дүйнөсүндөг\ аталыш** деген когнитивная тема белгиленип, ит ар кандай өсүмдүктөрдүн, мөмө-жемиштердин аттарында берилет. Бул топчодогу бирдиктер толук бойдон фразеологизмдерден турат. Алардын басымдуу бөлүг\ Ж.Мукамбаевдин «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүг\» аттуу ири эмгегинен алынды [Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүг\, 2009]. 7 бирдикте эч кандай терс боёктуулукка ээ эмес, б.а., сапатынын, даамынын өзгөчө белгилери көрсөтүлбөгөн, нейтралдуу бааланган кадимки эле өсүмдүктөр аныкталат: *Талкучук* 1) бүр\ майда-майда келген өсүмдүктүн аты. 2) өсүмдүктөрдүн эми бүр ачайын деп калгандагысы; *Ит чүкүр* \ (чоң-чоң жайык жалбырак алып, түбүнөн эки-\чтөн чыгып, боткогу кыпкызыл өсүмдүктүн аты); *Ит шамак* (чирче); *Ит тапан* (бою бир метрге жакын өсүп, чоң-чоң жалбырак алган өсүмдүктүн аты); *Ит мурун* (карагандын бир түр\, гүлсөвгөр, шиповник).

Ит сөз\ катышкан 7 бирдик өсүмдүктөрдүн жана чөп өсүмдүктөрүнүн жапайы, жыты жаман, мал жебеген, сапаты начар, желбөөч\, отун катары пайдаланылуучу, тикенд\ ар кандай түрлөрүнүн аталыштарын аныктоодо: *Ит карагат* (аш алып, боору тикенд\ келген караган өсүмдүктүн аты); *Ит конок* (жүгөр\, арпа, буудай, зыгыр ж.б. дан өсүмдүктөрүнүн арасына чыгуучу, жапайы жыты сасык, бою узун, мал жебеген отоо чөптүн бир түр\); *Ит мадил* (көбүнчө түштүк региондо кезиг\ч\, сайда таштардын арасында өс\ч\, жыты сасык, жегенге жараксыз \лкөндүн бир түр\); *Ит уйгак* (уйгак өсүмдүктүн жабышкак түр\); *Ит мака* (жүгөр\ сымал өскөн жапайы өсүмдүктүн бир түр\)) колдонулат, о.э., бул аталыштар нормалдуу, эч бир

терс мүнөздөмөн\ камтыбаган, кадимки жаратылыш өсүмдүктөр\ болгон карагат, мадил (түштүктө өс\ч\ \лкөндүн бир түр\), уйгак, маке сыяктуу өсүмдүктөрдүн сапаты начар түрлөр\ болот. Демек, алардын жагымсыз, керексиз түрлөрүн кыргыздар *ит* сөзүн кошуу аркылуу атоолору байкалууда.

3 бирдик сапаты, даамы, сырткы көрүнүш\ ж.б. касиеттери боюнча жакшы эмес мөмө-жемиштердин аталыштарын билдирет: *Ит алма* (мөмөс\ өтө майда, даамы ачуу алманын бир түр\); *Ит камек* (талаада өзүнчө өскөн коон); *Ит мурут* (алмуруттун өң\ көк, катуу келген, бат бышпай турган түр\).

Болор ит кейпинен билинет когнитемасында иттин кейпи анын мүнөзүн, тагдырын билдир\сүн аныктоочу 14 учкул сөз камтылган. Адамдар иттин алгыр, күчт\, кыраан, коркок, амалкөй экендигин жана дагы жакшы же начар экенин сырткы келбетине көз жүгүртүп аныктап коюшат. Буга иттин денесиндеги жана тышкы көрүнүшүндөг\ айрым белгилер себеп болот. Бул ой 6 бирдикте негиз тапты: *Бөр\ тутар ит бөйрөгүнөн билинер, бөр\ согор эр жигит билегинен билинер; Бөрүнүн ажалы көт\ күйүк иттен; Коркок иттин куйругу чатында; Куйругу жок иттен сактан – эркелегени билинбейт, купшундаган куудан сактан – жетелегени билинбейт.*

Сырткы турпатындагы жана денесиндеги айрым белгилеринен тышкары, иттин абалын, мыкты породауулугун, эр жүрөктүгүн жана арамзалыгын анын кандайдыр бир кыймыл-аракеттеринен, жүрүш-турушунан дагы байкоого мүмкүн. Муну төмөнк\ макалдар ачыктайт: *Май жеген ит түрүнөн, таш жеген ит түрүнөн билинер; Иттин сырттаны - үрүшүнөн, жылкынын тулпары – жүрүшүнөн; Итиң жаман болсо – жатып алып куйругу өсөр; Буралкы ит \ргөнүнөн жагар.*

Иттей ала болгуча, бөрүдөй көк бол макалында иттердин сырткы келбетинин ыраңы, түс\ дагы маанил\ ролду ойной тургандыгы жана *ала* түскө караганда *көк* түс артыкча баалана тургандыгы айтылууда. Мындагы түстөр теги бир болгон *ит* жана *карышкыр* жаныбарларынын жардамында салыштырылып жатат.

Жыланды жытынан, итиңди сыртынан билген - желмогуз мисалында иттерди сыртынан аныктап коюучу баамчыл адам тескери мүнөздөлүүдө.

Жаман иттердин чайылдап үргөн дагы кулакка жакпай тургандыгы, жагымсыз сезим туудуруусу *Жаман иттин үргөн жаман, жамандын күлгөн жаман* макалында белгиленет.

12 провербиалдык бирдик **Ит үчүн курсагы тойгон жер баарынан ыйык, маанилүү** когнитемасын ачыктайт. Күнүмдүк турмушта күбө болгонубуздай, айлана-чөйрөдөгү көпчүлүк иттер, айрыкча жолбун, ээсиз иттер ачкачылыктан тинтип, тамак издеп жүрүшөт. Аларга азык кээде табылса, кээде табылбайт. Ачкачылыктын айынан бир кыйласы өлүп тынат. Мына ушул себептерден улам иттер үчүн карды тойгон жер баарынан маанилүү болуп, иттер курсагы тойгон жерге үйүр алып, ар дайым ошол тарапка имерилип, качып, ошол жерде жашап жүрө беришет. Бул пикир 6 бирдикте тастыкталат: *Ит – тойгон жеринде, куш – конгон жеринде, ат – көнгөн жеринде, эл – туулган жеринде; Ит ичкен жерине имерилет; Ит тойгон жерине качат, азамат туулган жерине шашат.*

Иттердин курсагы эч качан жетишерлик түрдө кампайып тойбогондуктан, аларга башка каалоолоруна караганда тамак-аш, жада калса тамак жеген идиши дагы өтө баалуу сезилет. Айрым учурда жанды кашайтуучу уруп-сабоодон дагы тамак артык болуусу кезектеги макалдарда орун алган: *Итти сөөк менен урсаң каппайт; Ит аягын начар ит да коруйт; Ит таяк жеген жерин унутса да, тамак жеген жерин унутпайт.*

Иттердин ата мекени жок, бирок карды тойгон жери бар экендиги, бизге ит курсагын кайсы жайда тойгозсок, ошол жайда кызмат кылары, курсагын тойгозуп турсаң, ал эч жакка кетпей тургандыгы *Иттин тойгон жери бар, туулган жери жок; Итти кайда бакса – ошол жерде үрөт; Ит карыны жибиесе – жатпас, тойгон жеринен кетпес* макалдарында берилет.

Алжыган ит алсыз үрөт мисалында карыган эч нерсеге жарабай калган, пайдасыз итке ээси тарабынан тамак-аш дагы жакшы берилбей, каралбай, алсызданып үрүүгө дагы кудрети жетпей калгандыгы айтылат.

Итке кылган кызматына жараша сый көрсөтүлөт когнитемасына 12 провербиалдык бирдик таандык болду. *Алгыр болсо тайганың, алтындан алып каргы так, ала албаса тулкун \ айлансын аштан, башка чап; Бөр \ алган итти бөркүндөй сыйла; Ит жакшысы ичик табат, ит жаманы киши кабат* бирдиктеринде ит коомго же жеке ээсине кандайдыр бир пайда алып келсе, өзүнүн мыкты сапаттары менен айырмаланса, адамдар тарабынан кадыр-баркка, урмат-сыйга ээ болуусу, ал эми процесс тескерисинче жүрсө, ит сыйдын ордуна жазаланып, өзүнүн терс кыймыл-аракеттеринин азабын тартып, бардык жакшы нерселерден таш жалак калуусу сүрөттөл\дө.

Итке сый-урмат жана жакшы мамиле көрсөтүлбөгөндүгүнө ал өз\ себепкер болуусу жана туура эмес кылык-жоруктарынын негизинде адамдар тарабынан жакшы мамилеге арзыбай калуусуна өз\ шарт түз\с\ кезектеги макалдарда берилет: *Жаман ит жазгы тамактан куру калат; Жасакерленген ит жатканча таяк жейт; Эки \йдөн жем жеген ит жол ортосунда калыптыр; Ар кайсы адамдын артынан жүргөн ит, тилдөөгө дагы татыбайт; Ээсин капкан итти эркелетпе.*

Айрым бирдиктер, эгерде ит күнөө кылса, сөзсүз жазасын ала тургандыгын, эч качан негизсиз жазаланбоосун ачыкташат: *Ит күнөө кылса – таяк табылар; Кабанаак ит тамакка да, таякка да тоёт; Ит чапкандын кээри бар* (ичинде ойлоп жүргөн, сактап жүргөн кеги бар деген мааниде).

Иттер дагы бири-бирин сыйлашат, колдошот когнитемасы 11 провербиалдык бирдиктен турат. Адамдардай эле иттер да бири-бирине колдоо көрсөтөр\, жыттары сиңишкенче бир аз бири-бири менен талашары, андан соң дароо ынтымакка келип, таттуу мамиледе болуулары, чоңу кичинесине баш ий\с\ (субординациясы) төмөнк\ макалдарда берилет: *Ит обол талашар, бир аздан соң жалаашар; Ит ит менен талашар, соңунан оозу-мурдун жалаашар; Ит итке \йрүлөр; Чоң иттин алдында кичине ит куйругун кысар; Ит итке саят (колдоо көрсөтөт).*

Ит ит гөшүн жебейт, карганын көзүн карга чокубайт; Өлгөн бөрүн \ ит аттабас; Ит \йүр \ аксагын билгизбес мисалдарында иттердин ич ара

бийик деңгээлдеги биримдиги, ынактыгы, бири-бирин өтө жогору даражада урматтоосу чагылдырылат.

Баарыбызга белгил\ болгондой, бири-бирине карама-каршы же ыркы жок эки жандыкты бириктир\, байланыштыруу - кыйын иш. Айбандардын көпчүлүг\ ымаласы жок болушат. Бирок өз ара сыйлашууга ийкемд\ болгон иттерди бири-бирине улаштырууга, жакындаштырууга боло тургандыгы *Кишини кагыштырат, итти табыштырат; Бир иттин куйругун кырк итке улайт (жолун табат, амалын билет)* бирдиктеринде белгил\ болот.

Ит күчүгүн ырылдап сүйөр макалында иттер балдарын өздөрүнүн өзгөчөлүктөрүнө ылайык жакшы көр\лөр\ айтылат.

11 провербиалдык бирдик **Ит ээсин тартат, ага имерилет** когнитемасын түзөт. *Мал ээсин тартпаса арам өлөт* дегендей иттер дагы башка мал жандыктары сыяктуу кожоюнунун айрым кылык-жоруктарын өзүнө сиңирип, анын жашоодогу абалына, пейилине карата өзгөр\лөр\ 7 бирдикте берилет: *Акмактын акылы – түштөн кийин кирет, ырысы жоктун ити ууру кеткен соң үрөт; Башсыз Үйдүн ити осурак; Жаман Үйдүн ити кабанаак, жаман кыз болор тубанаак; Сараңдын ити ажаан; Жатакчынын итиндей (чуулдоо)* (баш аламан, туш келди сүйлөй бер\, ызы-чуу болуу).

Ит да ээсине тартат (коргойт, сыйлайт); Ит кулагын кескенге Үйүр; Ит мээсине карабайт, ээсине карайт; Иттин пейли ээсине маалым мисалдарында ит толугу менен ээсинен көз каранды болуп, ага Үйүр алып, аны чын ыкыласынан сыйлап, жөлөнүп-таяна тургандыгы жана иттин мүнөз\ ээсине гана беш колдой маалым экендиги көрсөтүлөт.

Ит итке таасирин тийгизет когнитемасы 9 провербиалдык бирдиктин алкагында жаралды. Иттер бири-бирине атаандашышат: *Ит итти көрүп үрөр; Көк ит көкт\ карап үрсө, көп ит аны карап үрөр; Ит итке дептир: - Ит, неге үрөсүң? - Сен үргөнгө мен үрөм;* биринин кесепети, балээси экинчисине жүк болот: *Ак иттин балээси кара итке;* ар кандай категориядагы, абалдагы иттер кезигишкенде бири-бирине ыңгайсыз жагдайды, аураны жаратышып, бири-биринен оолак болууну самашат:

Жутунган ит да кутурган иттен качат; Базардын ити айылдын итин каалабайт; алар бири-бирине ичи тардык кылышат, кызганышат: Ач итке тамак берсе, ток ит каңшылайт же ток ит да кыңшылайт; денелеринен алынган же иштелип чыккан азык-түлүккө, затка көңүлдөр\ келбейт, табиттери тартпайт: Бөр\ этин бөр\ сүйбөс, ит сүтүн ит ичпес; бири-бирине кордук көрсөтүшөт: Ит талансын десең, итке кош.

Ит дагы тилек, \мүт кылат когнитемасындагы провербиалдык бирдиктердин саны 9ду түзд\ . Иттер жашоосунда \мүткер болушат. Алар ишке ашпаган куру кыялга батып, аларга буюрбоочу нерселерден \мүт кылышат: *Бир ит «өгүздүн бир кап эти түшүп калсачы» деп жети жыл үргөн имиш; Ит ичпей турган ашынан \мүт кылат; Ит куйруктуу бөр\ болгусу келет.*

Мүмкүнчүлүг\ чектел\ иттер оңой-олтоң тамак таап жешти, жеңил олжону кезиктир\ \самашат: *Сокур ит аксак түлкүдөн \мүт кылат.*

Жаман ит жазгы тамактан дама кылат; Жаман ит жайлоодогу жармадан \мүт кылат бирдиктеринде жалкоо, даяр оокатка көнгөн, начар иттердин эч кандай эмгек кылбастан, кайдагы бир тамактардан \мүт кылуулары, жакшы азыктарды эңсөөлөр\ чагылтылган. Мындай сапат көбүрөөк адамдарга да тийишт\.

Ийненин көз\ бар, иттин да сөз\ бар мисалында иттерде дагы адамдардай эле, тилек-мүдөөс\, \мүт-максаты боло тургандыгы айтылууда.

Иттер бириккенде гана чоң күч, жалгыз ит эч нерсеге жарабайт когнитемасына 8 бирдик бириктирилген. Жогоруда белгилеп кеткендей, иттер жалпысынан ыркы, биримдиги жок болушат, бирок аларга жоо катылса дароо топтоло калышып, чоң күчкө айланып жазасын беришет, мындан сырткары жөн жүрбөй башка чоң жаныбарларга дагы тийише башташат. Негизинен, иттер карышкыр менен кармашууда биригишет. Анткени карышкыр иттен бир кыйла күчт\ болот делет. Ит менен карышкыр - тубаса душман деп мурда айтып өттүк, бир тект\ бул эки жандыктын бири-бирине болгон айыгышкан жоолашуусу бул бирдиктерде дагы белгиленет: *Айыл ити*

ала болсо да, бөр\ көрсө чогулат. Айыл ити ала болсо да, карышкыр тийгенде биригет; Ит көп болсо – бөр\ жеңилет; Ит ӱйүр болсо – жолборско да ӱрөр; Карышкыр итканага кирип, тиштерин жулдуруп чыгат деп ӱмүттөнгөн караганда, аны ал жакка киргизбей эле койгон жакшы..

Жалгыз дарак токой болбойт, жалгыз өгүз кош болбойт, жалгыз таруу ботко болбойт деген сыяктуу жеке, жалгыз бой иттин колунан эч нерсе келбөөс\, анын иш-аракеттеринин таасири жок болуусу жана аны башкалар тоотпой, теңсинбей тургандыгы: Жалгыз иттин ӱргөн\ билинбейт, жалгыз кишинин жүргөн\ билинбейт; Ит ӱрбөйб\ – арстан күлбөйб\; Көкүрөктө болбосо, көк ийне бакыр (байкуш) канетсин, көптөгөн иттер бириксе, көр (сокур) ит бакыр (байкуш) канетсин макалдарында көрсөтүлөт.

7 провербиалдык бирдиктин маанилеринин жалпылуулугу боюнча **Ит жана белгил\ \ жагдай** когнитемасын чыгардык. *Заманың түлк\ болсо – тайган болуп чал* макалында иттин түлкүгө карай тукурулуусу, түлкүнүн кыймыл-аракетине жараша мамиле кылуусу көрсөтүлөт, о.э., бул макалда коомдук жашоонун агымына карата жашоо керек деген ой камтылган.

Ит сөз\ аркылуу түзүлгөн белгил\ \ жагдайлардын аталышына ит жаныбарынын катыштыгы жок эсе. *Ит* сөз\ бул жерде айрым сөздөр менен айкалышып белгил\ \ бир процесстин, көрүнүштүн, абалдын жана кырдаалдын бир түрүн билдир\ \ чүн колдонулууда. Бирдиктердин негизги бөлүгүн диалектилик фразеологизмдер түзөт, бизге белгил\ \ болгондой, фразеологиялык ширешмелердин жалпы мааниси аны түз\ \ ч\ сөздөрдүн маанилеринин негизинде түзүлбөйт. Төмөндөг\ бирдиктер буга далил болушат: *Ит балдак* (чабак уруп сууда сүз\ \ нүн бир түр\); *Саккүчүк* (топ таш оюнунда ок кылыш \ чүн атайын сактап койгон таш); *Күчүк мараз* (мараз оорусунун улам жаңырып турган түр\); *Ит талаш* (чакмак таш оюнунда таштарды тез-тез алмаштырып ыргытып тосуп алуу кырдаалы) ж.б.

Ит буламык (баш аягы жок аралашкандык, чаташкандык) бирдигинде функционалдык окшоштук байкалат. Бизде итке атала чалганда, буламык кылып бергенде эптеп-септеп эле сууга унду аралаштырып, кээде кайнатып,

бышырбастан эле берип коюшат. Мында ун менен суунун аралашмасы баш аламандыкты, чаташкандыкты жана чалды-куйдулукту билдирет.

Ит жсалак 1) жаш балдардын денесине, итке чыга турган бүдүр оору; 2) этн. ошол бүдүр ооруга айран сыйпап, итке жалатуу жөрөлгөс\ мисалында этномаданий маалымат жана иттин дарылык касиети жатат. Иттин тили жана шилекейи тери ооруларын сакайтуучу күчкө ээ экендиги белгилен\дө.

Ит – күнөөкөр когнитемасына 6 бирдик кирет. Кээ бир учурда иттерди өзүнө тың эмес, шалаакы адамдар негизсиз эле күнөөкөр кылышат, жолдо бараткан адамдар болсо өз иши менен жүргөн, эч кимге ысык-суугу жок ээсиз иттерге тийишип, жок жерден уруп-согуп өтүшөт жана айрымдар болсо итти алдап чакырып алып болор-болбостон эле сабашат: *Жаман катын терисин жыйбай иттен көрөт, башын же чачын жуубай биттен көрөт; Жолбун ит жолуккандан таяк жейт; Чакырып урган иттей болуу же чакырып урган иттей кылуу* (эңсегениндей, самаганындай болбой, ою ордуна чыкпай, шагы сынып шалдая түш\, бозала болуу, ыза болуу).

Ит терисин башына каптоо (аябай ызалап кордук көрсөт\, кыйноо, тилдөө); *Ит жалатмай* (жаза тарткан баланы идиштеги суюк нерсени жалатып жазалоо жолу *балдардын оюнунда колдонулат*) бирдиктеринен адамдар эч кандай күнөөсүз, жазыксыз иттерди союп ар кандай максатта пайдалануусу, белгил\ бир кыймыл-аракетти зордуктап аткартуусу берилет.

Сүткө тийген күчүктөй (күнөөл\дөй, кылмыштуудай четтеп, коомайлап, элге кошула албай турган кишиге карата айтылат) мисалында белгил\ бир туура эмес кыймыл-аракетти жасаган соң, ит же адам өзүнүн айыбын туюп, өзүн күнөөл\дөй сезиши көрсөтүлөт.

Ээсиз иттин ырыскысы көчөдөн же ар кимден когнитемасы 7 провербиалдык бирдикте берилген. Кожоюнсуз иттер көчө-көйдө, сай-сайда, ар кимдин короосунда тинтип, ыргытылган таштандылар, сөөк-саак менен тамактанып күн өткөрүшөт: *Ит жүрсө, сөөк табат; Итке сөөк табылат, кушка тамак табылат; Жолбун ит жол тандабайт; Жолдо чочоймо, сууда сулайма.*

Ээси жок, ачка жүргөн иттерге ким жей турган бир нерсе берип, жылуу мамиле жасап койсо, куйругун шыйпандатып, ошону ээрчип кете берет: *Жолоочуну ээрчип ит өлөт же убара.* Ээсиз иттер дубаналар сыяктуу адамдарга көздөрүн жалдыратып, бир нерсе бер дегенсип колун карап, тиленгендей көз карашты билдиришет: *Иттин жоосу дубана, келиндин жоосу келин.* Айрым ичи тар адамдар өздөрүнө буюрбаган жей турган нерселерди жолдо түшүп калсын, башкалар дагы ээ болбосун деп тилек кылышат: *Өзүмө тийбеген бөйрөкт \ ит жесин.*

5 бирдикте **Ит бекеринен \рбөйт, улубайт** когнитемасы чагылдырылган. Бул когнитема жогоруда белгиленип кеткен иттин болор-болбос эле нерселерге \рө бер\сүн чагылдырган **Ит – сыны, чени, тынчы жок бейжай жандык** когнитемасына каршы келет. Келтирилген макалдардын жалпы маанилеринин негизинде иттер жок жерден эле \рүп, улуй бербестен, кандайдыр бир жүйөл\ себептен улам, бир нерсени сезип-туюп, белгил\ бир максатта \р\сүн, улуй тургандыгын байкоого болот: *Кары ит жөн \рө бербейт, кары киши жөн күлө бербейт; Карыган ит бекер \рбөйт; Коркок ит коркконун \рүп басар; Улуган иттин убайы бар.*

Иттин иттен айырмасы жок когнитемасына 4 бирдик бириктирилди. Андагы *Ак ит, кара ит – баары бир ит; Иттин карысы да ит, жашы да ит; Кара ит, сары ит – бары бир ит* мисалдарда, жалпысынан, иттер сырткы келбетинин түс\, жаш өзгөчөлүг\, аткарган кызматы, көрсөткөн ишкердиги боюнча ар кыл болуп, бири-биринен айырмалангандыгы менен, баары бир алар иттерге тийишт\ бирдей биологиялык, генетикалык жана физиологиялык жалпы өзгөчөлүктөргө, ресурстарга ээ экендиги, адамдар үчүн баары ит жаныбары катары саналуусу айтылат.

Ит жана кыймыл-аракет когнитемасына 3 фразеологизм киргизилди. Иттердин күнүмдүк турмуштагы көрсөткөн айрым жүрүм-турумдарына, жасаган иш-аракеттерине типт\ кээ бир процесстер, кыймыл-аракеттер берил\дө. *Ит жумалак болушуу* (улам бирин экинчиси жыгып алуу; эч кимиси жеңишке жетишпөө; бири экинчиси менен катуу кармашкан абалда

тоголонуу, кулоо) бирдигинде иттер бири-бири менен алышканда, талашканда, күчтөр\ бирдей болуп, кармашуу көпкө созулуп, тең тайлашкан абалда боло тургандыктары айтылууда (Бул бирдик ит жыгылыш бирдигине окшош). *Ит жатыш - мырза туруш* (талаада кыйналып, бирок билгизбей жөнөп кеткендик) мисалында иттердин элпектиги, кыймылынын жеңилдиги көрсөтүл\дө. *Ит чабак* (суу ичинде эки колду шилеп чабак уруунун түр\) бирдигинде иттин суудагы кыймыл-аракетин туурап сүз\ же чабак уруу ыкмасы берилет.

Ит жана буюм-тайым когнитемасынын жаралуусуна 3 бирдик себеп болду. Мында *Ит кулак* (кончтуу бут кийим) фразеологизминде иттин кулагынын формасы же көрүнүш\ сыяктанып жасалгаланган, бычылган бут кийим сүрөттөл\дө. *Ит ырылдабас* (илгери кызды \йдөн узатып жатканда жеңелер тарабынан күйөө баладан алынган каада пул) диалектилик фразеологизмде байыркы этномаданий маалымат бар. Ит короону, \й-жайды кайтарып, сакчылык кызматты аткаргандыктан, дарбазадан кирген адам алгач ит менен жолугушат. Бул учурда итке жей турган, аны алдай турган бир нерсе берип эптеп алаксытса \йгө кирет, эч нерсе бербесе, ит аны ичкери киргизбейт. Жаш жубайлар \йлөнгөндө, күйөө баланы \йгө киргизгендиги үчүн кыздын жеңелери тарабынан андан акча өндүр\ жөрөлгөс\ ушул эле кыймыл-аракеттин негизинде пайда болгонсуйт. *Ит эмчек* (\ч жагына майда-майда тоголок түйүн чыгарылып токулган тор же оймо) бирдигинде иттин эмчеги калыбында, ага турпатташ токулган орнамент көрсөтүл\дө.

Ит жана фауна дүйнөс когнитемасына 3 бирдик кошулду. Жалпысынан, биздин когнитемаларда фауна дүйнөсүндөг\ аталыштар жыш орун алган, бирок алар өздөрүнүн тийишт\ маанилери менен белгил\ когнитемаларда жиктелишти. Бул топтогу диалектилик фразеологизмдерде жегенге жарамсыз, адамдарга пайдасыз балыктын бир түр\, эч кимге зыяны жок өзүнчө учуп жүрө берме чымын-чиркейлердин түр\ *ит* сөзүн аныктооч катары колдонуу менен атала тургандыгы белгил\ болду: *Ит балык* (эти

анчейин желбеген балыктын бир түр\ (щука)); *Ит паша* (майда чымындын бир түр\); *Ит чымын* (сары түспөл келип учуп жүрө турган кичине жандык).

Иттин мүнөз\ туруктуу, өзгөрүлбөс эң акыркы когнитемага 2 провербиалдык бирдик таандык болду. Бул бирдиктерде иттин, айрыкча картаң иттин калыптанып бүткөн кулк-мүнөзүн, жүрүш-турушун башка нукка буруп, турмуштук шартка адаптациялоо татаал экендиги айтылат: *Итти түлк\ да кылалбайсың, бөр\ да кылалбайсың; Абдан карып калган иттин чынжырга көнүш\ кыйын болот.* Бул учкул сөздөр туруктуу мүнөзгө ээ болуп, калыптанып калган адамды тарбиялоо өтө оор болушун ырасташат.

Калган провербиалдык бирдиктер когнитивдик структураларды жаратышпайт жана концепттин ар түрд\ кошумча мүнөздөмөлөрүн чагылдырышат. Алсак, *Ит куйругу өзүнө түз* макалында иттер өздөрүнүн кемчиликтерин сезбей тургандыгы, айрыкча дене мүчөлөрүндөг\ жетишсиздиктер, бөскөлүктөр алар \чүн чоң мааниге ээ эместиги камтылган. Адам да өз кемчилдигин байкабайт. Аны сырттан карап гана айтууга болот. *Иттин кара капталынан; Ит башына ирkit төгүлүп жатканда* бирдиктеринде молчулук, кеңиричилик сыяктуу түшүнүктөр берилет.

Ушинтип, провербиалдык бирдиктерди деталдаштырылган түрдө когнитемалык өнүктө анализдөөнүн жүрүшүндө жана натыйжасында төмөнкүдөй тыянактарды чыгарууга болот:

1. Анализденген провербиалдык фонддун көп сандагы когнитемаларын (22) камтыган «Ит – терс сапаттуу айбан» (концепттин ядролук зонасындагы) биринчи топто 411 бирдик иликтенип, мында *ит* сөз\ оң же дагы башка нейтралдуу маанилерге караганда күчөт\ч\ терс маанини өзүнө басымдуу түрдө сиңирип алуусу анык болду. Ошондой эле, иттин терс сапаттуулугун, мүнөзүн камтыган бирдиктер концепттин ядролук зонасынан орун алды.

2. Провербиалдык бирдиктерди иликтөөдө кыргыз тилиндеги 645 макал-лакап, 146 фразеологизм (белги), 21 афоризм, 11 табышмак тартылып, жалпысынан 823 бирдик талданып, иштелип чыкты. Бул бирдиктерди топтоодо бир гана «*Ит*» концептине көңүл бурулбастан, аны менен түздөн-

түз байланыштагы, анын курамына кир\ч\ «канчык», «күчүк», «дөбөт» сыяктуу түшүнүктөр жана иттин айрым породадарын, түрлөрүн билдирген «кандек», «тайган», «сырттан» өңд\ концепттер да эске алынды. Фразеологизмдер, афоризмдер, табышмактар жана белгилер өздөрүнчө бөлүнүп каралбастан макал-лакаптар менен бирге сыпатталынып, туруктуу сөз айкаштарынын жекече маанилери кашаага алынып көрсөтүлд\ . Бул бирдиктердин негизинде ит жаныбарынын (кээде ага окшош адамдын) көп тараптуу сапаттары, мүнөзд\ белгилери, ошондой эле, башка жаныбарлардан айырмаланган өзгөчөлүктөр\ ачыкталды.

3. Каралган когнитемалардын арасынан перифериялык зонадан орун алган **Ит – айбан** когнитемасы көп сандагы бирдиктерди (56) кучагына алып өзгөчөлөнд\ . Мындан иттин чыныгы айбан экендиги, айбандарга тийишт\ касиеттерге, сапаттарга жана белгилерге ит да толук ээ экендиги көрсөтүлд\ .

4. 444 макал-лакапта «*Ит*» концепти кыймылды билдир\ч\ предикаттар менен айкалышат: *үрөт, тиштей, талайт, коркот, кабат, кутурат, билет, жалайт, муттөнөт* ж.б. Бул фактылар ит тынымсыз кыймыл-аракетте болгон, активд\, чыйрак жандык экендигинен кабар берет.

5. «*Ит*» концепти 223 бирдикте сын атоочтук, атоочтук эпитеттер менен ачыкталат. Демек, бул, ит жаныбары биздин жашоодо негизги ролду ойной тургандыгын, турмушубуздун ажырагыс бир бөлүг\ экендигин билдирет: *ажаан, кабанаак, үрөгөн, алгыр, кутурган, шыйпаңдаган* ж.б. Белгиленген эпитеттер аныктоочтук, баяндоочтук милдет аткарат.

6. Жетишерлик түрдө көп сандагы провербиалдык бирдиктерде зоосемиялык аталыштар орун алган. Негизинен, жапайы айбандардан *бөр\ (карышкыр), арстан, жолборс, түлк\, доңуз, жылан* ж.б. ал эми \й жаныбарларынан *ат, кой, уй, эчки, мышык, төө, эшек, өгүз* алардын балдары ж.б. колдонулган. Бул аталыштарга статистикалык анализ жүргүзүп, *бөр\ (карышкыр)* 46, *түлк* 17, *арстан* 12, *жолборс* 9, *доңуз* 4, *жылан* 3, *коён* 3, *кийик* 2, *багыш* 1, *сүлөөсүн* 1. ал эми *ат (жылкы)* 11, *кой* 8, *төө* 7, *мышык* 7, *эшек* 5, *уй* 6, *эчки* 2, *бука (өгүз)* 2 бирдикте камтылгандыгын аныктадык.

7. «Ит» концепти кыргыздардын аң-сезиминен орун алган ар түрдүү түшүнүктөр менен катнашта болот. Бул ой-пикир төмөнкү таблицада берилет (3.5-табл.):

3.5-таблица

Иттин концептуалдык белгилерин ачып берүүчү темалар	Катнаш түшүнүктөр (концепттер)	Провербиалдык бирдиктер
Ит – терс сапаттуу айбан	Жамандык Кичирейтилгендик Эби жоктук Кара мүртөздүк Ыпыластык Урматсыздык Коркоктук Кыйратуучулук Ишенимсиздик Алсыздык Биримсиздик Бейкамдык Ач көздүк Душмандык Жугуштуулук Жалкоолук Каардуулук Эринчээктик Агрессивдүүлүк Бой көтөрчүлүк	Иттик кылган кишиге – кишилик кылуу да арзандыкка турбайт. Ийне уурдаган да бир, ит уурдаган да бир. Эби (же ары) жок ит, чымынга да үрөт. Ит арабанын астында жүрүп, «Мен тарттым!» дейт. Ит менен жатсаң бүргөлүү болосун. Күнүнө жүз түлкү алса да тайгандын ит аты калбайт. Коркок ит кырга чыкпас, чоркок киши ырга чыкпас. Ит оозуна түшкөн сөөк жанчылбай чыкпас. Ит жандаган сууга кетет, эр жандаган муратка жетет. Ит ээсине ишенип үрөт. Ит жыйыны (же жыйнагы) топ болбойт же бирикпейт. Кемиргенди билген ит семиргенди да билет. Ит канча жесе да тойдум дебейт. Ит менен бөрү - тубаса душман. Ит менен ойносоң - үрөсүң, бала менен ойносоң – күлөсүң. Ит итти жумшайт, ит куйругун жумшайт. Ачыккан ит таяктан качпайт. Иттин ичи бошосо – куйрук жагын жалар. Ит кутурса – өз куйругун өзү чайнар. Итке ишин түшпөсүн.
Ит – оң сапаттуу айбан	Сакчылык Адилеттик Шериктик Баалуулук Алгырлык Тазалоочулук Жакшылык Достук Зыянсыздык	Жакшы ит жалпы айылды кайтарат. Иттин кыжырына тийбесең каппайт. Мейманына кубанган итин да тойгузат. Ит - жети казынанын бири. Киши оозу кыймылдагыча – ит качырат. Жуталаң жылы ит семиз, тумоолуу жылы молдо семиз. Өзү келген ит – ырыс. Ит – кишинин жолдошу. Жакшы ит жаткан ордун булгабайт.

	Аңчылык Сымбаттуулук Тукумчулдук Кыраакылык	Мүнүшкөрдүн кесиби – ит агытып, куш салмак. Кандектин карыганы билинбейт. Арстан экиден, ит жетиден (тууйт). Айылга жакындаганда ит озот.
Ит – айбан	Айбандык Жырткычтык Куш Металл Абийирсиздик Ишеничсиздик Акылсыздык Итчилик	Багыштын богун жеген ит кутурат дейт. Ит жаман, бөр\ жаман, иттен бөрөгө айланса – анын бөрүдөн да жаман. Иттики итке, куштуку кушка. Итке темирдин кереги жок. Илим – жомок эмес, ит – конок эмес. Ит семирсе көп \рбөс, ээсин каап коюшу да эжеп эмес. Тилде сөөк жок, не дебейт, итте акыл жок, не жебейт. Сен ит мен итке баруу (оозго алгыс сөздөрд\ айтышып тилдеш\, сөгүш\).
Ит – флора дүйнөсүндөг\ аталыш	Сапатсыздык Өсүмдүк Мөмө-жемиш	Ит конок (жүгөр\, арпа, буудай, зыгыр ж.б. дан өсүмдүктөрүнүн арасына чыгуучу, жапайы, жыты сасык, бою узун, мал жебеген отоо чөптүн бир түр\). Ит тапан (бою бир метрге жакын өсүп, чоң-чоң жалбырак алган өсүмдүктүн аты). Ит алма (мөмөс\ өтө майда, даамы ачуу алманын бир түр\).
Болор ит кейпинен билинет	Кебете Жүрүм-турум	Бөр\ тутар ит бөйрөгүнөн билинер, бөр\ согор эр жигит билегинен билинер. Итин жаман болсо – жатып алып куйругу өсөр.
Ит \чүн курсагы тойгон жер баарынан ыйык	Ачкачылык Туруксуздук	Ит тойгон жерине качат, азамат туулган жерине шашат. Итин тойгон жери бар, туулган жери жок.
Итке кызматына жараша сый көрсөтүлөт	Урмат-сый Күнөөкөрдүк	Бөр\ алган итти бөркүндөй сыйла. Ит күнөө кылса – таяк табылар.
Иттер дагы бири-бирин колдошот	Колдоо	Ит итке саят (колдоо көрсөтөт).
Ит ээсин тартат, ага имерилет	Окшоштук Көз карандылык	Жаман \йдүн ити кабанаак, жаман кыз болор тубанаак. Ит мээсине карабайт, ээсине карайт.
Ит итке таасирин тийгизет	Атаандаштык Оңтойсуздук	Ит итти көрүп \рөр. Базардын ити айылдын итин каалабайт.
Ит дагы тилек, \мүт кылат	Үмүт-тилек	Ит ичпей турган ашынан \мүт кылат.
Иттер бириккенде гана чоң күч	Биримдик	Айыл ити ала болсо да, карышкыр тийгенде биригет.
Ит жана белгил\ \ жагдай	Кырдаал	Заманың түлк\ болсо – тайган болуп чал. Ит балдак (чабак уруп сууда сүз\ \нүн бир түр\).

Ит – күнөөкөр	Кордук	Жолбун ит жолуккандан таяк жейт.
Ээсиз иттин ырыскысы көчөдөн	Жолдуулук	Ит жүрсө, сөөк табат. Итке сөөк табылат, кушка тамак табылат.
Ит бекеринен \рбөйт, улубайт	Билгичтик	Кары ит жөн \рө бербейт, кары киши жөн күлө бербейт.
Иттин иттен айырмасы жок	Бирдейлик	Ак ит, кара ит – баары бир ит. Иттин карысы да ит, жашы да ит.
Бирин-серин учурай турган темалар	Кемтиксиздик Топоним Күтүлбөгөндүк Молчулук Оюн Ыркы жоктук	Ит куйругу өзүнө түз. Ит өлбөстүн чөл\ (Гоби чөл\). Иттин мурдунан түшкөндөй. Иттин кара капталынан. Ит башына ирkit төгүлүп жатканда. Тулку-тайган – (жашырынып, кубалашып ойной турган оюндун аты). Ит, мышыктай болуу.

Бул таблицанда берилген мисалдардан белгил\ болгондой, ит жаныбарынын сапаттарын \ч негизги топко бөлүп кароого болот: терс, оң жана нейтралдуу сапаттары.

Провербиалдык бирдиктердеги «Ит» концептинин «Агрессивд\лүк», «Бой көтөр\чүлүк», «Кара мүртөздүк», «Ыпыластык», «Коркоктук», «Ишенимсиздик», «Ач көздүк», «Душмандык» - терс сапаттардын көрсөткүчтөр\ . *Ит* компонентт\ бирдиктердеги «Сакчылык», «Адилеттик», «Баалуулук», «Алгырлык», «Тазалоочулук», «Жакшылык», «Достук» - оң сапаттардын жыйындысы. Ал эми «Ит» концептинин «Айбандык», «Итчилик», «Кебете», «Жүрүм-турум», «Өсүмдүк», «Урмат-сый», «Биримдик», «Жолдуулук» маанилери нейтралдуу сапаттарды ачыктайт.

8. Провербиалдык бирдиктердин мазмунунда кыргыздардын турмушунун түрд\ белгилери, улуттук боёктуулукка ээ элестөөлөр\ , көз караштары чагылдырылат. Мисалы, тамак-аштардын аталыштарынан жана жел\ч\ продукталардан: *аш, нан, сүт, набат, сары май, асел, алма, май, атала, эт* ж.б. эскерилет. Келтирилген азык-түлүк аталыштарынын арасынан *сүт* аталышы 6 бирдикте колдонулуп, өзүнүн жыштыгы менен айырмаланды. *Аш* аталышы *тамак, оокат, азык* маанилеринде пайдаланылат.

9. Орус элинин аң-сезиминде ит жаныбары ишеничт\ айбан катары каралат, ал эми кыргыздарда мындай көз караш кезикпейт жана тескерисинче

биздин дүйнө таанымда иттин ишеничти, \мүтт\ актабай тургандыгы, анын физикалык күчүнө, кызматына таянып бир ишти жүзөгө ашырууга мүмкүн эместиги белгиленет: *Итке арткан кош талаада калат; Ат куйругун кармасаң – өзөндөн же суудан өтөрсүң, ит куйругун кармасаң – сууга чөгөрсүң; Ит жандаган сууга кетет, эр жандаган мурутка жетет; Ат жалдаган өтөр, ит жалдаган кетер.* Паремиялардагы белгиленген сөздөр иттин ишеничсиздигин, алсыздыгын, чабалдыгын туюнтат.

10. Кыргыздардын «Ит» концепти камтылган провербиалдык бирдиктеринде динамиканы көрсөт\ч\ көптөгөн предикаттар бар, алар кыймыл-аракеттер менен жыш суугарылган: *Ит жалай-жалай кырчаңгы болор; Ит тууп саан болбос, булут болбой жаан болбос; Ит иттигин жаны чыкканча кылар; Ит канча жесе да тойдум дебейт; Ит жүрөт короодо, ою жок бороондо.* Белгиленген чакчыл, тактооч, жак формасындагы этиш иттин зарыл аракеттерин белгилеп турат.

11. «Ит» компонентт\ айрым провербиалдык бирдиктерде иттер жөнүндө айтылбастан, терс кылык-жоруктуу адамдар мүнөздөлөт: *Ичи тарга ичи тардык кылсаң ит болгонуң ошо; Ит кыялды өзгөртө албайсың, ар кандай терс сапаттар, мамилелер жана көрүнүштөр: Ит арка; Ит тартыш; Ит ыркырак/ит ыркырак кылуу; Ит балык; Ит кулак; Ит эмчек; Ит балдак; Ит чабак; Иттей картайуу; Иттей суук аталып, көрсөтүлөт.* Мындай процесс көбүнчө фразеологизмдерде байкалды. Бул мисалдарда ит заты эмес, адамдардын терс сапаттары, итке аналогиясы бар нерселер аталды. Мындан сырткары «Ит» концепти камтылган көптөгөн провербиалдык бирдиктерде денотативдик жана коннотативдик маанилер жыш орун алгандыгын эскерте кетмекчибиз.

12. Көпчүлүк бирдиктерде адам менен ит салыштырылат: *Ач бийден ток ит жакшы; Акмак – иттен илгери, кишиден кийин. Акмак - иттен илгери, кишилиги кийин;* ит менен ит салыштырылган бирдиктер дагы жок эмес: *Камкор ит катып жейт, ач ит ачып жейт; Тойгон ит тоорула басат, ач ит айбыга басат.*

13. Айрым паремияларда ономастикалык аталыштар учурайт. *Жаман иттин аты – Борубасар, жаман кишинин аты – Кудайназар* макалында антропоним, *Ит өлбөстүн чөл\ (Гоби чөл\)* фразеологизминде жана *Олочодо от күйөт, Ысык-Көлдө ит \рөт* табышмагында топоним кезикти.

14. Ит жаныбарына башка жаныбарларга караганда бөр\ өч болуусу, бир тект\ бул эки жаныбардын айыгышкан касташуусу, бири-бирине карата каршылыктары көрсөтүлд\: *Ит менен бөр\ - тубаса душман; Артынан көп ит кууган карышкыр көк жалдыгын унутат; Ар бөрүнүн баласы – алты болор, беш болор, каарына алып кайраттанса – бир болор. Ошол кайратынан айрылса – ар кайсысы ар күндө ар бир итке жем болор.*

15. Иттин \й-жай, короо кайтаруучулук функциясы, анын сак, кароолчу, камкор экендиги айкын болду; *Жакшы ит жалпы айылды кайтарат; Ит короочу болсо, кароолчусу уйкучу болот; Итти агытып, күчүкт\ короочу кылуу (орунсуз, максатка ылайыксыз иш жасоо); Шектен\чүлүк бузукулукка караганда изгилик, ал кайтарган, бирок тиштебеген ит сыяктуудай; Кыздуу айылдын ити да жатпайт. Кичинекей кара күчүк \йгө эч кимди киргизбейт.*

16. Ит идеясы бир гана бирдикте имплициттик түрдө берилди: *Бирөө билип сүйлөйт, бирөө \рүп сүйлөйт.* Мында итке мүнөзд\ \н чыгаруучу субъектти итке теңеп, окшоштуруп койду.

17. Айрым фразеологизмдерде адамдардын белгил\ бир кыймыл-аракеттери иттин кыймыл-аракеттери менен окшошуп кет\с\ белгиленди: *Ит жыгылыш* (кимиси жыгып, кимиси жыгылгандыгы ачык эмес абал); *Мойнунан байлаган иттей* (көңүл\ келбей, айласыздан деген мааниде).

18. «Кудай» концепти \ч бирдикте орун алды: *Кутурган иттин Кудайда жумушу не?; Көсөө – Кудай буйругу, сакал – иттин куйругу; Пейили жакшыны Кудай табат, пейили жаманды ит кабат.* Ал эми «Теңир» концепти дагы эки бирдикте катышты: *Иттин ээси болсо, бөрүнүн Теңири бар; Ичи жаманды ит капсын, ниети жаманды Теңир тапсын.*

19. Метонимия эки бирдикте берилген: *Ит - адамдын кулагы.*

20. Эки бирдикте планеталардын аталыштары камтылган: *Ит айга карап* \рөр, бирок андан *айдын* нуру өчпөс; Көлөкөдө жаткан *ит*, күнд\ көрүп \рөт. Планеталардын аттары бийиктиктин, тазалыктын, кол жетпеген максаттардын символдору катары кызмат кылып жатат.

21. Ирониялык, юмордук маани *Короосунда кою жоктун итишин сагып* кара; *Ит тишин май* менен бүлдүрөр бирдиктеринде байкалды.

22. Мифтик түшүнүккө айланган, көргөнүн жаза кетирбеген алгыр жана күчт\ Кумайык ити эки бирдикте колдонулган: *Кумайыктын өз душманы бар*; *Куш төрөс* \ - Буудайык, *ит төрөс* \ - *Кумайык*.

23. Айлана чөйрөн\ экологиялык жактан тазалап турууда иттердин социалдык ролу чоң экендиги белгил\ болду: *Ити семиз*, малы арык – жер азганы; ынтымагы болбосо – эл азганы; *Жуталаң жылы ит семиз*, тумоолуу жылы молдо семиз; *Адал өлсө – бир казан эт*, арам өлсө – *ит менен кушка жем*.

24. Башка канаттууларга караганда макалдарда ит жаныбары куш менен тең колдонулуп, бир бүтүндүкт\ жаратып, сүйлөмдө параллелд\лүкт\ түз\с\ белгиленди: *Ит ырысы менен*, *куш куту менен*; *Иттен ит*, *куштан куш*; *Иттики итке*, *куштуку кушка*; *Куш төрөс* \ - Буудайык, *ит төрөс* \ - *Кумайык*.

25. Айрым өсүмдүктөрдүн, мөмө-жемиштердин сапаты, даамы, сырткы көрүнүш\ ж.б. касиеттери боюнча начар түрлөрүн *ит* сөзүн сын атооч, эпитет катары колдонуу аркылуу экспрессивд\ аташат: *Ит карагат* (аш алып, боору тикенд\ келген караган өсүмдүктүн аты); *Ит конок* (жүгөр\, арпа, буудай, зыгыр ж.б. дан өсүмдүктөрүнүн арасына чыгуучу, жапайы жыты сасык отоо чөптүн бир түр\); *Ит мадил* (сайда таштардын арасында өс\ч\, жыты сасык, жегенге жараксыз \көндүн бир түр\); *Ит маке* (жүгөр\ сымал өскөн жапайы өсүмдүктүн бир түр\).

26. *Ит* сөз\ катышкан айрым фразеологиялык бирдиктерде байыркы, этникалык, маданий, улуттук маалымат камтылган: *Ит жалак* 1) жаш балдардын денесине, итке чыга турган бүдүр оору; 2) этн. ошол бүдүр ооруга

айран сыйпап итке жалатуу жөрөлгөс\; **Ит** ырылдабас (илгери кызды \йдөн узатып жатканда жеңелер тарабынан күйөө баладан алынган каада пул); **Ит аяк кечир**\ (жаш баланы көз тийбесин деп, ит аяктан аттатып, ырымдоо); **Ит көйнөк** (жаңы төрөлгөн балага кийгизил\ч\ жеңи узун көйнөк).

27. Провербиалдык бирдиктерди анализдөөдө кызыктуу фактыларды кезиктирдик. Алсак, бири-бирине карама-каршы келген бирдиктердин натыйжасында антонимдик жуп когнитемалар жаралды: **Ит бекеринен үрбөйт, улубайт** (*Кары ит жөн \рө бербейт, кары киши жөн күлө бербейт*) – **Ит – сыны, чени, тынчы жок бейжай жандык** (*Көлөкөдө жаткан ит, күнд\ көрүп \рөт*); **Ит – адилет, акылдуу жандык** (*Иттин кыжырына тийбесең каппайт*) – **Ит – адилетсиз, кара мүртөз жана ырайымсыз жандык** (*Ат семирсе, чабууну эңсейт, ит семирсе кабууну эңсейт*); **Ит – тазалагыч** (*Тайган да тазалыкты сүйөт*) – **Ит – ыпылас, зыянкеч жандык** (*Ит бок жеп, жан сактайт*). Ошондой эле, макалга каршы келген афоризм учурады *Кары ит көндүм болор, кары киши тындым болор* (мак.) - *Абдан карып калган иттин чынжырга көнүш \ кыйын болот* (афор.).

3.6. «Ит» концепти кандай ассоциацияларды пайда кылат?

Концепт \чүн ага байланыштуу концептуалдык талаа абдан маанил\, андыктан ассоциативдик комплекстерди ачыктоо - концептти сүрөттөөнүн негизги маселеси болот [Попова, Стернин, 2001, 2010]. Мындан сырткары, ассоциативдик эксперимент концептуалдык изилдөөнүн ажырагыс бүтүн бир бөлүг\ катары саналат, анткени анын жардамында тилдик бирдиктердин жана тилдик структуралардын психологиялык реалдуу маани-маңызын, адамдын тилдик эс-тутумундагы сөздөрдүн реалдуу маанилик байланыштары кандай экендигин ачып бер\гө болот. Ассоциативдик нормалардын негизинде сөздүн семантикалык өзгөчөлүктөр\, ассоциациялардын мыйзам ченемд\лүктөр\, алардын типологиясы ж.б.у.с. иликтенет.

Ассоциативдик эксперименттердин ар бир сөз-стимул боюнча алынган ассоциативдик талаалардагы жыйынтыктары, о.э., бул материалдарды анализдөө – конкретт\ \ бир сөздүн башка сөздөр менен болгон ассоциативдик алакаларын тактап көрсөт\ \гө мүмкүнчүлүк берет [Попова, Стернин, 2003, 11-б.]. Ассоциативдик эксперимент жүргүз\ \дөн алынган реакциялар (жооптор) этностун тилдик дүйнө сүрөтүн иликтөөдө өтө маанил\ \ ролду ойнойт.

Ассоциативдик талаа концепттин стимул-ачкыч лексема-репрезентантына болгон ассоциаттардын жыйындысы аркылуу аныкталат. Ар бир ассоциативдик талаа иерархиялык, парадигматикалык жана синтагматикалык жактан өз ара байланыштагы ассоциаттардан туруучу ядрого (борборго) жана периферияга (жакабелге) ээ. Ассоциативдик талаанын ядросу башкаларга салыштырмалуу бир кыйла маанил\ \рөөк, бир нече жолу кайталанган ассоциацияларды камтыйт. Салыштырмалуу кичине жыштыктагы ассоциациялар талаанын перифериялык зонасына таандык болот.

«*Ит*» концепттин конструкциялоо максатында биз эркин ассоциативдик эксперимент жүргүздүк жана мунун жардамында окуучу-гимназисттердин кабылдоосундагы бул концепттин маңызынын спецификасын ачыктадык.

Экспериментке Ош шаарындагы №6 А.С.Макаренко атындагы мектеп-гимназиясынын жана №16 орто мектебинин 7-9-класстарынын окуучуларынын арасынан 124 окуучу респондент катары катышты. Респонденттердин жашы – 12-14түн аралыгында.

Аларга төмөнк\ төрт суроого жооп бер\ \ сунуш кылынды («Ит» сөз-стимулуна 3-4 реакция (сөз, сөз айкалышы, сүйлөм жазуу)):

- 1) «*Ит*» түшүнүгүнүн аныктамасы кандай?
- 2) «*Ит*» дегенде эмнени түшүнөсүңөр?
- 3) Кайсы учурда адамды *ит* деп атайбыз?
- 4) *Ит* сөзүндө оң маани \стөмдүк кылабы же терс мааниби?

Натыйжада 58 ассоциат аныкталды. Эксперименттин жыйынтыгын чыгарууда бардык ассоциаттар ошонун ичинде бирин-серин кезиг\чүлөр\ дагы эске алынды.

«Ит» сөз-стимулуна карата окуучулардын реакциялары төмөнк\ таблицадан орун алды (3.6-табл):

3.6-таблица

АССОЦИАТТАР	Жооптор- дун саны
1. Адамдын досу, достук	77
2. /й-жайды, короону (уурулардан) кайтарат, адамды коруучу, сакчы	62
3. Тентек балдарды ит дейбиз	1
4. Ит сөзүндө оң маани да, терс маани да бирдей мүнөзгө ээ	27
5. Жаман жаныбар, ал \й-жайды булгайт	3
6. Адамды урушканда же урушуп, мушташып кеткен учурубунда ит дейбиз	48
7. /й жаныбары	82
8. Кооздук, жакшы нерсе, жаныбар	9
9. Ач көздүк	3
10. Кутурган жандык	4
11. Жаман адамды, аны жаман, жек көргөндө, жамандаганда ит дейбиз	19
12. Адам күнөө, жаман иш, уурулук кылса, ага капаланганда ит делет	21
13. Коркунуч	4
14. Жардамчы, боорукер, камкор, эч качан сатпайт	10
15. Кабааган, агрессивд\	8
16. Акылсыз, жаман, сулуу эмес, уятсыз, иттей адамды ит дейбиз	10
17. Милиция кызматкерлерине жана аскерлерге жардам берет	12
18. Адамды сөккөндө, тилдегенде жана агрессивд\ болгонубунда ит дейбиз	17
19. Ит – жаман жаныбар, ал адамга таштайт	6
20. Мыкаачы	1
21. Ит терс маанисинде көбүрөөк колдонулат	46
22. /йдөн периштени кетирет, ит бар \йгө периште кирбейт	2
23. Малды кайтарат	2
24. Игги уруп-соксо, ал агрессивд\ болот	1
25. Адамды (жаман адамды) тиштейт, кол салат, \рөт	10

26. Ит ач болсо, майда \й жаныбарларын, канаттууларды жей баштайт	1
27. Зыянкеч	1
28. Акылдуу	7
29. Жалкоо, тил албас, башы иштебеген адамды ит дейбиз	8
30. Жытчыл, изилдөөч\	6
31. Сүйүнүч, сүй\	2
32. Жаныбар, айбан (жырткыч)	18
33. Төрт буттуу, жүн\ бар, чоң жана кичине жандык	7
34. Шалакы, өзүнө карабаган, тартипсиз, ыпылас адамды ит дейбиз	13
35. Көчө жаныбары, ал сөөк кажайт	3
36. Көп жашоочу, жаны бышык жаныбар	1
37. Жинибизге, ачуубузга тийген, көргүбүз келбеген адамды ит дейбиз	16
38. Ит оң маанисинде көбүрөөк колдонулат	19
39. Ит - адамдын шериги, ал адамга берилип аны менен чогуу жашайт	9
40. Аңчылыкта колдонулуучу, көмөк көрсөт\ч\ жаныбар	4
41. Иттер адамдарда бар касиеттерге ээ, адамдарга окшош болушат	2
42. Кылмышкерди, бандитти, каракчыны тутат, кармайт	2
43. Алдаган, уурулук кылган адамды ит дейбиз	4
44. Итке буйрук бер\дөн мурда ага жакшы мамиле кылуу керек	1
45. Ит дегенде ширин күчүк эске келет	4
46. Иттердин ар кандай породалары бар (такса, тайган, чихуахуа ж.б.)	8
47. Акылсыз	1
48. Көрөгөч	3
49. Мышыктын душманы	2
50. Пайдалуу	3
51. Куткаруучу (мисалы, адам сууга чөккөндө куткарат)	2
52. Алдын ала сезгич	2
53. Саткын, саткындык	4
54. Күчт\, сыймыктуу	2
55. Адам, адам ит делет	4
56. Тамакты искелеп, чачып, колу менен жеген адамды ит дейбиз	2
57. Циркте ойной алат, оюнчу, биз менен ойнойт	4
58. Биз адамды эч качан «ит» дебейбиз	8

Ассоциативдик талаанын яросун: «/й жаныбары» (82); «Адамдын досу, достук» (77); Информанттардын көз карашында ит - «/й-жайды, короону (уурулардан) кайтарат, адамды коруучу, сакчы» (62); «Адамды урушканда же урушуп, мушташып кеткен учурубубзда ит дейбиз» (48); «Ит терс маанисинде көбүрөөк колдонулат» (46); «Ит сөзүндө оң маани да, терс маани да бирдей мүнөзгө ээ» (27); «Адам күнөө, жаман иш, уурудук кылса, ага капаланганда ит делет» (21); «Жаман адамды, аны жаман, жек көргөндө, жамандаганда ит дейбиз» (20); «Ит оң маанисинде көбүрөөк колдонулат» (19); «Жаныбар, айбан (жырткыч)» (18); «Жардамчы, боорукер, камкор, эч качан сатпайт» (10); «Адамды (жаман адамды) тиштейт, кол салат, \рөт» (10) ж.б. сыяктуу ассоциациялар түзд\ . Азыраак жыштыктагы ассоциациялар талаанын перифериялык зонасына киргизилди.

Эксперимент көрсөткөндөй, «Ит» реципиенттердин түшүнүгүндө төмөндөгүчө ассоциацияланат (анкетадагы жооп сүйлөм түрүндө болгондуктан, ар бир жоопту чоң тамга менен жазабыз):

1) \й жана жапайы айбан катары (/й жаныбары, Кутурган жандык, Жаныбар, айбан (жырткыч), Төрт буттуу, жүн\ бар, чоң жана кичине көлөмдөг\ жандык, Көчө жаныбары, ал сөөк кажыйт, Аңчылыкта колдонулуучу, жардам бер\ч\ жаныбар, Ит ач болсо, майда \й жаныбарларын, канаттууларды жей баштайт);

2) абстракттык жана образдык түшүнүктөр менен (Адамдын досу, достук, Тентек балдарды, Ширин күчүк, Ач көздүк, Мыкаачы, Сүйүнүч, Акылсыз, Саткын, саткындык, Адам);

3) адамдардын терс сапаттары менен (Жаман, Күнөө, Жаман иш кылган, Акылсыз, Сулуу эмес, Уятсыз, Иттей, Жалкоо, Тил албас, Башы иштебеген, Шалакы, Өзүнө карабаган, Тартипсиз, Ыпылас, Алдаган, Уурудук кылган, Тамакты искелеп, чачып, колу менен жеген адам);

4) ачууну келтир\нүн, урушуп-тилдөөнүн жана жек көр\нүн предмети иретинде (Урушканда же урушуп, мушташып кеткенде, Жаман,

жек көргөндө, Капаланганда, Сөккөндө, Тилдегенде, Жинибизге, ачуубузга тийгенде, Көргүбүз келбегенде *ит* сөзүн колдонобуз);

5) коомдук жана жеке адамдын турмушунда пайдалуу ресурс катары (/й-жайды, короону (уурулардан) кайтарат, адамды коруучу, сакчы, Жардамчы, боорукер, камкор, эч качан сатпайт, Милиция кызматкерлерине жана аскерлерге жардам берет, Малды кайтарат, Аңчылыкта колдонулуучу, көмөк көрсөт\ч\, Кылмышкерди, бандитти, каракчыны тутат, кармайт, Куткаруучу (мисалы, адам сууга чөккөндө куткарат), Жаныбар);

Конкрет\ эмес, илимий жактан далилденбеген формулировкалар дагы белгиленген: /йдөн периштени кетирет, ит бар \йгө периште кирбейт, Иттер адамдарда бар касиеттерге ээ, адамдарга окшош болушат.

Респонденттердин бир кыйласынын аң-сезиминде ит мыкты нерсе, жаныбар катары орун алган: Кооздук, жакшы нерсе, Жардамчы, боорукер, камкор, Жытчыл, изилдөөч\, Сүйүнүч, Ит - адамдын шериги, Көрөгөч, Алдын ала сезгич, Сыймыктуу жаныбар.

Жооп бер\чүлөрдүн бир тобунун көз карашында ит зыяндуу, ыпылас, агрессивд\, коркунучтуу, ырайымсыз, адамды жабыркатуучу жандык катары сыпатталат. Бул көз караш төмөнк\ кептик реакциялар менен эксперименттик түрдө тастыкталат: Жаман жаныбар, ал \й-жайды булгайт, Ач көздүк, Кутурган жандык, Коркунуч, Кабааган, Агрессивд\, Ит – жаман жаныбар, ал адамга таштайт, кол салат, \рөт, адамды тиштейт, Ит ач болсо, майда \й жаныбарларын, канаттууларды жей баштайт, Зыянкеч.

Сыналган 124 окуучунун 61 кыргыз, 48 өзбек, 9 түрк, 3 уйгур улутундагы жана 3 орус улутундагы окуучулар болгондугун белгилеп кет\ зарыл. «Ит» сөз-стимулуна болгон **негативдик реакция бир гана орус улутундагы окуучуларда болбогондугун кызыктуу факт катары** белгилөөгө болот. Кыргыз жана өзбек окуучуларынын арасына ит «/й-жайды, короону (уурулардан) кайтарат, адамды коруучу, сакчы», «Адамдын досу, достук», «/й жаныбары» сыяктуу реакциялар басымдуулук кылды. Дагы бир белгилей кет\ч\ нерсе бул окуучулардын арасында *ит* сөз\ бир

гана оң же терс маанилерге ээ болуп чектелбестен, анын оң жана терс маанилери барабар болуп, эч бирине артыкчылык берилбей, эч бири үстөмдүк кылбай, бирдей мүнөзгө ээ болуусу. Ошондой эле, жооп берүүчүлөрдүн арасында «**Адамды эч качан «ит» деп атабайбыз, айткан эмеспиз**» деген сенсациялык реакцияны берген респонденттер кезикти.

Ассоциативдик эксперименттин жыйынтыгы лексикографиялык булактарды жана провербиалдык бирдиктерди изилдөөдө белгиленген «*Ит*» концептинин компоненттерин ырастады. Түшүнүк берүүчү, образдык жана аксиологиялык түзүмдөр төмөнкү когнитивдик белгилер менен берилди:

- **түшүнүк берүүчү түзүм**: үй-жайды, короону кайтаруу, адамды коруу, малды кайтаруу, аңчылыкта колдонуу, милиция кызматкерлерине жана аскерлерге жардам берүү, кылмышкерлерди, бандиттерди, каракчыларды тутуу, кармоо, циркте ойнотуу максатында пайдаланылуучу, төрт буттуу, жүндүү, сырткы келбети чоң жана кичине формага ээ, көп жашоочу, жаны бышык, ар кандай породалары бар, ач болсо, майда \й жаныбарларын, канаттууларды жей баштоочу, жытчыл, көрөгөч жана пайдалуу, ошону менен бирге эле, кээде кутуруп кетүүчү жаныбар; көчө иттери, көбүнчө ыргытылган сөөк-саактарды кажып, таштандыларды таап жеп, күн өткөрөт; жаман иттер үй-жайды булгайт, адамга өзүн таштайт, кол салат, адамды тиштейт, кулактын кужурун алып, жок жерден эле тынымсыз \рө беришет;

- **образдык түзүүчүсү**: иттер - адамдын чын дили менен берилген шериги, кыйышпас досу («Ит - адамдын шериги, ал адамга берилип аны менен чогуу жашайт, Ит – адамдын досу»), ач көздүк, коркунуч, саткындык сыяктуу түшүнүктөр менен ассоциациялануучу, акылдуу, боорукер, камкор, алдын ала сезгич, о.э., зыянкеч, акылсыз, мыкаачы, мышыктын душманы болгон жандык. Мындан сырткары ит дегенде эрке күчүктүн, тентек балдардын («Ит дегенде ширин күчүк эске келет, Тентек балдарды ит дейбиз») образын элестетүүгө болот.

- **аксиологиялык түзүүчүсү**: жардамында, негизинен, терс мүнөздүү адамдар сыпатталат. Ит урушуунун, жек көрүүнүн, жинди, ачууну

келтир\нүн, сөгүп-тилдөөнүн объекти болгон, күнөө, жаман иш, уурулук кылган, алдаган, иттерде бар касиеттерге ээ, акылсыз, жаман, сулуу эмес, уятсыз, жалкоо, тил албас, башы иштебеген, шалаакы, тартипсиз, ыпылас жаман адамдарды символдоштурат, б.а., алардын белгиси болот. Мындан тышкары итти кооздук, мыкты нерсе, жакшы жаныбар катары дагы кароого болот. Кыргыз тилинин провербиалдык фондунан баа бер\ч\ түз\чүлөр\ бөлүп көрсөт\дө жана «*Ит*» концептин эксперименттин натыйжасында баалап көрсөт\дө, иттин оң сапаттарына караганда терс жактары («Жаман жаныбар, ал \й-жайды булгайт, Ач көз, Коркунучтуу, Кабааган, агрессивд\, Мыкаачы, Зыянкеч, Саткын») басымдуулук кылды, бирок ассоциативдик экспериментте оң маанидеги кыймыл-аракеттери терс маанидеги кыймыл-аракети менен бирдей өлчөмдө белгиленди («/й-жайды, короону коруйт, Малды кайтарат, Милиция кызматкерлерине жана аскерлерге жардам берет, Кылмышкерди кармайт, Циркте ойнойт» - «/й-жайды булгайт, Адамга таштайт, /йдөн периштени кетирет, Адамды тиштейт, кол салат, ач болсо, майда \й жаныбарларын, канаттууларды жей баштайт»).

«*Ит*» концепти өзүнүн аракет эт\сүндө, колдонулуусунда (функционирование) баарынан мурда образдык жана баа бер\ч\ түз\чүлөр\ боюнча өзгөр\гө кабылды. Түшүнүк бер\ч\ компонентинин көлөм\ бир аз эле бөтөнчөлөнүп, жалпысынан, өзгөр\сүз калды.

3-баптан алынган тыянактар

Убакытта «*Ит*» концептинин мазмуну кескин өзгөрүүгө учурабайт. Ошондуктан ага константа статусун ыйгарууну шарттайт. Сөздүктөрдөгү интерпретацияларга ылайык «*Ит*» концепти түшүнүк берүүчү, образдык жана аксиологиялык түзүчүлөрдөн турган 10 микроталаага ээ болот.

«*Ит*» концептинин когнитивдик белгилери провербиалдык бирдиктерди анализдөөнүн жана алардагы когнитемаларды аныктоонун негизинде ачыкталат. Алынган когнитемалар концептин сөздүктөрдөгү аныктамаларынын көлөмүн арттырууга жөндөмдүү келет.

Кыргыз тилинин провербиалдык фондунда ит жаныбары/адам жалпысынан терс мүнөздөлөт. «*Ит*» концептин камтыган провербиалдык бирдиктердин курамында көп сандагы предикаттар, эпитеттер, зоосемиялык аталыштар, метафора, метонимия жана салыштыруу сыяктуу стилистикалык троптор, антонимдик жуп когнитемалар, аз сандагы антропонимдер, топонимдер, кыргыз этносунун турмуштук түрдүү белгилери жана дүйнө таанымы, этномаданий маалыматтар берилет жана сакталат.

Ассоциативдик эксперимент аркылуу тиешелүү концептке карата тил өкүлдөрүнүн аң-сезиминдеги жана дүйнө туюмундагы кошумча ассоциативдик маанилер жана белгилер ачыкталат.

«*Ит*» концепти өзүнүн колдонулуу процессинде баа берүүчү жана образдык өзгөрүүлөргө кабылат. Түшүнүк берүүчү компонентинин көлөмү, жалпысынан, өзгөрүүсүз калат.

Корутунду

Бул диссертациялык иште кыргыз тилиндеги «Ит» концептин уюштурган провербиалдык бирдиктер жана кинологиялык лексика өзгөчө бир тилдик катмар катары каралып, когнитивдик лингвистика, этнолингвистика, лингвомаданият таануу жана лингвопаремиология сыяктуу жаңы илимий тармактардын нугунда иликтенди. Ошондой эле, бул эмгекте концептти изилдөөнүн маселелерине арналган когнитивдик лингвистиканын жана маданият таануунун негизги идеялары жана ыкмалары тартуу кылынды.

Когнитивдик лингвистика психология, лингвистика, философия, маданият таануу ж.б. сыяктуу илимий тармактардын спектрин өзүнө камтып, адамдын дүйнө туюмун, аңдап-туюусун, эске тутуусун, акыл-эсин, ойлоосун ж.б. анын тили аркылуу изилдейт. Бул жаатта когнитивдик лингвистика лингвомаданият таануу менен тыгыз байланышат. Анын негизги объектилери жана түшүнүктөр\ болуп *дүйнөнүн сүрөт* \, *дүйнөнүн тилдик, философиялык, мифологиялык, провербиалдык ортомчу аркылуу жана түздөн-түз деп аталган сүрөттөр* \, *менталитет, менталдуулук концепт, когнитема* ж.б. эсептелинет.

Азыркы лингвистикада *концепт* термини когнитивдик көз карашта түшүнүккө караганда көп кырдуу, көлөмд\ \ менталдык бирдик катары колдонулат. Биздин эмгекте концепт аркылуу иретт\ \ структурага ээ, адамдын ойлоосунун базалык бирдиги болгон, когнитивдик ишкердиктин натыйжаларын жана улуттук-маданий өзгөчөлүкт\ \ өзүнө камтуучу, аларды чагылдыруучу, предметтер жана кубулуштар жөнүндөг\ \ комплекст\ \ маалыматтарды коомдук аң-сезим аркылуу интерпретациялоочу менталдык түзүм белгиленет. Концептти анализдөөнүн көбүрөөк таркалган *ыкмалары* жана *жолдору* булар: 1) сөздүктөрдөг\ \ түшүндүрмөлөрдүн негизинде ачкыч сөзүнүн маанилерин анализдөө; 2) сөздөрдүн көп маанил\ \ лүгүн анын жайылуу процессинде иликтөө; 3) концептти репрезентациялоочу негизги

лексикалык каражаттардын, аталыштардын ар түрдүү талааларын түзүү жана изилдөө; 4) иликтенип жаткан ачкыч сөз кирүүчү паремиологиялык жана фразеологиялык бирдиктерди анализдөө; 5) психолингвистикалык эксперименттер.

Кинологиялык түшүнүктөрдү концепттин негизги түзүүчүлөрү *фрейм* жана *сценарий* түзүлүштөрүнүн алкагында сыпаттоо натыйжалуу жана ийкемдүү. Концепттин көп компоненттүү жана көп катмарлуу структурасы тилдик каражаттарды анализдөө аркылуу аныкталат. Мындай анализдин негизги максаты - концепттин структурасын, анын лингвомаданий өзгөчөлүгүн ачыктоо.

«*Ит*» концептинин биздин менталдык дүйнө таанымыбыздан орун алып калуусу, ит жаныбарынын байыртадан бери адам менен чогуу жашап келүүсү менен байланыштуу. «Кинология деп итти багуунун, машыктыруунун, селекциялоонун ж.б. методдорун жана принциптерин изилдөөчү илимди айтабыз. Биз бул эмгекте биринчи жолу кинологиялык лексика деген терминди кабыл алдык. Кинология лингвистикалык да аспектиге ээ. Анткени тил илиминде кинологиялык номинацияларды өзүнчө алып, системалаштырып, когнитивдик жактан маани-маңызын аныктап, колдонуш жагдайларын ар тараптан иликтөөгө болот. Анын курамы бир кылка эмес. Итти сыпаттоочу бир нече бирдиктер адамды ар тараптап сүрөттөөдө колдонулуучу сөздөр менен дал келет.

Талааны сүрөттөө ыкмасынын негизинде ит темасын камтыган макал-лакаптардагы сөздөрдүн колдонулуу жыштыгы жана алардын *ит* сөзүнө карата ядролук жана перифериялык зоналарга жайгашуусу аркылуу «*Ит*» концептинин түрдүү белгилери ачыкталат. Мындай иш-аракет «*Ит*» концептинин сөздүктөрдөгү аныктамаларын арттырууга көмөкчү болот. Концептулдук талааны мындай ыкманын негизинде иликтөө ар кандай концепттин базалык түзүүчүлөрүн ачып берүү мүмкүнчүлүгүн жаратат.

Негизги кинологиялык лексика оозеки кепте колдонулуу чөйрөсүнө ылайык эки башкы мааниге ээ болот. Биринчиси – денотативдик, предметтик

маани. Ал ит жаныбарынын өз\, анын породалык, жыныстык, жаш ж.б. өзгөчөлүктөр\ менен байланыштуу. Экинчиси – коннотативдик, өтмө маани. Бул маанисинде негизги кинологиялык сөздөр өздөрүнүн терс жактары, менен айырмалануучу адамдардын ар кыл касиеттерин чагылдырат жана эмоционалдык-экспрессивд\ жана субъективдик-баалоочу семантикага ээ болушат.

Провербиалдык сөз\ заманбап колдонулуусунда «байыркылык, маданий маанил\лүк, баалуулук, жалпыга маалымдуулук, универсалдуулук, эмоционалдуулук» сыяктуу түшүнүктөрд\ өзүнө камтыйт. Бул бир гана макалдарга таандык болбостон, *провербиалдык фонд* деп атоого боло турган, *провербиалдык бирдиктердин* классына бириктирилген лакаптарга, макалдарга, накыл сөздөргө, фразеологизмдерге, афоризмдерге, табышмактарга, белгилерге дагы тиешел\ болот. «*Ит*» концептин камтыган макал-лакаптардын, фразеологизмдердин жана афоризмдердин басымдуу бөлүгүндө *ит* сөз\ өтмө маанисинде берилип, адамдарга, заттарга жана процесс, кубулуштарга карата багытталып, алардын ар түрд\ терс сапаттарын, касиеттерин ачып көрсөт\, мүнөзд\ белгилерин белгилөө үчүн кызмат кылат.

Кыргыз элинин маданий турмушундагы ырым-жырымдарда кинологиялык лексика катышкан белгилер кеңири колдонулат. Белгилер (символдор) адамдын аң-сезимин башкарып туруучу касиетке ээ. «*Ит*» концепти ырым-жырымдардагы белгилерде гана колдонулбастан, макалдардагы айрым белгилерде дагы катышат.

Көркөм жана илимий-популярдуу эмгектерде, кинологиялык адабиятта «*Ит*» түшүнүг\ «дөбөт», «канчык», «күчүк» түшүнүктөрүнө караганда жалпы денотативдик мааниге ээ болуп, жыш кайталанып турат.

Үч жолу басылып чыккан кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүктөрүндө «*Ит*» концепти маанилик жактан трансформацияга жана өзгөр\лгө учурабайт. Аларда «*Ит*» концептинин аныктамалары объективд\ жана нейтралдуу берилген. Ушул себепт\ «*Ит*» концепт-константасы убакыттын

өт\с\ менен өзгөрүлбөй тургандыгын, ар дайым туруктуу позицияда калуусун жана мазмунуна дүйнө сүрөтүнүн дайымкы өзгөр\сүз фрагменти камтылгандыгын байкоого болот.

«*Ит*» концептинин лексикалык (сөздүктөрдөг\) репрезентациясы (кодификациясы) концепттин ядросунда он базалык микроталааны бөлүп көрсөт\гө жана концепттин түшүнүк бер\ч\, образдык жана аксиологиялык түз\чүлөрүн аныктоого жол берди.

«*Ит*» концептинин когнитивдик белгилерин ачып бер\ \чүн дүйнөнүн провербиалдык сүрөтүндө 823 провербиалдык тилдик бирдик анализденип чыкты. Жыйынтыгында 60 когнитема белгиленип, алар 21 негизги классификациялык топторго бириктирилди. Когнитемаларды жаратууда кыргыз тилиндеги 645 макал-лакап, 146 фразеологизм (белги), 21 афоризм жана 11 табышмак иликтенди. Провербиалдык бирдиктерди анализдөөнүн жыйынтыгы концепттин сөздүктөрдөг\ аныктамаларынын көлөмүн бир далай арттырып жиберди.

Кыргыз тилинин провербиалдык фондунда *ит* сөз\ оң же нейтралдуу мааниге караганда күчөт\ч\ терс маанини өзүнө басымдуу түрдө сиңирип алуусу аныкталды. Мындай терс маани концепттин ядросунан орун тапты.

444 макал-лакапта «*Ит*» концепти кыймылды, динамиканы билдир\ч\ предикаттар, 223 бирдикте сын атоочтор, эпитеттер менен айкалышты. Мындан ит жаныбары тынымсыз кыймыл-аракетте болгон, активд\, чыйрак жандык экендиги, биздин жашоодо негизги ролду ойной тургандыгы, турмушубуздуң ажырагыс бир бөлүг\ экендигин сез\гө болот.

«*Ит*» концепти кыргыздардын аң-сезиминен орун алган «Кара мүртөздүк», «Ач көздүк», «Алгырлык», «Сакчылык», «Айбандык», «Итчилик» ж.б. түшүнүктөр менен катнашта болот жана булардын негизинде иттин \ч негизги сапаттары аныкталат: терс, оң жана нейтралдуу. Ошондой эле, «*Ит*» компонентт\ айрым провербиалдык бирдиктерде *ит* сөз\ сын атооч маанисинде колдонулуп терс мүнөзд\ адамдар, ар кандай терс

сапаттар, көрүнүштөр, түшүнүктөр, начар өсүмдүктөр жана мөмө-жемиштер аталып, көрсөтүлдү. Мындай процесс көбүнчө фразеологизмдерде байкалды.

Анализденип чыккан провербиалдык бирдиктерде байыркы, этномаданий маалымат камтылган жана адамдардын белгилүү бир кыймыл-аракеттери иттин кыймыл-аракеттерине окшошуп кетүүсүн чагылдырган фразеологизмдер, кыргыздардын турмуштук түрдүү белгилери, улуттук боёктуулукка ээ элестөөлөр, көз караштары, антонимдик жуп когнитемалар, метафора, метонимия жана салыштыруу стилистикалык троптор, зоосемиялык аталыштар, антропонимдер, топонимдер орун алышкан.

Этностун аң-сезиминдеги белгилүү концептке тиешелүү ассоциативдик маанилер ассоциативдик эксперименттин натыйжасында ачыкталат.

«*Ит*» концепти маданий универсалия болот жана дүйнөнүн сүрөтүнүн өзгөчөлүктөрүнөн көз каранды. Ал дүйнөнүн сүрөтүнүн бир бөлүгү болгондуктан, анын мазмуну кыргыз тил өкүлдөрүнүн дүйнөгө болгон көз караштарын, социалдык жана этномаданий каада-салттарын чагылтат.

«*Ит*» концепти өзүнүн иштөө, колдонулуу (функционирования) процессинде, баарынан мурда, баа берүүчү жана образдык компоненттеринин өзгөрүүлөрүнө кабылат. Түшүнүк берүүчү компоненттинин көлөмү, жалпысынан, өзгөрүүсүз калат. Бул «*Ит*» концепт-константасынын мазмунуна кыргыз этносунун дүйнө сүрөтүнүн ар дайымкы, өзгөрүүсүз фрагменти кыстарылгандыгын дагы бир жолу далилдейт.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

Абыканова, Г.А. Концепт «вода/суу» в русском и кыргызском языках [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Г.А. Абыканова . - Бишкек, 2012. – 196 с.

Алдашев, А.А. Биология терминдеринин жана айбанат аттарынын орусча кыргызча сөздүг\ [Текст] / А.А. Алдашев. - Бишкек: «Кыргызстан Сорос» фонду, 1998. – 296 б.

Антология концептов [Текст] / под ред. В.И. Карасика, И.А. Стернина. – М.: Гнозис, 2007.- 512 с.

Арапова, О.А. Концепт дружба: системный и функционально-когнитивный анализ [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук /О.А. Арапова. – Уфа, 2004. – 20 с.

Арутюнова, Н.Д. Истина: фон и коннотации [Текст] / Н.Д. Арутюнова // Логичес. анализ языка. Культурные концепты: сб. ст. - М., 1991. – С.21-30.

Арутюнова, Н.Д. Образ: Опыт концептуального анализа [Текст] /Н.Д. Арутюнова // Референция и объемы текстообразования. – М., 1998. – С. 35-40.

Аскольдов, С.А. Концепт и слово [Текст] / С.А. Аскольдов // Рус. словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология / под ред. проф. В.П. Нерознака.- М., 1997. - С. 267-279.

Бабаева, Е.В. Лингвокультурологические характеристики русской и немецкой аксиологических картин мира [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук /Е.В. Бабаева. – Волгоград, 2004.- 438 с.

Бабенко, Л.Г. Лингвистический анализ художественного текста [Текст] / Л.Г. Бабенко, И.Е. Васильев, Ю.В. Казарин. – Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. ун-та, 2000. – 534 с.

Бабушкин, А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка, их личностная и национальная специфика [Текст] / А.П. Бабушкин. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1996. – 104 с.

Бажанов, И.Н. Киргизские пословицы [Текст] / И.Н. Бажанов.– М.: Б.и.,1982. – 343 с.

Бакинова, Г.Б. Лексика диалектов киргизского языка в ареальном освещении [Текст] / Г.Б. Бакинова. - Фрунзе: Илим, 1990. – 88 с.

Балашова, Е.Ю. Концепты «любовь» и «ненависть» в русском и американском языковых сознаниях [Текст]: автореф. дис.... канд. филол. наук / Е.Ю. Балашова . – Саратов, 2004. – 22 с.

Баранов, А.Н. Постулаты когнитивной лингвистики [Текст] / А.Н. Баранов, Д.О. Добровольский // Изв. РАН. Сер. лит. и языка.- 1997.- Т.56, № 1. – С. 120-127.

Бергман, Е. Поведение собак [Текст] / Е.Бергман. - М.: Мир, 1986. – 208 с.

Бодуэн де Куртенэ, И.А. Избранные труды по общему языкознанию [Текст]: в 2 т. / И.А. Бодуэн де Куртенэ. - М.: АН СССР, 1963. -Т. 1. - 368 с.

Болдырев, Н.Н. Концепт и значение слова [Текст] / Н.Н.Болдырев // Методол. проблемы когнитив. лингвистики: науч. изд. / под ред. И.А. Стернина.- Воронеж, 2001. – С. 25-36.

Болдырев, Н.Н. Когнитивная семантика [Текст] / Н.Н. Болдырев. – Тамбов: Изд-во Тамб. ун-та, 2000. – 123 с.

Борчиева, Б.Т. Концепты «верх - низ» в языковой картине мира носителей русского и киргизского языков [Текст] / Б.Т. Борчиева // Рус. яз. и лит. в шк. Кыргызстана. – Бишкек, 2008. - № 2. - С. 81-84.

Брутян, Г.А. Язык и картина мира [Текст] / Г.А. Брутян // Филол. науки. -1973. – Вып.1. – С. 34-48.

Булыгина, Т.В. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) [Текст] / Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелев. - М.: Яз. рус. культуры, 1997. – 574 с.

Бутешова, А.Р. Концепт *жизнь* в русской и киргизской языковой картине мира [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.Р. Бутешова. - Бишкек, 2012. – 22 с.

Василевич, А.П. Исследование лексики в психолингвистическом аспекте [Текст] / А.П. Василевич. - М.: Наука, 1987. – 144 с.

Вежбицкая, А. Лексикография и концептуальный анализ [Текст] / А. Вежбицкая. – М.: Анн-Арбор, 1985. – 153 с.

Вежбицкая, А. Язык. Культура. Познание [Текст] / А. Вежбицкая. - М.: Рус. словари, 1997. – 416 с.

Верещагин, Е.М. Язык и культура. Три лингвострановедческие концепции: лексического фона, речеповеденческих тактик и сапиентемы [Текст] / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров; под ред. Ю.С. Степанова. - М.: Индрик, 2005. – 259 с.

Виноградов, В.В. Основные типы лексических значений слова [Текст] / В.В. Виноградов // Вопр. языкознания.- М., 1963.- №5. – С. 3-8.

Воркачев, С.Г. Лингвокультурология: языковая личность, концептуальное становление антропоцентрической парадигмы в языкознании [Текст] / С.Г. Воркачев // Филол. науки. – 2001. - №1.- С.64-72.

Воркачев, С.Г. *Счастье* как лингвокультурный концепт [Текст] /С.Г. Воркачев. – М.: Гнозис, 2004. – 236 с.

Воркачев, С.Г. Концепт как «зонтиковый» термин [Текст] /С.Г. Воркачев //Язык, сознание, коммуникация.– М., 2003.– Вып. 24.- С.5-12.

Воробьев, В.В. Лингвокультурология: теория и методы [Текст] /В.В. Воробьев. - М.: Изд-во Рос. ун-та Дружбы народов, 1997. – 332 с.

Гачев, Г.Д. Национальные образы мира. Космо-Психо-Логос [Текст] / Г.Д. Гачев. – М.: Прогресс; Культура, 1995. – 480 с.

Гачев, Г.Д. Ментальность или национальный космо-психологос [Текст] / Г.Д. Гачев // Вопр. философии. -1994. - № 1.- С. 25-28.

Гетц, Г.В. Изучение ментальностей: взгляд из Германии [Текст] / Г.В. Гетц // Споры о главном: сб. ст. - М., 1993. – С. 37-42.

Говердовский, В.И. Опыт функционально-типологического описания коннотации [Текст]: дис. ...канд. филол. наук / В.И. Говердовский.- М.,1977. – 148 с.

Гумбольдт, В.Ф. фон. Избранные труды по языкознанию [Текст] / Гумбольдт В.Ф. фон.– М.: Прогресс, 1984. – 172 с.

Гумбольдт, В.Ф. фон. Язык и философия культуры [Текст] / Гумбольдт В.Ф. фон. - М.: Прогресс, 1985. – 451 с.

Гуревич, А.Я. Ментальность [Текст] / А.Я.Гуревич // 50/50: Опыт словаря нового мышления /под ред. Ю. Афанасьева и М. Ферро. - М., 1989. – С.454-456.

Гуревич, А.Я. Исторический синтез в школе «Анналов» [Текст] / А.Я. Гуревич. - М.: Индрик, 1993. – 328 с.

Гусев, В. Кинология [Текст]: пособие для экспертов и владельцев племенных собак / В. Гусев, Е. Гусев. – М.: ООО «Аквариум-Принт», 2005. – 232 с.

Гусев, В.Г. Охота с лайкой [Текст] / В.Г. Гусев. - М.: Физкультура и спорт, 1978. – 104 с.

Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка [Текст]: в 4 т. / В.И. Даль. – М.: Рус. яз., 1978.- Т.1.- 1978.- 699 с.; Т.2.- 1979.-779 с.; Т.3.- 1980.-555 с.; Т.4.- 1980.- 683 с.

Даль, В.И. Пословицы русского народа [Текст]: сб. / В.И. Даль. - М.: Гос. изд-во худож. лит., 1957.- 991 с.

Демьянков, В.З. *Понятие и концепт* в художественной литературе и научном языке [Текст] / В.З. Демьянков // Вопр. филологии. - М., 2001. - № 1 (7). – С. 35-45.

Демьянков, В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода [Текст] / В.З. Демьянков // Вопр. языкознания. -1994. - №4. - С. 17-33.

Дербишева, З.К. К проблеме языковой концептуализации мира (на материале сопоставления русских и кыргызских концептов [Текст] / З.К.Дербишева // Рус. яз. в сообществе народов СНГ: Выступления, докл., сообщ. на Междунар. конгр. в Бишкеке / сост.: А.О. Орусбаев, М.А. Рудов, Г.П. Шепелева. – Бишкек, 2005.- С.

Дербишева, З.К. Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры [Текст] / З.К. Дербишева. – Бишкек: Б. и., 2012. – 176 с.

Дербишева, З.К. Кыргызский этнос в зеркале языка [Текст] / З.К. Дербишева. – Бишкек: Plus, 2012. – 404 с.

Джапанов, А.А. Кыргыз элинин макал-ылакаптары [Текст]: 2 т. /А.А. Джапанов. - Бишкек: Турар, 2011. – Т.2.- 415 б.

Джапанов, А.А. Афоризмдер [Текст]: 2 т. /А.А. Джапанов.- Бишкек: Турар, 2011. – Т.1.- 387 б.; Т.2.- 2011.- 402 б.

Диваев, А.А. Киргизы и кара-киргизы (пословицы и поговорки) [Текст] / А.А. Диваев. – М.: Б.и., 1936. – 652 с.

Дрофа, Л.И. Ключевые понятия когнитивной лингвистики [Текст] / Л.И. Дрофа. – Ош: Б. и., 2009. – 89 с.

Дубов, И.Т. Феномен менталитета: психологический анализ [Текст] / И.Т. Дубов // Вопр. психологии. - 1993.- № 5.- С. 56-63.

Жусупакматов, Л. Саймалы-Таш сүрөт-жазма сырлары [Текст] / Л. Жусупакматов. - Бишкек: Илим, 1999. - 265 б.

Закиров, С. Кыргыз элинин макал лакаптары [Текст] / С. Закиров. – Фрунзе: Мектеп, 1972. – 112 б.

Залевская, А.А. Психолингвистический подход к проблеме концепта [Текст] / А.А. Залевская // Метод. проблемы когнитив. лингвистики. – Воронеж, 2001. - С. 36-44.

Залевская, А.А. Когнитивный подход к слову и тексту [Текст] / А.А. Залевская // Языковое сознание: содержание и функционирование: 13 междунар. симп. по психолингвистике и теории коммуникации. – М., 2000. – С. 86-91.

Залевская, А.А. Концепт как достояние индивида [Текст] / А.А. Залевская // Психолингвист. исслед. слова и текста: сб. науч. тр. – Тверь, 2002. – С. 16.

Залевская, А.А. Введение в психолингвистику [Текст] /А.А. Залевская.- М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 1999. – 328 с.

Засорина, Л.Н. Введение в структурную лингвистику [Текст] / Л.Н. Засорина.- М.: Высш. шк., 1974.- 319 с.

Зубкова, Л.Г. Эволюция представлений о языковой категоризации мира [Текст] / Л.Г. Зубкова // Когнитивная семантика. – Тамбов, 2000. – Ч.2.- С.176-180.

Зубкот, В.Н. Клуб служебного собаководства [Текст] / В.Н. Зубкот. - М.: ДОСААФ, 1981. – 176 с.

Зулпукаров, К.З. О билингвальной когнитивно-дискурсивной модели морфемики и словообразования (К выходу в свет новой книги проф. Тагаева М.Дж.) [Текст] / К.З. Зулпукаров // Рус. яз. и лит. в шк. Кыргызстана. - 2005. - № 1. – С. 65-71.

Зулпукаров, К.З. Отражение этнического менталитета в теологических концептах языка [Текст] / К.З. Зулпукаров, А. Калмырзаева, С. Сейитбекова // Сб. науч. тр. Вып. 2. Фак. русской филологии. К 60-летию ун-та и фак.- Ош, 2010. – С. 7-18.

Ибрагимов, С. Лингвокультурология – тилдик маданият таануу [Текст]: жог. окуу жай. у-н окуу куралы / С. Ибрагимов. – Бишкек: Б-сыз, 2004. – 118 б.

Иванова, Е.В. Мир в английских и русских пословицах [Текст] / Е.В. Иванова. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2006. – 280 с.

Ипанова, О.А. Концепт «жизнь» в русской языковой картине мира: лингвокультурологический и лексикографический аспекты [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / О.А. Ипанова. – СПб., 2005. – 21 с.

Кадырбекова, П.К. Лингвокультурологические и лингвокогнитивные аспекты межкультурной коммуникации [Текст] / П.К. Кадырбекова. – Бишкек: Б.и., 2012. – 419 б.

Калмырзаева, А. Концепт «Кудай/Бог» в провербиально-религиозной картине мира [Текст] / А. Калмырзаева, С. Сейитбекова, К.З. Зулпукаров //Сб. науч. тр. Вып. 2. Фак. рус. филологии. К 60-летию ун-та и фак.- Ош, 2010. – С. 19-30.

Карасаев, Х.К. Орфографиялык сөздүк [Текст] / Х.К. Карасаев. – Фрунзе: БСЭ, 1984. - 575 б.

Карасик, В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс [Текст] / В.И. Карасик. - Волгоград: Перемена, 2002. – 137 с.

Карасик, В.И. Культурные доминанты в языке [Текст] / В.И. Карасик //Языковая личность: культурные концепты: сб. науч. тр. – Волгоград; Архангельск, 1996. – С.3-16.

Карасик, В.И. Лингвокультурный концепт как единица исследования [Текст] / В.И. Карасик, Г.Г. Слышкин // Методол. проблемы когнитив. лингвистики: науч. изд. / под ред. И.А. Стернина.- Воронеж, 2001. – С.75-80.

Каратаев, О. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк [Текст] / О. Каратаев, С. Эралиев. - Бишкек: Бийиктик, 2005. – 196 б.

Картина мира и способы ее репрезентации [Текст]: сб. науч. докл. / ред.: Л.И. Гришаева, М.К. Попова. – Воронеж: ВГУ, 2003.- 326 с.

Касевич, В.Б. Язык и знание [Текст] / В.Б. Касевич // Язык и структура знания. – М., 1990. – С.8-25.

Касевич, В.Б. Буддизм. Картина мира. Язык [Текст] / В.Б. Касевич. – СПб: ЦПВ, 1996. – 288 с.

Катаева, Н.М. Русский концепт воля: от словаря к тексту [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н.М. Катаева. – Екатеринбург, 2004.– 21с.

Киргизские народные загадки, скороговорки, небылицы [Текст]. – Фрунзе: Мектеп, 1971. – 458 с.

Колесов, В.В. Ментальные характеристики русского слова в языке и философской интуиции [Текст] / В.В. Колесов // Язык и этнический менталитет. – Петрозаводск, 1995. – С. 15-17.

Колесов, В.В. Русская ментальность в языке и тексте [Текст] / В.В. Колесов. – СПб: Петербург. востоковедение, 2006. – 624 с.

Колесов, В.В. Философия русского слова [Текст] / В.В. Колесов. – СПб: ЮНА, 2002. – 448 с.

Колесов, В.В. Концепт культуры: образ – понятие – символ [Текст] / В.В. Колесов // Вестн. Ленингр. ун-та. Сер. 2: История, языкознание, литературоведение. – Л., 1992.- Вып. 3, №16.- С. 30-40.

Колшанский, Г.В. Объективная картина мира в познании и языке [Текст] / Г.В. Колшанский. – М.: Наука, 1990. – 108 с.

Корнилов, О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов [Текст] / О.А. Корнилов.- 2-е изд., испр. и доп. – М.: ЧеРо, 2003. – 211 с.

Кошманова, О.В. Концепт «скромность» в русской, американской и иранской культурах [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / О.В. Кошманова. – Волгоград, 2007. – 22 с.

Красных, В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? [Текст] /В.В. Красных. - М.: Гнозис, 2003. – 268 с.

Красных, В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология [Текст] /В.В. Красных. - М.: Гнозис, 2002. – 284 с.

Краткий словарь когнитивных терминов [Текст] / под общ. ред. Е.С. Кубряковой. - М.: Изд-во МГУ, 1997. - 245 с.

Кубрякова, Е.С. Когнитивная лингвистика и проблемы композиционной семантики в сфере словообразования [Текст] / Е.С. Кубрякова // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. - 2002.- Т. 61, № 1. - С. 13-24.

Кубрякова, Е.С. Об одном научном фрагменте концептуального анализа «память» [Текст] / Е.С. Кубрякова // Лог. анализ языка. Культурные концепты. - М., 1991.- С. 85-95.

Кубрякова, Е.С. Человеческий фактор в языке: язык и порождение речи [Текст] / Е.С. Кубрякова.– М.: Наука, 1991. – 239 с.

Кубрякова, Е.С. Обеспечение речевой деятельности и проблемы внутреннего лексикона [Текст] / Е.С. Кубрякова // Человеческий фактор в языке: язык и порождение речи. – М., 1991.- С. 23-29.

Кубрякова, Е.С. Языковое сознание и языковая картина мира [Текст] /Е.С. Кубрякова // Филология и культура. – Тамбов, 1999. – Ч.1.- С. 6-13.

Кубрякова, Е.С. Семантика в когнитивной лингвистике... [Текст] /Е.С. Кубрякова // Изв. АН. Сер. лит. и яз. – М., 1999. - Т. 58, № 6. - С.3-12.

Кыргызско-русский словарь: Около 40000 слов [Текст] / сост. К.К. Юдахин. – Бишкек: Шам, 1999. - 976 с.

Кыргыз макал-лакаптар, учкул сөздөр [Текст] / жыйнаган М. Ибрагимов. – Карабалта: Салам, 2005. – 500 б.

Кыргыз тилинин сөздүг [Текст] / А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. – Бишкек: «AVRASYA PRESS», 2010. – 1458 б.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүг [Текст] / ред. Э. Абдулдаев, Д. Исаев.- Фрунзе: Мектеп, 1969. – 776 б.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүг [Текст] / ред. Э. Абдулдаев, Д. Исаев.- Фрунзе: Мектеп, 1984. – Т.1.- 624 б.

Лакофф, Дж. Лингвистические гештальты [Текст] / Дж. Лакофф //Новое в зарубежной лингвистике. - М., 1981.- Вып. 10. – С. 350-368.

Левин, Ю.И. Провербиальное пространство [Текст] / Ю.И. Левин //Паремиол. исслед.: сб. ст. - М., 1984. – С. 108-126.

Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. энцикл., 1990. – 597 с.

Лихачев, Д.С. Концептосфера русского языка [Текст] / Д.С. Лихачев // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. – 1993. – Т. 52, №1. – С. 58-65.

Лихачев, Д.С. Концептосфера русского языка [Текст] / Д.С. Лихачев // Рус. словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология / под ред. проф. В.П. Нерознака. - М., 1997. –С. 280-287.

Леонтьев, А.А. Национальные особенности коммуникации как междисциплинарная проблема. Объем, задачи и методы этнопсихолингвистики [Текст] / А.А. Леонтьев // Нац.-культур. специфика речевого поведения. – М., 1977. – С. 5-14.

Макал-лакаптар [Текст] / т\з. А. Алсеитов. – Бишкек: Мамл. тил ж-а энцикл. борбору, 2005. – 132 б.

Манас [Текст]: кырг. героичес. эпос. – М.: Гл. ред. вост. лит., 1984. – Кн. 1.- 532 с.

Марканов, Н.А. Охотничьи собаки [Текст] / Н.А. Марканов. - Ташкент: Мехнат, 1990. – 192 с.

Маслова, В.А. Введение в лингвокультурологию [Текст] / В.А. Маслова. - М.: Наследие, 1997. – 424 с.

Маслова, В.А. Лингвокультурология [Текст]: учеб. пособие / В.А. Маслова. - М.: Academia, 2001. – 202 с.

Маслова, В.А. Современные направления в лингвистике [Текст] / В.А. Маслова. – М.: Академия, 2008. – 272 с.

Маслова, В.А. Когнитивная лингвистика [Текст]: учеб. пособие / В.А. Маслова. - Минск: Академия, 2003. – 287 с.

Менталитет: широкий и узкий план рассмотрения [Текст]: сб. науч. тр.- Ижевск: Удм. ун-т, 1994.- 127 с.

Минский, М. Фреймы для представления знаний [Текст]: пер. с англ. /под ред. Ф.М. Кулакова. - М.: Энергия, 1979. – 254 с.

Мукамбаев, Ж.К. Эл ичи – өнөр кенчи [Текст] / Ж.К. Мукамбаев. – Фрунзе: Адабият, 1990. – 152 б.

Мукамбаев, Ж.К. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү [Текст] / Ж.К. Мукамбаев. – Фрунзе: Илим, 1976. – 723 б.

Мусаев, С.Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеология [Текст] /С.Ж. Мусаев. – Бишкек: Б-сыз, 1998. – 186 б.

Никитина, С.Е. О концептуальном анализе в народной культуре [Текст] / С.Е. Никитина // Логичес. анализ языка. Культур. концепты. - М, 1999. - С.117-123.

О собаке [Текст] / В.С.Варлаков, А.Н.Гражданкина, А.К. Михальская, А.Д. Поярков.- М.; Ташкент: Фонд ИПК, 1992. – 233 с.

Ожегов, С.И. Толковый словарь русского языка [Текст] / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М.: Азбуковник, 1992. – 940 с.

Орозбек Айтымбет. Кара кыргыз [Текст] / Орозбек Айтымбет. - Бишкек: Бийиктик, 2007. – 630 б.

Орузбаева, Б.О. Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүг\ [Текст] / Б.О. Орузбаева. - Фрунзе: Илим, 1972. – 426 б.

Осмонова, Ж. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүг\ [Текст] /Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров. - Бишкек: КТМУ, 2001. – 519 б.

Пантин, И.К. Национальный менталитет и история России [Текст] //И.К. Пантин // Вопр. философии.- 1994. - № 1.- С. 29-33.

Паремиологический сборник: Пословица. Загадка (Структура, смысл, текст) [Текст].- М.: Наука, 1978. – 320 с.

Пахомов, Н.П. Охота с гончими [Текст] / Н.П. Пахомов. - М.: Воен. изд., тип. им. К.И. Ворошилова, 1950. – 72 с.

Пермяков, Г.Л. Пословицы и поговорки народов Востока [Текст] /Г.Л. Пермяков. - М.: Лабиринт, 2001. – 624 с.

Пименова, М.В. Методология концептуальных исследований [Текст] / М.В. Пименова // Антология концептов. – Волгоград, 2005.- Т. 1. – С. 15-20.

Пименова, М.В. Этногерменевтика языковой наивной картины внутреннего мира человека [Текст] /М.В. Пименова. - Кемерово: Кузбассвузиздат, 1999. – 262 с. - (Сер. «Этногерменевтика и этнориторика»; Вып.5).

Попова, З.Д. Из истории когнитивного анализа в языке [Текст] / З.Д. Попова // Методол. проблемы соврем. лингвистики.– Воронеж, 2001.– С.7-17.

Попова, З.Д. Когнитивная лингвистика [Текст] / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2010. – 314 с.

Попова, З.Д. Очерки по когнитивной лингвистике [Текст] / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – Воронеж: Истоки, 2001. – 191 с.

Попова, З.Д. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях [Текст] / З.Д. Попова, И.А. Стернин. - Воронеж: Изд-во ВГУ, 1999. -164 с.

Попова, З.Д. Язык и национальная картина мира [Текст] / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – Воронеж: Истоки, 2002. – 59 с.

Попова, З.Д. Язык и национальная картина мира [Текст] / З.Д. Попова, И.А. Стернин.- 3-е изд., доп. – Воронеж: Истоки, 2003. – 59 с.

Потебня, А.А. Мысль и язык [Текст]: собр. тр. / А.А. Потебня. – М.: Лабиринт, 1999. – 300 с.

Постовалова, В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека [Текст] / В.И. Постовалова // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. - М., 1988. - С. 32-33.

Привалов, О.В. Моя собака – боксер [Текст] / О.В. Привалов.- 3-е изд., доп.- М.: ЭКОС, 1996. – 98 с.

Прохоров, Ю.Е. В поисках концепта [Текст] / Ю.Е. Прохоров. - М.: Флинта; Наука, 2008. – 172 с.

Пушкарев, Л.Н. Введение [Текст] / Л.Н.Пушкарев // Менталитет и культура предпринимателей России XVII-XIX вв.: сб. ст. - М., 1996. – С. 3-6.

Ревель, Ж. История ментальностей: опыт обзора [Текст] / Ж. Ревель //Споры о главном: Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов». – М., 1993. – С. 51-58.

Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира [Текст] / отв. ред. Б.А. Серебренников. - М.: Наука, 1988. – 215 с.

Рудакова, А.В. Когнитология и когнитивная лингвистика [Текст] / А.В. Рудакова. - Воронеж: Изд-во ВГУ, 2002. – 52 с.

Рузин, И.Г. Когнитивные стратегии именованя: модусы перцепции (зрение, слух, осязание, обоняние, вкус) и их выражение в языке [Текст] / И.Г. Рузин // Вопр. языкознания. - 1994.- № 6.- С. 79-100.

Русско-кыргызский словарь: 51 000 слов / под ред. К.К. Юдахина.- Бишкек: Шам, 2000. – 992 с.

Санжеев, Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков [Текст] / Г.Д. Санжеев. – М.: Б. и., 1953. – 240 с.

Сапарбаев, А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы [Текст] /А. Сапарбаев. - Бишкек: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1997. – 328 б.

Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков [Текст] / Э.В. Севортян, Л.С. Левитская. - М.: Наука, 1989. – 262 с.

Сейдакматов, К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү [Текст] / К. Сейдакматов. - Фрунзе: Илим, 1988. – 335 с.

Сепир, Э. Статус лингвистики как науки [Текст] / Э. Сепир // Избр. тр. по языкознанию и культурологии. - М., 1993. – С. 259-265.

Серебренников, Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление [Текст] / Б.А. Серебренников. – М.: Наука, 1988. – 242 с.

Слышкин, Г.Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты [Текст]: дис. ...д-ра филол. наук / Г.Г. Слышкин. – Волгоград, 2004.- 41 с.

Слышкин, Г.Г. Лингвокультурный концепт как системное образование [Текст] / Г.Г. Слышкин // Вестн. ВГУ. Сер. Лингвистика и межкультурная коммуникация. - Волгоград, 2004. - №1.- С. 18-26.

Слышкин, Г.Г. Прецедентный текст: структура концепта и способы апелляции к нему [Текст] / Г.Г. Слышкин // Проблемы речевой коммуникации: межвуз. сб. науч. тр. - Саратов, 2000. - С. 9-10.

Советтик энциклопедиялык сөздүк [Текст].- Фрунзе: КСЭ, 1987. – Т.2.- 862 б.

Соссюр, Ф. де. Труды по языкознанию [Текст] / Соссюр Ф. де – М.: Прогресс, 1977. – 360 с.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка [Текст] / отв. ред. Э. Р. Тенишев, А.В. Дыбо. – М.: Наука, 2006.– 730 с.

Степанов, Ю.С. Концепты. Тонкая пленка цивилизаций [Текст] / Ю.С. Степанов. – М.: Яз. славян. культуры, 2007. – 201 с.

Степанов, Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования [Текст] / Ю.С. Степанов. - М.: Яз. рус. культуры, 1997.- 824 с.

Степанов, Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики [Текст] / Ю.С. Степанов. - М.: Просвещение, 1975. – 271 с.

100 вопросов о собачьей жизни [Текст].- М.: Старт, 1995. – 104 с.

Структуры представления знаний в языке [Текст]: сб. науч.-аналит. обзоров.- М.: Изд-во ИНИОН РАН, 1994. – 160 с.

Тагаев, М.Дж. Полипарадигмальное описание морфемки и словообразования (на материале русского и киргизского языков) [Текст] / М.Дж. Тагаев. - Бишкек: КРСУ, 2004. – 282 с.

Тагаев, М.Дж. Концепт как единица межъязыкового сопоставления и вхождения в инокультурное деривационное пространство [Текст] / М.Дж. Тагаев // Актуальные проблемы современного словообразования: материалы междунар. науч. конф. / под общ. ред. проф. Л.А. Араевой. – Кемерово, 2008. – С. 221-226.

Телия, В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира [Текст] / В.Н. Телия // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М., 1988. – С. 71-77.

Телия, В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты [Текст] / В.Н. Телия. – М.: Языки рус. культуры, 1996.- 288 с.

Темиркулова, Ы.А. Концепт «көз/глаз» в русском и киргизском языках [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Ы.А. Темиркулов.– Бишкек, 2010.- 155 с.

Тэрнер, В. Символ и ритуал [Текст] / В. Тэрнер. - М.: Наука, 1983.– 322 с.

Тер-Минасова, С.Г. Язык и межкультурная коммуникация [Текст]: учеб. пособие / С.Г. Тер-Минасова. - М.: Слово/Slovo, 2000. – 318 с.

Төлөкова, Э.Т. Кыргыз тилиндеги «бала» концепти (Лингвомаданият таануу илиминин аспекти боюнча) [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. /Э.Т. Төлөкова. - Бишкек, 2012. – 182 б.

Трофимова, А.В. Концепт «огонь» в современном русском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.В. Трофимова. – М., 2005. – 18 с.

Уфимцева, Н.В. Русские: Опыт еще одного самопознания [Текст] / Н.В. Уфимцева // Этнокультурная специфика языкового сознания.- М., 1996. – С. 139-162.

Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка [Текст]: в 4 т. / М.Фасмер; пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева.-М.: Прогресс, 1987.-Т.4.– 573 с.

Филиппов, А.В. К проблеме лексической коннотации [Текст] / А.В. Филиппов // Вопр. языкознания.- 1978.- №1.- С. 57-63.

Филлмор, Ч. Фреймы и семантика понимания [Текст] / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII: Когнитивные аспекты языка.- М., 1988. – С. 52-90.

Фрумкина, Р.М. Концептуальный анализ с точки зрения лингвиста и психолога [Текст] / Р.М. Фрумкина // Науч.-техн. информация.- 1992.- Сер. 2, №3.- С. 3-29.

Фрумкина, Р.М. Концепт, категория, прототип [Текст] / Р.М. Фрумкина // Лингвист. и экстралингвист. семантика. - М., 1992. – С. 3-16.

Харченко, В.К. Разграничение оценочности, образности, экспрессии и эмоциональности в семантике слова [Текст] / В.К. Харченко // Рус. яз. в шк.- 1976.- №3. – С. 66-71.

Чельцов-Бебутов, А.М. Наши верные друзья [Текст] / А.М. Чельцов-Бебутов, Н.Н. Немнонов. - М.: Просвещение, 1974. – 159 с.

Чернейко, Л.О. Имя судьба как объект концептуального и ассоциативного анализа [Текст] /Л.О. Чернейко // Вестн. МГУ. Сер. Филология. - 1996.- № 6.- С. 20-41.

Шаниязов, К.Ш. К этнической истории узбекского народа [Текст] /К.Ш. Шаниязов. – Ташкент: Фан, 1974. – 411 с.

Щербак, А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках [Текст] / А.М. Щербак // Истор. развитие лексики тюрк. языков. – М., 1961. – С. 82-173.

Щербак, А.М. О характере лексических взаимосвязей тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языков [Текст] / А.М. Щербак // Вопр. языкознания.- 1966. - №3. – С. 21-35.

Шмелёв, А.Д. Жизненные установки и дискурсные слова [Текст] / А.Д. Шмелёв. - М.: Б. и., 1996. – 198 с.

Шмелёв, А.Д. Русская языковая картина мира [Текст] / А.Д. Шмелёв. – М.: Б.и., 2001. – 165 с.

Юнг, К.Г. Человек и его символы [Текст] / К.Г. Юнг. - М.: Серебряные нити, 1997. – 214 с.

<http://www.doggies.ru/articles/.../sayings/>

<http://www.poisk-druga.ru/klichki/female/female-ya/>

<http://www.google.ru/kg/com>.

<http://www.cobaki.ru/list-c-kinologyia/>

<http://www.term.ru/dictionary/878/word/kiniki/>

Көркөм адабияттардын тизмеси

Айтматов, Ч. Избранное [Текст]: роман, повести / Ч. Айтматов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1983.- 592 с.

Айтматов, Ч. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы [Текст] / Ч. Айтматов. – Бишкек: Бийиктик, 2008.- Т.7.- 525 б.

Сарногоев, Б. Тандалган ырлар, поэмалар, термелер [Текст] / Б. Сарногоев. – Бишкек: Кыргызстан, 1997.- 357 б.

Саринжи, Бөкөй. Жаңыл Мырза [Текст]: эпостор / Баш сөзүн жаз. жана түз. А. Жайнакова; Кырг. Улут. Илим. Акад. ж.б. – Бишкек: Шам, 1998.- 452 б. – («Эл адабияты»).

Темирова, Б. Орус адабияты [Текст]: хрестоматия / Б. Темирова. – Бишкек: 2008. – 188 б.

Саспаев, А. Тандалмалар [Текст]: роман, аңгемелер / А. Саспаев. – Бишкек: Адабият, 1991.- 512 б.

Тиркемелер

Иттин породалары

1. Австралийская короткохвостая пастушья собака. 2. Австралийская овчарка. 3. Австралийская пастушья собака. 4. Австралийский келпи. 5. Австралийский терьер. 6. Австралийский шелковистый терьер. 7. Австрийская гончая. 8. Австрийский пинчер. 9. Азавак. 10. Аиди. 11. Акита-ину. 12. Алан (порода собак). 13. Алано. 14. Альпийская таксообразная гончая. 15. Аляскинский маламут. 16. Американская акита. 17. Американский бандог. 18. Американский бульдог. 19. Американский водяной спаниель. 20. Американский коккер-спаниель. 21. Американский мастиф. 22. Американский питбультерьер. 23. Американский стаффордширский терьер. 24. Американский фоксхаунд. 25. Американский эскимосский шпиц. 26. Анатолийская овчарка. 27. Английская еотовая гончая. 28. Английская овчарка. 29. Английский бульдог. 30. Английский коккер-спаниель. 31. Английский мастиф. 32. Английский сеттер. 33. Английский спрингер-спаниель. 34. Английский фоксхаунд. 35. Аргентинский дог. 36. Арденский бувье. 37. Артуазская гончая. 38. Афганская борзая. 39. Аффенпинчер. 40. Акита. 41. Американо-Канадская белая овчарка. 42. Американский бульдог. 43. Американский голый терьер. 44. Баварская горная гончая. 45. Бакхмуль. 46. Барбет (собака). 47. Басенджи. 48. Баскская овчарка. 49. Бассет-хаунд. 50. Бедлингтон-терьер. 51. Белая швейцарская овчарка. 52. Бельгийская овчарка. 53. Бельгийский гриффон. 54. Бергамская овчарка. 55. Бернский зенненхунд. 56. Бивер-йоркширский терьер. 57. Бигль. 58. Бишон-фризе. 60. Бладхаунд. 61. Блю-лейси. 62. Бобтейл. 63. Болгарский барак. 64. Болоньез. 65. Большой вандейский гриффон. 66. Большой швейцарский зенненхунд. 67. Бордер терьер. 68. Бордер-колли. 69. Бордоский дог. 70. Бородатая колли. 71. Босерон. 72. Бостон-терьер. 73. Бразильский терьер. 74. Бразильский фила. 75. Бриар (порода собак). 76. Брогольмер. 77. Брюссельский гриффон. 78. Бульдог кампейро. 79. Бульдог Катахулы. 80. Бульмастиф. 81. Бультерьер. 82. Бурбуль. 83. Бурят-монгольский волкодав. 84. Блад-хаунд. 85. Боксёр. 86. Большая пиренейская собака. 87. Большой пудель. 88. Бордер-терьер. 89. Брюссельский гриффон. 90. Бувье де фландр. 91. Вандейский бассет-гриффон. 92. Веймаранер. 93. Вельш-корги. 94. Вельш-спрингер-спаниель. 95. Вельш-терьер. 96. Венгерская выгла. 97. Вест хайленд уайт терьер. 98. Веттерхун. 99. Волкособ. 100. Волчья собака Сарлоса. 101. Вольпино итальяно. 102. Восточно-европейская овчарка. 103. Восточносибирская лайка. 104. Вольф-шпиц. 105. Гаванский бишон. 106. Гампр. 107. Гладкошёрстный фокстерьер. 108. Глен оф Имаал терьер. 109. Голландская овчарка. 110. Голландский смоухонд. 111. Голубой гасконский бассет. 112. Грейхаунд. 113. Гренландская собака. 114. Гурдбасар. 115. Гладкошёрстная такса. 116. Голден ретривер. 117. Гриффон. 118. Гроссшпиц. 119. Далматин. 120. Денди-динмонт-терьер. 121. Джек-рассел-терьер. 122. Дирхаунд. 123. Доберман. 124. Дратхаар. 125. Длинношёрстная такса. 126. Дого канарио. 127. Евразьер. 128. Жесткошёрстный фокстерьер. 129. Жесткошёрстная такса. 130. Западносибирская лайка. 131. Золотистый ретривер. 132. Ирландский водяной спаниель. 133. Ирландский волкодав. 134. Ирландский красный сеттер. 135. Ирландский терьер. 136. Исландская собака. 137. Испанская водяная собака. 138. Испанский гальго. 139. Испанский мастиф. 140. Йоркширский терьер. 141. Ка де Бо. 142. Кавказская овчарка. 143. Каи (порода собак). 144. Канарский дог. 145. Каракачанская собака. 146. Карело-финская лайка. 147. Карельская медвежья собака. 148. Карликовый пинчер. 149. Каталонская овчарка. 150. Керн-терьер. 151. Керри-блю-терьер. 152. Кинг чарльз спаниель. 153. Китайская хохлатая собака. 154. Кламбер-спаниель. 155. Колли длинношёрстный. 156. Колли короткошёрстный. 157. Комондор. 158. Континентальный бульдог. 159. Континентальный той-спаниель. 160. Кромфорлендер. 161. Ксолоитцкуинтли. 162. Кувас. 163. Курцхаар. 164. Курчавошёрстный ретривер. 165. Кавказская овчарка. 166. Кане-корсо. 167. Карликовая такса. 168. Карликовый пинчер. 169. Карликовый пудель. 170. Кеесхонд. 171. Кляйншпиц. 172. Колли. 173. Кроличья такса. 174. Курцхаар. 175. Лабрадор ретривер. 176. Лабрадудль. 177. Лангхаар. 178. Ландсир. 179. Ланкаширский хилер. 180. Левретка. 181. Лейкленд-терьер. 182. Лабрадор. 183. Лайка. 184. Леонбергер. 185. Лхасский апсо. 186. Майоркская овчарка. 187. Малые бельгийские собаки. 188. Мальтийская болонка. 189. Манчестер терьер. 190. Мареммо-абруцкая овчарка. 191. Миттельшнауцер. 192. Мопс. 193. Московская сторожевая. 194. Муди (порода собак). 195. Маремма. 196. Мастино наполетано. 197. Мастиф. 198. Мексиканская голая собака. 199. Миттельшпиц. 200. Мягкошёрстный пшеничный терьер. 201. Неаполитанский мастиф. 202. Немецкая овчарка. 203. Немецкий боксёр. 204. Немецкий вахтельхунд. 205. Немецкий дог. 206. Немецкий шпиц. 207. Немецкий ягдтерьер. 208. Новошотландский ретривер. 209. Норвежский элкхаунд. 210. Норвич терьер. 211. Ньюфаундленд (порода собак). 212. Оттерхаунд. 213. Пекинес. 214. Пиренейская горная собака. 215. Пиренейский мастиф. 216. Пойнтер (порода собак). 217. Польская подгальянская овчарка. 218. Померанский шпиц. 219. Португальская водяная собака. 220. Португальская овчарка. 221. Пражский крысарик. 222. Прямошёрстный ретривер. 223. Пти брабансон. 224. Пудель. 225. Пули. 226. Пуми (порода собак). 227. Папильон (папийон). 228. Парсон рассел терьер. 229. Петербургская орхидея. 230. Пиренейская горная собака. 231. Ризеншнауцер. 232. Родезийский риджбек. 233. Ротвейлер. 234. Румынская карпатская овчарка. 235. Русская псовая борзая. 236. Русская цветная болонка. 237. Русский охотничий спаниель. 238. Русский той-терьер. 239. Русско-европейская лайка. 240. Русский чёрный терьер. 241. Салюки. 242. Самоедская собака. 243. Сенбернар. 244. Сiba-ину. 245. Сибирский хаски. 246. Силихем-терьер. 247. Скай-терьер. 248. Словацкий копов. 249. Словацкий чувач. 250.

Слугги. 251. Среднеазиатская овчарка. 252. Староанглийский бульдог. 253. Староанглийский бульдог (заново созданный). 254. Стаффордширский бультерьер. 255. Спаниель. 256. Средний пудель. 257. Скотч-терьер. 258. Стаффордширский бультерьер. 259. Тазы (порода собак). 260. Тайский риджбек. 261. Такса. 262. Течичи. 263. Тибетский мастиф. 264. Тибетский терьер. 265. Тоса-ину. 266. Уиппет. 267. Украинский Колор Той. 268. Фараонова собака. 269. Финский шпиц. 270. Фландрский бувье. 271. Фокстерьер. 272. Французский бульдог. 273. Ханаанская собака. 274. Харьер. 275. Ховаварт. 276. Хорватская овчарка. 277. Хаски. 278. Цвергпинчер. 279. Цвергшнауцер. 280. Цвергшпиц. 281. Чёрный терьер. 282. Чау-чау. 283. Чесапик бэй ретривер. 284. Чешская пастушья собака. 285. Чешский терьер. 286. Чинук (порода собак). 287. Чирнеко дель Этна. 288. Чихуахуа. 289. Шапендуа. 290. Шарпей. 291. Шелковистый виндхаунд. 292. Шелти. 293. Ши-тцу. 294. Шипперке. 295. Шотландский сеттер. 296. Шотландский терьер. 297. Энтлебухер зенненхунд. 298. Эпаньол бретон. 299. Эрдельтерьер. 300. Эстонская гончая. 301. Эштрельская овчарка. 302. Южнорусская овчарка. 303. Якутская лайка. 304. Ягд-терьер. 305. Японский хин.

Иттин кличкалары Канчыкка берил\ч\ кличкалар

Абел, Авелина, Авина, Ада, Аба, Абигель, Ава, Агапи, Агата, Агаша, Агги, Агра, Агути, Агына, Адель, Адея, Аджи, Адулина, Азари, Аиза, Айва, Айвори, Айги, Аида, Айдана, Айза, Айла, Айлин, Айлиса, Аймара, Айна, Айра, Айрин, Айрис, Айса, Айя, Акия, Аксаль, Алекса, Али, Алина, Алиса, Алита, Алия, Алли, Алри, Алринида, Алура, Альба, Альва, Альга, Альда, Альдона, Альза, Алькона, Альма, Альта, Атланта, Альфа, Альша, Ама, Амарилпи, Амбра, Амета, Амига, Амна, Амона, Анабель, Анга, Ангара, Ангелина, Андра, Анелла, Анжелика, Анза, Ани, Анида, Анина, Анита, Анта, Аппа, Ара, Арагва, Аралия, Арбелла, Арви, Арга, Арда, Арделла, Аренда, Арзо, Арильда, Арима, Ариша, Ариэлси, Арка, Арланда, Арлета, Арма, Арманда, Армита, Арна, Арта, Арфа, Аса, Аска, Асла, Ассаль, Асси, Ассоль, Ассонита, Аста, Астена, Асуньсон, Атава, Атика, Аурика, Афина, Афира, Афра, Ахта, Ачча, Аэлика, Аэлига, Аюта, Ая. Барби, Бабетта, Бабси, Бава, Багира, Багрянка, Бада, Байда, Байра, Бака, Бакара, Бона, Бара, Барбара, Барика, Барко, Барлетта, Баста, Бася, Беа, Беатрисса, Бега, Бейги, Бекки, Бекто, Белка, Бена, Бени, Бенка, Бента, Берна, Берри, Берта, Берти, Бесси, Бета, Бетси, Бетти, Бива, Бигги, Бизарта, Билли, Бильда, Бимки, Бина, Бинга, Бинра, Биотти, Бирма, Битты, Бишка, Бия, Биянка, Бланка, Боа, Бона, Бонни, Бора, Ботти, Бочара, Бояра, Брага, Брада, Брама, Бринта, Броция, Брента, Бретта, Бриг, Брига, Бриген, Бригитта, Бриза, Брино, Бритта, Буби, Бука, Букса, Буля, Бумба, Бума, Буна, Бурса, Буря, Буси, Бусика, Бусса, Буча, Бьютти, Бьянка, Бэсси, Бэтти, Бяша. Вага, Вайда, Вайка, Война, Вакса, Валета, Вальда, Ванда, Вандея, Ванза, Вара, Варда, Варна, Варша, Вега, Вейка, Вейси, Вена, Венди, Венедика, Венера, Вента, Вереда, Верондика, Весла, Весна, Веста, Вестфалия, Вето, Вей, Визи, Вики, Вики, Вилма, Виньета, Виолетта, Виона, Вира, Вирджи, Вирта, Висла, Виста, Вишенка, Влада, Власта, Волга, Волли, Волна, Вольта, Воля. Габби, Гайда, Гайна, Гамма, Гарли, Гекла, Гелла, Гера, Герда, Гидель, Гизель, Гилла, Гингта, Гирса, Гледи, Глория, Гокто, Гокта, Гора, Грайфа, Грана, Грация, Греза, Грета, Гресси, Гроу, Гринда, Грона, Гулка, Гунда, Гюрза. Давина, Даза, Дайга, Дайма, Дайра, Дакки, Долила, Дамка, Дана, Даниэлла, Дара, Дарва, Дарга, Даркли, Дарта, Дебби, Деви, Дегира, Дези, Дезира, Дельта, Дельфина, Дениза, Дерика, Десси, Дестини, Дея, Джога, Джальмо, Джастин, Джегги, Джей, Джеки, Джела, Джелика, Джеммо, Джерри, Джесси, Джессики, Джина, Джинни, Джипси, Джитта, Джоконда, Джоди, Джози, Джония, Джорджия, Джуда, Джуди, Джулия, Джульба, Джуми, Джуэлла, Диана, Диара, Диетра, Дикса, Дикси, Дикума, Дина, Дира, Дитта, Долари, Долли, Доля, Дойна, Дона, Донга, Донна, Донья, Дора, Доррис, Дымка, Дэра, Дюна. Ева, Евита, Егера, Егина, Егоза, Еженка, Елга, Елика, Елима, Елина, Ельва, Ена, Енга, Енка, Енса, Ерика, Ерма, Ерта, Есения, Есси, Ешка. Жалли, Жанетта, Жанна, Жегира, Жейда, Жека, Жекса, Желла, Жера, Жервеза, Жери, Жерика, Жерри, Жеси, Жесси, Жети, Жея, Жилка, Жиронда, Жозефина, Жоржета, Жолли, Жуди, Жужа, Жужу, Жуига, Жульба, Жульга, Жульда, Жульча, Жуля, Жура, Журча, Жустина, Жуча, Жучка, Жюльетта, Жэтта. Забина, Задира, Замира, Замми, Занга, Зара, Зарелла, Заура, Звезда, Зегги, Зельма, Зена, Зента, Зея, Зильта, Зина, Зинга, Зинта, Зита, Злата, Зора, Зорька, Зуза, Зульма, Зунда, Зуга, Зура, Зурна, Зона, Зарри, Зита, Зерета, Зука, Зимушка, Зирса, Зита, Злата, Зузи, Зэтта. Иана, Ива, Ида, Иджи, Идия, Иза, Изиди, Изольда, Илга, Илида, Ильва, Ильда, Ильто, Имка, Ина, Инга, Инди, Индира, Инесса, Инза, Иолисса, Инора, Инула, Ирэна, Иргина, Ирика, Ириска, Ирлотта, Ирма, Искра, Иста, Истина, Итона. Кайла, Кайра, Калинка, Кальма, Кама, Камела, Камелия, Камея, Камила, Кана, Канора, Канта, Капа, Капля, Кара, Карда, Карина, Кармен, Карри, Кася, Катци, Кача, Каштанка, Квинта, Кедр, Кема, Кена, Кента, Кера, Кериди, Керри, Керти, Кесси, Кета, Кетрис, Кетти, Киба, Киди, Кизи, Кимба, Кинга, Кинель, Кита, Китри, Клайда, Кледи, Клеопатра, Клика, Клоди, Кнопа, Кнопка, Кобра, Кодра, Кокетка, Кольда, Кора, Корса, Коста, Крайда, Креди, Крея, Криза, Криса, Криста, Криета, Кристи, Кройна, Крона, Крошка, Крэйзи, Ксанфа, Кукла, Куна, Кэпси, Кэри, Кэрли, Кэсис, Кэт, Кэтти. Лава, Лавра, Лада, Лади, Лойга, Лайда, Лайка, Лайма, Лайна, Лойни, Лайчи, Лакки, Лалли, Ламия, Лана, Ланара, Ланге, Ланда, Лани, Ланни, Лапа, Лара, Ларни, Лари, Ларма, Ларса, Ласка, Ласта, Лаура, Лаффи, Лега, Легра, Леда, Леди, Лейла, Леония, Лесси, Леста, Лизи, Лики, Ликси, Лимва, Лика, Лиля, Лилайт, Лина, Линда, Липси, Лира, Лирано, Лирата, Литжи, Литжи, Литра, Лова, Лойда, Лола, Лолита, Лона, Лонга,

Лонда, Лора, Лоренс, Лосси, Лотта, Лотти, Лугана, Лума, Лутта, Луша, Лэри, Люка, Лютта, Люша, Ляна. Мабель, Мага, Магдалина, Магри, Мадея, Мадлен, Майка, Майна, Майра, Мака, Макси, Мальвина, Мальта, Манеста, Мара, Марена, Мари, Мариоло, Мариона, Маркиза, Марно, Марта, Мартинка, Марула, Марфа, Маура, Майя, Мега, Мегги, Меди, Мелисса, Мелина, Мелла, Менина, Мента, Мери, Мета, Метель, Мечта, Миа, Миди, Мики, Мила, Миледи, Милка, Мильта, Мими, Мина, Минни, Мира, Миранза, Мирта, Млада, Мози, Мойда, Молли, Мона, Моника, Монта, Морека, Морена, Муза, Мунти, Мурза, Муха, Мушка, Мэгги, Мэззи, Мэлла, Мэм, Мэрис. Навара, Надира, Наира, Найда, Наира, Ноль, Нани, Нанси, Нара, Нарга, Натти, Нева, Невада, Невида, Нега, Негра, Негри, Неда, Неджи, Нейма, Нелли, Нельма, Немда, Неми, Нера, Нерика, Нерли, Несси, Нефертити, Нея, Нива, Нивета, Нигера, Нигра, Ника, Нике, Никка, Никса, Нимфа, Нита, Нитра, Нолли, Нольди, Нора, Норби, Норджина, Норма, Нога, Нотка, Ночка, Нукси, Нунча, Нюкта, Нярма. Обби, Ода, Одези, Одетта, Оджи, Озола, Оида, Ойра, Ойто, Ойя, Ока, Окса, Олери, Опивия, Олимпи, Олито, Олли, Олси, Ольвия, Омма, Онега, Оника, Ора, Ормэлла, Орна, Орнетта, Орса, Орта, Оста, Отава, Оттава, Офелия, Охра, Охта. Пальма, Пальфо, Пандора, Пани, Панна, Панта, Паня, Пормо, Пармоти, Парцелла, Патриция, Патти, Пегги, Пелла, Пенни, Пери, Песня, Пика, Пинга, Пинта, Пира, Пита, Питта, Пихта, Плюшка, Пойма, Полла, Польди, Помка, Почка, Прайда, Прима, Пройда, Психея, Пува, Пума, Пурга, Пуси, Пэджи, Пэрри. Рада, Радди, Радегунда, Раджи, Радиана, Райда, Роима, Ройна, Ракета, Ралли, Ральта, Рамми, Рана, Ранта, Рачана, Рашель, Реджи, Рези, Реми, Ремина, Рена, Ригона, Рида, Рикки, Рикса, Риоло, Рифи, Рифка, Рифма, Рица, Разина, Розка, Роксана, Рольда, Рона, Ронда, Ронни, Росинка, Рошель, Ружа, Рузана, Румба, Румейла, Руна, Руста, Рута, Рысь, Рэда, Рэджи, Рэди, Рэма, Рэсси. Сабрина, Сага, Саджи, Сайда, Салли, Сана, Санда, Сандра, Сонета, Санни, Санта, Сари, Сарма, Сарна, Саяны, Свега, Свирь, Секки, Селга, Селена, Сенди, Серена, Сетта, Сетти, Сильва, Сина, Синга, Синди, Синьора, Сирена, Снайда, Снега, Снежана, Солли, Сольдо, Спарта, Старки, Стоуни, Стрела, Сузани, Сулейка, Сурена, Съюзи, Сэтти, Сюзана. Тави, Тавра, Тагира, Таира, Таис, Тайва, Тайга, Тайза, Тайна, Томила, Тана, Танго, Тонда, Тара, Татра, Тегри, Тедда, Тези, Тейки, Тейла, Тела, Телла, Темза, Тера, Термери, Терри, Терция, Тесса, Тики, Тима, Тимона, Тина, Тинга, Тиса, Тита, Тойра, Тольди, Топси, Тора, Тосна, Трилли, Трильба, Троя, Тукни, Тулуза, Тума, Турандот, Тэза, Тэма, Тэро, Тэрри. Уарда, Уда, Удача, Уза, Ула, Улана, Улинька, Улла, Улли, Ульзана, Ульма, Ульмара, Ульфи, Ума, Умка, Уна, Унда, Ундина, Уника, Унитка, Уния, Уреула, Урза, Урма, Урса, Урта, Уса. Фабби, Фабира, Фаза, Фаина, Файти, Фалика, Фалли, Фанг, Фани, Фанни, Фанта, Фарина, Фарри, Фата, Феда, Фейри, Фелика, Фемика, Фени, Фери, Фея, Фина, Фирма, Фита, Флейта, Флена, Флера, Флери, Флора, Флори, Френсис, Фонола, Фортуна, Франта, Франческа, Фрау, Фрези, Фрейда, Фреска, Фрида, Фриза, Фрина, Фринча, Фронда, Фруга, Фурия. Хая, Хаза, Хайта, Хальта, Ханета, Хани, Ханко, Ханни, Хара, Харри, Хельма, Хемми, Хеппи, Хепси, Хибина, Хива, Хильда, Хитти, Хлада, Хлолла, Хлоника, Хлонка, Хлора, Хлорелла, Хлоя, Хобби, Холли, Хонка, Хорза, Хорта, Хуана, Хурма, Хэлла, Хэпти, Хэрри. Цаа, Цанта, Цанто, Царица, Цаца, Цеза, Целли, Цензи, Цента, Цера, Церри, Церро, Цессо, Цецилия, Цея, Циана, Цилла, Цильда, Циля, Цимо, Цина, Циния, Цинта, Цинтия, Цируза, Цита, Цитро, Цона, Цонни, Цорна, Цунто. Чага, Чазета, Чайка, Чайра, Чакки, Чалма, Чана, Чанга, Чанита, Чанка, Чанури, Чапа, Чара, Чарда, Чарена, Чарина, Чарита, Чародейка, Чауна, Чача, Чая, Чезара, Чейза, Чекки, Черкиза, Чесма, Чибо, Чида, Чика, Чилеста, Чилита, Чильда, Чина, Чинара, Чинга, Чинита, Чиоло, Чита, Чيو-чио-сан, Чойра, Чоппи, Чудета, Чунга-чанга, Чуня, Чуча. Шагана, Шайна, Шамми, Шани, Шарлотта, Шохина, Шахиня, Шейлап, Шейна, Шелла, Шельда, Шельма, Шерри, Шеста, Шинта, Шина, Шипка, Шорда, Шумка, Шураста, Шуста, Шуша, Шушара. Эба, Эвальда, Эвридикю, Эга, Эгида, Эгри, Эджи, Эзита, Эйра, Эйша, Экдаль, Экса, Эладо, Элеко, Эли, Элита, Эллада, Элоса, Элоси, Эльба, Эльза, Эльфа, Эльцо, Эмма, Эна, Эналя, Энка, Эра, Эри, Эрика, Эрли, Эрна, Эрнани, Эста, Эстер, Эстрелия, Этери, Этна. Юда, Юдита, Южана, Юзо, Юзаро, Юзефа, Юкка, Юлона, Юла, Юлота, Юма, Юмара, Юна, Юнога, Юнесса, Юнико, Юноро, Юнга, Юра, Юрга, Юрена, Юрзе, Юрма, Юси, Юста, Юта, Ютана, Юфта. Ява, Яза, Яла, Яна, Янга, Янда, Янетта, Яни, Яника, Янка, Янта, Яра, Ярга.

Дөбөткө берил\ч\ кличкалар

Август, Абат, Абалт, Абем, Абени, Або, Абур, Абрек, Агар, Агат, Агбар, Агит, Аго, Адам, Адар, Адис, Айвен, Айко, Адмирал, Адольф, Адонис, Азар, Азарт, Азор, Аир, Айвар, Айвен, Айгун, Айдан, Айзан, Айзик, Айк, Айкар, Айко, Айлан, Айленд, Айли, Айрат, Айсан, Айташ, Айкар, Айтал, Акбай, Акбар, Акила, Аким, Акиит, Акки, Аксай, Акташ, Аладин, Аланд, Алано, Аларм, Алвин, Алгир, Алдан, Алзар, Алжир, Али, Алим, Алиш, Алмаз, Алтай, Алчар, Альбар, Альберт, Альгис, Альфон, Алькат, Алькор, Альфи, Альфонс, Альый, Амани, Амбер, Амис, Амми, Амор, Амбир, Амрей, Ами, Амур, Ангел, Анвар, Ангар, Ангор, Анди, Андор, Анзор, Андро, Анжей, Анжи, Анир, Антарес, Антер, Антей, Анту, Ануш, Анчар, Апри, Арай, Аракс, Арам, Арамис, Арап, Арбат, Арбек, Арвид, Арго, Аргон, Аргус, Ардек, Аржан, Ариан, Арни, Арис, Аркон, Арман, Армин, Арно, Аррас, Арро, Арон, Арсен, Арго, Артуш, Арчал, Арчи, Аскер, Асмос, Ассо, Астон, Астус, Атаман, Атанг, Атар, Атигор, Атилла, Атилар, Атлас, Атон, Атос, Аул, Ахилесс, Ахилл, Ачи, Ашанти, Ашуг, Аюрчи, Аян, Аякс. Бавар, Багет, Баграти, Бадан, Базальт, Бай, Байкал, Бак,

Баксимельян (Бакс), Баксон, Балкан, Баллу, Балхаш, Бальтазар, Бам, Бандит, Банзул, Барон, Бард, Барин, Барис, Барк, Барни, Баррен, Барри, Барс, Барт, Бартен, Бархан, Бас, Бастер, Басти, Бастиан, Батур, Баффи, Баян, Бек, Бел, Бемби, Бен, Бенди, Бенно, Бенто, Бернард, Берни, Берт, Берилл, Беркут, Бери, Берот, Берто, Бертон, Бест, Бетяр, Биди, Бим, Бимоль, Бин, Блек, Блеки, Блик, Блит, Блиц, Боб, Бобби, Боевой, Бой, Бойнак, Бомель, Бонс, Борей, Бори, Босс, Боцман, Бочар, Брас, Брайт, Бренд, Бриг, Бригонт, Бриторс, Брут, Бругус, Брэк, Брен, Бруни, Брюс, Буг, Бука, Букет, Буль, Буран, Бутуз, Буш, Бушуй, Буян, Бэби, Бэк, Бэмби, Бэст. Вакер, Валет, Валко, Валли, Вальди, Вампир, Варн, Варяг, Васко, Векет, Вель, Верный, Верон, Верт, Вертер, Вестус, Виго, Вий, Викинг, Виконт, Вилмор, Вим, Виндзор, Винни, Вир, Вираз, Вирт, Витязь, Вихтер, Вожак, Волк, Вольный, Волт, Вольф, Вуди, Вулкан, Вэб. Габо, Габриэль, Гай, Гайд, Гайсан, Гак, Гамлет, Ганг, Гапит, Гард, Гарди, Гардик, Гардион, Гарнель, Гарольд, Гарри, Гарци, Гасан, Гаспар, Гастор, Гаур, Гвидон, Гек, Гектор, Геракл, Герд, Герри, Гефест, Гибси, Гилберт, Гирей, Глон, Гном, Гобой, Гобр, Гоктай, Голиаф, Гонг, Гордый, Горгист, Госпар, Гояр, Грандо, Гранат, Грант, Граф, Грейд, Грейс, Греем, Грид, Гриль, Грим, Грин, Гринго, Гриф, Грозный, Гром, Гросс, Грум, Гуар, Гудди, Гук, Гул, Гунди, Гурам, Гусар, Гусяр, Густ, Густель. Даг, Дагир, Даго, Дайко, Дайр, Дак, Далмат, Дамар, Дамбо, Дамир, Дан, Данай, Данко, Дантес, Дар, Дарлинг, Дасти, Даур, Даффи, Дегрис, Дейк, Демон, Денди, Денни, Джаг, Джаз, Джамбо, Джанни, Джасти (Джастин), Джек, Джефф, Джефферсон, Джеффи, Джем, Джерри, Джимми, Джин, Джип, Джой, Джокер, Джуниор, Диан, Диас, Дивар, Диди, Дизель, Дик, Дикарь, Дикки, Дин, Динар, Динго, Дон, Донар, Дукс, Дункан, Дэрик. Еней, Енисей, Еран, Ерош, Евфрат, Ешка. Жадар, Жальгирис, Жак, Жан, Жанно, Жанон, Жанмар, Жаур, Жерар, Жерган, Жерман, Жермон, Жек, Жерро, Жефрей, Жиган, Жигол, Жикар, Жозеф, Жук, Жулан, Жульен, Жульчи. Загор, Заграй, Задор, Заир, Зак, Заро, Зарри, Зарт, Заур, Зевс, Зевс, Зели, Земби, Зембо, Зендер, Зенто, Зерет, Зерок, Зерон, Зерор, Зерро, Зерси, Зест, Зет, Зефир, Зигги, Зигер, Зигрой, Зигрид, Зигрин, Зигурт, Зигфрид, Зикар, Зорд, Зур, Зурум, Зоркий, Зорро, Зулан, Зургас, Зурум, Зюйд. Ивас, Ивю, Изой, Икар, Икс, Илан, Иллари, Илот, Ильвер, Ильчан, Имар, Имбо, Инар, Инвар, Ингри, Ингуан, Ингур, Ингс, Инд, Индиго, Индус, Инор, Интер, Иолис, Ир, Ирбит, Иржик, Ирк, Ирон, Ирсен, Иртыш. Кадет, Казан, Казбек, Каир, Кай, Кайзер, Кайот, Калиф, Калрал, Кальман, Кальмар, Кан, Кант, Кантор, Карабай, Карабас, Карабат, Карай, Карат, Кардинал, Карен, Корзан, Кари, Карло, Карно, Каро, Карпель, Каспер, Карпет, Каскад, Каскыр, Катран, Каттан, Каф, Кафр, Каффи, Квик, Кебби, Кевин, Кедиф, Кеззи, Кейко, Кейн, Кейс, Келлар, Кельт, Кенар, Кенаф, Кенди, Кенн, Кент, Кербер, Кери, Кери, Керлин, Кибиш, Кив, Ким, Кинг, Кинго, Кинер, Кинто, Кипр, Кирик, Клайд, Клаус, Клин, Клиф, Клод, Ковбой, Колдун, Кольд, Кондор, Конкорд, Контики, Корд, Корнель, Корнет, Корсар, Кройд, Красти, Крафт, Крафтий, Кревес, Кречет, Кринг, Крис, Крисе, Крит, Крок, Крон, Кронос, Крош, Крым, Крэд, Кубик, Кумай, Кумер, Курат, Курбет, Курт, Курц, Кутас, Кутик, Кучум, Кэм. Ладо, Лайгун, Лайд, Лайкар, Локки, Лакмэ, Ламур, Ланг, Лангур, Ланцелот, Лар, Ларго, Ларри, Ларе, Лорч, Ласкер, Лосе, Лэрт, Лев, Леви, Легарт, Лей, Лейд, Лек, Лекс, Лель, Лени, Лео, Лерри, Лестор, Лечар, Леший, Либ, Лиман, Лимур, Линг, Линт, Линус, Липси, Лир, Лире, Лоджи, Лой, Лойд, Локис, Локс, Лонг, Лоран, Лорд, Лорен, Лорик, Лоринг, Лорри, Лорсен, Лотос, Лукар, Лукси, Лурд, Лучар, Лэдис, Лэк, Лэм, Любим, Люк, Люкс, Люр, Лютый, Люча, Лядис, Лян. Мавр, Маг, Магнат, Магон, Маджар, Мадли, Мажар, Май, Майки, Майкл, Мак, Макбет, Макс, Максвел, Макси, Малыш, Мамай, Мангуст, Манеж, Мано, Ману, Манук, Манфред, Марви, Марек, Марель, Марис, Марки, Маркиз, Марко, Маркус, Маркуш, Марс, Марсель, Март, Мартын, Массимо, Мастерлайн, Матвей, Махно, Маяк, Медведь, Медж, Медли, Мезгирь, Мейк, Мейчи, Меконг, Меморис, Менор, Мергель, Мерлин, Мечик, Меччи, Миг, Мигар, Мигарет, Микадо, Микки, Милан, Милорд, Миор, Мираж, Мирлан, Мирольд, Мистер, Митчел, Мичи, Мишель, Мишук, Монд, Монморанси, Монти, Морель, Морж, Морлинг, Мортимер, Мот, Музгар, Мунг, Мур, Мурат, Мускат, Муссон, Муст, Мустар, Муг, Мутан, Мухтар, Муччо, Мушкет, Мэгги, Мэй, Мэр, Мэтт, Мюрад. Набат, Нагир, Надир, Наим, Найд, Найс, Найт, Налет, Наргиз, Нардек, Нарис, Нарцис, Норым, Натан, Наури, Наурис, Наэль, Невир, Негус, Ней, Нейрон, Некк, Нестар, Неман, Немдо, Немо, Непгун, Нериз, Нерли, Нерон, Ни, Ник, Никита, Николь, Нике, Нил, Нильс, Нимрод, Нитрон, Нитунс, Нитус, Нольд, Норвис, Норд, Норес, Нормам, Норто, Нотти, Нуар, Нукер, Нукс, Нур, Нурси, Ньютон, Нэр, Нэрс. Обрайн, Огонек, Оджи, Одиссей, Ойран, Окчар, Олаф, Олдер, Олен, Олимп, Олси, Олтан, Ольрис, Ольти, Ом, Омар, Онгур, Опал, Орас, Орди, Орел, Орест, Орикс, Орион, Орлан, Орт, Орган, Орфей, Оскар, Осман, Ост, Остан, Остар, Офорт. Пан, Пойк, Палас, Палаш, Памир, Пант, Пард, Парис, Пассат, Пегас, Пергом, Перс, Персей, Пиккер, Пиконт, Пилот, Пират, Пирей, Пирс, Пит, Пиф, Плакун, Плут, Полкан, Пончик, Поргос, Прайд, Прайс, Прайт, Прибой, Принц, Прогресс, Прум, Прутик, Пунш, Пупси, Пурш, Пуш, Пьер, Рай, Радар, Радж, Родис, Разбой, Разгон, Раздан, Райд, Райс, Райт, Райф, Ралли, Ральф, Рамзай, Рамзес, Рами, Рангун, Рант, Ранчо, Рапир, Раскат, Ратмир, Рафик, Реджи, Рейк, Рейн, Рекс, Рем, Ремар, Ремми, Ремус, Ремфлекс, Рено, Рефлект, Риал, Риб, Ригдой, Риджи, Рий, Рик, Рикки, Рио, Рит, Риф, Риц, Ричард, Риччи, Робби, Ровер, Рогдай, Рогдан, Роджер, Рой, Рок, Рокко, Рокот, Роке, Ром, Ромка, Ромул, Ронни, Рубин, Рудный, Румбик, Руслан, Руф, Рыжок, Рэй, Рэм, Рэмбо, Рэмми, Рэно, Рэц. Сагвер, Сайгак, Сайгон, Сайгар, Сайгур, Сайт, Сальто, Самбо, Самур, Сан, Санат, Сангро, Сандро, Санжар, Сант, Сапсан, Сарган, Сардан, Сарык, Сатурн, Сафар, Сафарс, Сачан, Седжин, Сейгар, Семур, Сеппи, Сигнал, Синьор, Скат, Скейч, Скиф, Скрипач, Слиз, Снап, Снупи, Соболь, Сокол, Соллекс, Сорель, Спартак, Спот, Спрут, Стоил, Старк, Старт, Стем, Стенли, Стоун, Стрепет, Стресс, Стэк, Суар, Султан, Сур, Суран, Сэг, Сэм, Сэнди. Тагир, Тагор, Таир, Тайвар, Тайгор, Тайм, Таймыр, Тайсан, Тайфун, Тайчер, Тайшет, Томир, Тангай, Тарзан, Тариган, Таун, Тедди, Тей, Тек, Телмар, Терек, Терри, Терс, Тибо, Тибол,

Тибор, Тигран, Тим, Тимми, Тимур, Тимус, Тинг, Тир, Тиран, Титан, Тобик, Тобол, Тогай, Тогер, Токтар, Толли, Толоб, Том, Тон, Тоноз, Топаз, Торрий, Торро, Трезор, Трек, Треф, Тригар, Трои, Тролль, Трофей, Туман, Тэрро. Угрюм, Уджер, Улан, Улар, Улаф, Ули, Уллис, Ульнар, Улье, Ульф, Уман, Умик, Умка, Унгар, Ункас, Ураган, Урал, Уран, Урбан, Урдан, Уркан, Урли, Урман, Урсик, Утан, Утес, Учар. Фагот, Фаде, Факир, Фальк, Фант, Фантик, Фанци, Фараон, Фарим, Фарли, Фарро, Фатьян, Фаякс, Феб, Фебус, Фегро, Фенд, Ферди, Ферзь, Фери, Феро, Ферри, Ферч, Фест, Фиджи, Фим, Финал, Флинт, Флипер, Флоби, Флокс, Флорес, Флоте, Фой, Форвард, Фрак, Фрам, Франт, Франтик, Франц, Франчо, Фред, Фрейс, Фрель, Френд, Френк, Френси, Фролли, Фром, Фукс, Фурур, Фэй, Фэл, Фэри, Фюрс. Хаб, Хабар, Хабур, Хаген, Хазар, Хайдар, Хайрон, Хайт, Халиф, Хан, Хангул, Хангур, Харди, Харик, Харон, Харрис, Хорт, Харти, Хасан, Хаун, Хедер, Хельвиг, Хилон, Хильд, Хильдим, Хингай, Хип, Хиппи, Хириш, Хлод, Хлотер, Хлотерри, Холл, Хорст, Хорт. Цайд, Царго, Царь, Цаубер, Цез, Цезарь, Цезри, Цейк, Цейс, Цендо, Центавр, Цербер, Цериос, Церон, Церри, Цертеро, Цесис, Цецер, Циан, Циклон, Циклоп, Цингун, Циник, Цирк, Цитрон, Цонг, Цони, Цори, Цэйдор. Чайд, Чайльд, Чайри, Чакан, Чаки, Чако, Чамлин, Чан, Чанг, Чангар, Чангул, Чани, Чап, Чарвел, Чардаш, Чарей, Чарлз, Чарли, Чародей, Чевар, Чейзи, Чейн, Челли, Чемпион, Чеппи, Черномор, Черри, Черт, Чеслер, Чесси, Чибис, Чибрис, Чижик, Чизар, Чикки, Чинг, Чингай, Чингиз, Чиор, Чир, Чирк, Чиф, Чогори, Чоп, Чубарик, Чук, Чукки, Чумак. Шайтан, Шалли, Шани, Шаник, Шанити, Шарик, Шарко, Шарли, Шарль, Шаро, Шах, Шейк, Шейх, Шек, Шельф, Шенди, Шени, Шербур, Шериф, Шерлок, Шерри, Шерхан, Шеурен, Шеф, Шиги, Шимми, Шифти, Шмель, Шок, Шорти, Шот, Шпиц, Шьен. Эвгур, Эвр, Эгей, Эго, Эдгар, Эдлер, Эдмон, Эзоп, Эзот, Эйр, Экбар, Экко, Экс, Эл, Элар, Элегант, Элис, Элмур, Элон, Элпир, Эль, Эльбар, Эльтон, Эльф, Эмир, Энди, Эней, Эракс, Эрл, Эрон, Эрос, Эрро, Эсмар. Юбек, Юджин, Юджи, Юз, Юк, Юкар, Юкки, Юкон, Юкс, Юл, Юнак, Юнг, Юнгар, Юнгун, Юней, Юнитус, Юннэль, Юрдек, Юрен, Юрико, Юрчен, Юст, Ют, Ютан, Ютан, Ютик, Юшан. Явор, Яго, Ягуар, Яжи, Язон, Ямал, Янг, Янге, Янсон, Янтарь, Януш, Яр, Яранг, Ярви, Ярд, Ярик, Ярлик, Ярош, Ярро, Ярый, Ясний, Яффи, Яшен, Яшер.

«Ит» сөзүнүн ар кайсы тилдердеги аталыштары

Абхазский - *ала*; Аварский - *гьой*; Адыгейский - *хьэ*; Азербайджанский - *it*, *күрэк*; Аймарский - *ани*; Албанский - *qen*; Алеманский - *Hund*; Алтайский - *ийт*; Амхарский - *wsha*; Английский - *dog, hound*; Арабский - (*kalb*) м., (*kilb*) мн.ч.; Арагонский - *gos*; Арамейский - (сир.), (*kalbe*); Армянский - *շնիւ (шун)*; Африкаанс - *hond*; Баварский - *hund*; Башкирский - *эм*; Белорусский - *сабака* м.; Бенгальский - *কুকুর (kukur)*; Болгарский - *куче, пес* м., *псе, копой, хрътка*; Боснийский - *pas* м., *kuuka* ж.; Бретонский - *ki* м.; Бурятский - *нохой*; Валлийский - *ci*; Венгерский - *kutya; eb*; Верхнелужицкий - *pos* м., *psyk* м.; Вырусский - *pini*; Вьетнамский - *chy*; Гавайский - *olio*; Гагаузский - *күрек*; Готский - *hunds*; Гренландский - *qimmeq*; Греческий - *укэлпт* м.; Грузинский - *ძაღლი (dzağli)*; Гуарани - *jagua*; Дари - (*sag*); Датский - *hund*; Дивехи - (*baḥu*); (*kuttv*); Древнеанглийский - *hund, docga*; Древневерхненемецкий - *hunt*; Древнегреческий - *кэщн* м. или ж.; *укэлбо* м.; Древнеисландский - *hundr*; Зазаки - *kutək*; Зулу - *inja*; Иврит - *лмб (külev)* м.; Игбо - *n'kita*; Идо - *hundo*; Ингушский - *жлалу*; Индонезийский - *anjing*; Ирландский - *madra; сь*; Исландский - *hundur*; Испанский - *perro* м.; *cachorro* м.; Итальянский - *cane* м.; Кабардино-черкесский - *хьэ*; Казахский - *ийт*; Калмыцкий - *ноха*; Каракалпакский - *iyt*; Карачаево-балкарский - *um*; Каталанский - *gos; ca*; Кечуа - *alkho*; Киргизский - *um*; Китайский - *狗 (gǒu), 犬, 獒*; Коми-пермяцкий - *пон*; Крымскотатарский - *boeuq; күрек*; Кумыкский - *um*; Курдский - *kyzik*; соранск.: **Уоһ** (*seg*); Латинский - *canis*; Латышский - *suns*; Литовский - *лио*; Люксембургский - *Hond*; Македонский - *пес* м.; *куче* ср.; Малайский - *anjing*; Мальтийский - *kelb*; Молдавский - *кыйне*; Монгольский - *нохой*; Нанайский - *унда*; Немецкий - *hund* м. -es, -e; Нивхский - *ван*; Нидерландский - *hond*; Нижнелужицкий - *pjas* м.; Нижнесаксонский - *hund; күтер*; Норвежский - *hund*; Осетинский - *куыдз*;

Персидский - **Ућ** (*sag*); Польский - *pies* м.; Португальский - *сго* м.; *cachorro* м. (браз.); Пушту - **УГ-С** (*spəy*); Румынский - *сvine* (совр. орфография), *coine* (стар. орфография); Санскрит - (*њvбп*) м.; Сербский (кир.): *пас* м.; Сицилийский - *cani* м.; Словацкий - *pes* м., *suka* ж.; Словенский - *pes* м., *psica* ж.; Сомалийский - *eeu*; *eu*; Таджикский - *саг*, *кучук*; Татарский - (кир.): *эм*; Татарский - (лат.): *et*; Телугу - (*kukka*); Тувинский - *ым*; Турецкий - *курек*, *it*; Туркменский - *it* (*um*); Узбекский - *it* (*um*); Уйгурский - **ЖМК** (*it*; *um*); *uum*: Украинский - *собака* ж., *нес* м.; Урду - **КЗ** (*kuta*); Фиджи - *koli*; Финский - *koira*; Французский - *chien* м.; Хакасский - *адай*; Хинди - (*kutte*) м., (*kutto*) ж.; Хорватский - *pas*; Цыганский - *rikonф*; *jukkl* (*джюкэл*); Чеченский - *жаьла*; Чешский - *pes* м.; Чувашский - *йымӑ*; Шведский - *hund*; Шотландский - *hoond*; *dug*; Эсперанто - *hundo*; Эстонский - *koer*, *peni*, *kurivaim*; Якутский - *ым*; Японский - 犬 (*いぬ*; *inu*).